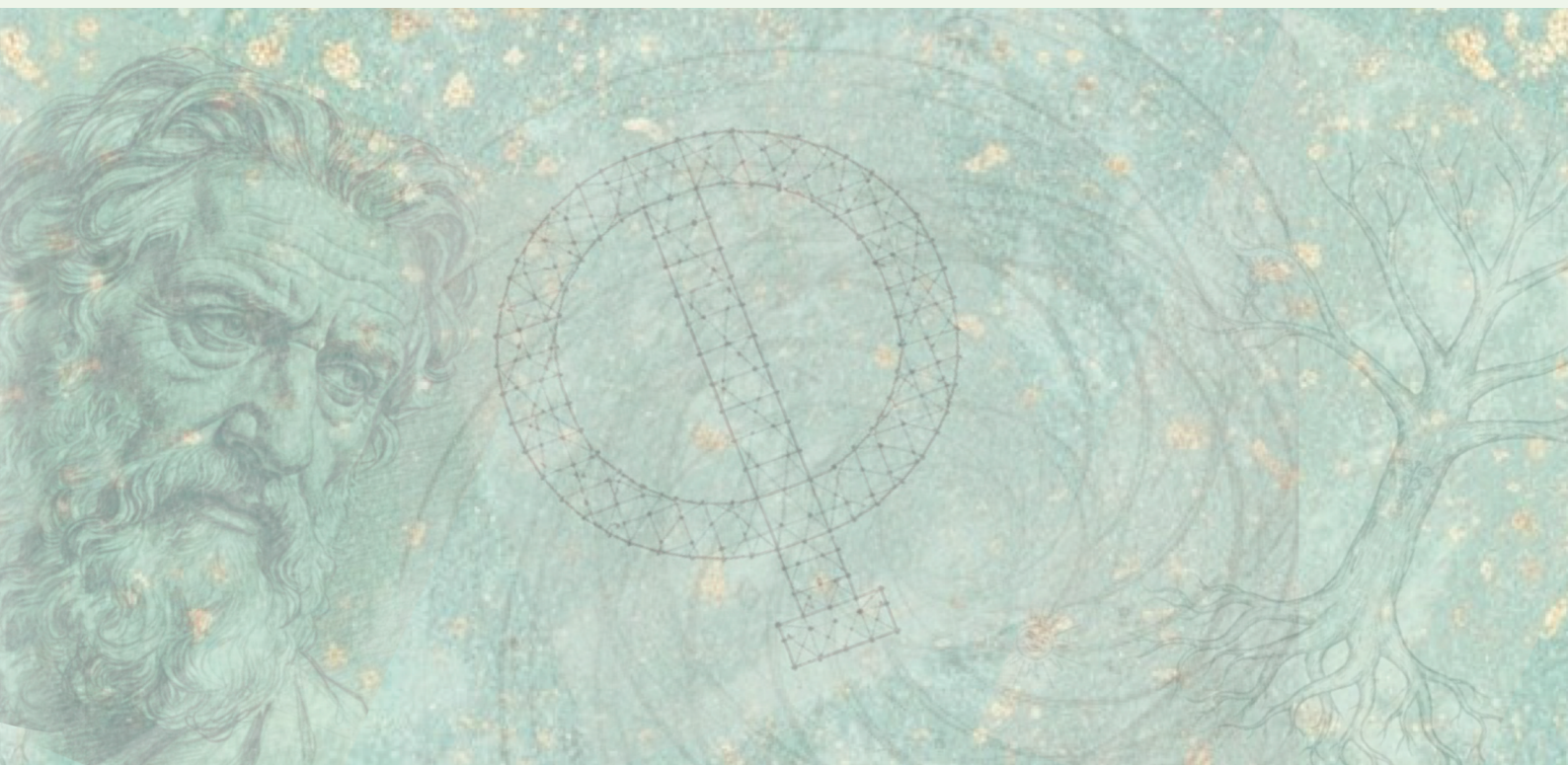

ISSN 3134-9242 (Print)
ISSN 3134-9250 (Online)

LOGOS:

EURASIAN JOURNAL OF PHILOSOPHY

2026

Volume 31

Issue 3(123)

ISSN 3134-9242 (Print)
ISSN 3134-9250 (Online)

LOGOS: EURASIAN JOURNAL OF PHILOSOPHY

2026

31-том • 3(123)-шығарылым
Том 31 • Выпуск 3(123)
Volume 31 • Issue 3(123)

1996 жылдан бастап шығады
Издается с 1996 года
Founded in 1996

Жылына 4 рет шығады
Выходит 4 раза в год
Published 4 times a year

Қарағанды / Караганда / Karaganda
2026

Баспагер: «Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті» КеАҚ

Мекенжайы: 100024, Қазақстан, Қарағанды қ., Университет к-сі, 28

E-mail: miramanassova@mail.ru. Web-site: <https://lejph.buketov.edu.kz>

Бас редакторы

филос. ғыл. д-ры, проф. Б.И. Карипбаев

Жауапты хатшы

PhD М.М. Манасова

Редакциялық алқа

Томас Качераускас,	PhD, проф., Вильнюс Гедиминас техникалық университеті, Вильнюс, Литва;
Валатка Витис,	PhD, проф., Вильнюс Гедиминас техникалық университеті, Вильнюс, Литва;
Тед Парент,	PhD, қауымд. проф., Назарбаев университеті, Астана, Қазақстан;
Али Рафет Озкан,	PhD, Анкара университеті, Анкара, Түркия;
А.Ю. Севальников,	филос. ғыл. д-ры, Ресей Ғылым академиясының Философия институты, Мәскеу, Ресей;
Айтекин Демирджиоглу,	PhD, проф., Кастамону университеті, Кастамону, Түркия;
С.А. Семедов,	филос. ғыл. д-ры, проф., Ресей халық шаруашылығы және мемлекеттік қызмет академиясы, Мәскеу, Ресей;
Н.А. Шермухамедова,	филос. ғыл. д-ры, проф., Мырза Ұлықбек атындағы Ұлттық университеті, Ташкент, Өзбекстан;
В.И. Разумов,	филос. ғыл. д-ры, Ф.М. Достоевский атындағы Омбы мемлекеттік университеті, Ресей;
Хаджы Ахмет Шимшек,	PhD, Кастамону университеті, Кастамону, Түркия;
Ә.Р. Масалимова,	филос. ғыл. д-ры, проф., Қазақстан Республикасының Ұлттық инженерлік академиясы, Алматы, Қазақстан;
Н.Л. Сейтахметова,	филос. ғыл. д-ры, проф., Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан;
З.Н. Исмагамбетова,	филос. ғыл. д-ры, проф., Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан;
А. Сағиқызы,	филос. ғыл. д-ры, проф., Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан;
А.К. Жолдубаева,	филос. ғыл. д-ры, проф., Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Атқарушы редактор

PhD Г.Б. Саржанова

Корректорлары

С.С. Балкеева, А.К. Шакишев, М.М. Кириллова

Компьютерде беттеген

О.А. Кулов

Logos: Eurasian Journal of Philosophy. — 2026. — 31-т., 3(123)-шығ. — 133 б.

ISSN 3134-9242 (Print). ISSN 3134-9250 (Online). Key Title: Logos (Karaganda)

Меншік иесі: «Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті» КеАҚ.

Қазақстан Республикасының Мәдениет және ақпарат министрлігінде тіркелген. 30.01.2026 ж. № KZ82VPY00140949 қайта есепке қою туралы куәлігі.

Басуға 30.09.2026 ж. қол қойылды. Пішімі 60×84 1/8. Қағазы ксерокстік. Көлемі 16,62 б.т. Таралымы 200 дана. Бағасы келісім бойынша. Тапсырыс № 130.

«Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті» КеАҚ баспасының баспаханасында басылып шықты.

100024, Қазақстан, Қарағанды қ., Университет к-сі, 28. Тел. (7212) 35-63-16. E-mail: printed@karnu-buketov.edu.kz

© Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті, 2026

Издатель: НАО «Карагандинский национальный исследовательский университет имени академика Е.А. Букетова»

Адрес: 100024, Казахстан, г. Караганда, ул. Университетская, 28
E-mail: miramanassova@mail.ru. Web-site: <https://lejph.buketov.edu.kz>

Главный редактор
д-р филос. наук, проф. **Б.И. Карипбаев**

Ответственный секретарь
PhD **М.М. Манасова**

Редакционная коллегия

Томас Качераускас,	PhD, проф., Вильнюсский технический университет имени Гедиминаса, Вильнюс, Литва;
Валатка Витис,	PhD, проф., Вильнюсский технический университет имени Гедиминаса, Вильнюс, Литва;
Тед Парент,	PhD, ассоц. проф., Назарбаев Университет, Астана, Казахстан;
Али Рафет Озкан,	PhD, Анкарский университет, Анкара, Турция;
А.Ю. Севальников,	д-р филос. наук, Институт философии Российской академии наук, Москва, Россия;
Айтекин Демирджиоглу,	PhD, проф., Университет Кастамону, Кастамону, Турция;
С.А. Семедов,	д-р филос. наук, проф., Российской академии народного хозяйства и государственной службы, Москва, Россия;
Н.А. Шермухамедова,	д-р филос. наук, проф., Национальный университет имени Мирзо Улугбека, Ташкент, Узбекистан;
В.И. Разумов,	д-р филос. наук, Омский государственный университет имени Ф.М. Достоевского, Россия;
Хаджы Ахмет Шимшек,	PhD, Университет Кастамону, Кастамону, Турция;
А.Р. Масалимова,	д-р филос. наук, проф., Национальная инженерная академия Республики Казахстан, Алматы, Казахстан;
Н.Л. Сейтахметова,	д-р филос. наук, проф., Институт философии, политологии и религиоведения, Алматы, Казахстан;
З.Н. Исмагамбетова,	д-р филос. наук, проф., Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан;
А. Сағиқызы,	д-р филос. наук, проф., Институт философии, политологии и религиоведения, Алматы, Казахстан;
А.К. Жолдубаева,	д-р филос. наук, проф., Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Исполнительный редактор
PhD **Г.Б. Саржанова**

Корректоры
С.С. Балкеева, А.К. Шакишев, М.М. Кириллова

Компьютерная верстка
О.А. Кулов

Logos: Eurasian Journal of Philosophy. — 2026. — Т. 31, вып. 3(123). — 133 с.

ISSN 3134-9242 (Print). ISSN 3134-9250 (Online). Key Title: Logos (Karaganda)

Собственник: НАО «Карагандинский национальный исследовательский университет имени академика Е.А. Букетова»

Зарегистрировано Министерством культуры и информации Республики Казахстан. Свидетельство о постановке на переучет № KZ82VPY00140949 от 30.01.2026 г.

Подписано в печать 30.09.2026 г. Формат 60×84 1/8. Бумага ксероксная. Объем 16,62 п.л. Тираж 200 экз. Цена договорная. Заказ № 130.

Отпечатано в типографии издательства НАО «Карагандинский национальный исследовательский университет имени академика Е.А. Букетова».

100024, Казахстан, г. Караганда, ул. Университетская, 28. Тел. (7212) 35-63-16. E-mail: printed@karnu-buketov.edu.kz

© **Карагандинский национальный исследовательский университет имени академика Е.А. Букетова, 2026**

Publisher: NLC “Karaganda National Research University named after academician Ye.A. Buketov”

Postal address: 28, Universitetskaya Str., Karaganda, 100024, Kazakhstan

E-mail: miramanassova@mail.ru. *Web-site:* <https://lejph.buketov.edu.kz>

Editor-in-Chief

Doctor of philosophical sciences, Professor **B.I. Karipbayev**

Executive Secretary

PhD **M.M. Manassova**

Editorial board

Tomas Kačerauskas,	PhD, Professor, Vilnius Gediminas Technical University, Vilnius, Lithuania;
Valatka Vytis,	PhD, Professor, Vilnius Gediminas Technical University, Vilnius, Lithuania;
Ted Parent	PhD, Associate Professor, Nazarbayev University, Astana, Kazakhstan;
Ali Rafet Ozkan,	PhD, Ankara University, Ankara, Turkey;
A.Yu. Sevalnikov,	Doctor of Philosophical Sciences, Institute of Philosophy of the Russian Academy of Sciences, Moscow, Russia;
Aytekın Demircioğlu,	PhD, Professor, Kastamonu University, Kastamonu, Turkey;
S.A. Semedov,	Doctor of Philosophical Sciences, Professor, Russian Presidential Academy of National Economy and Public Administration, Moscow, Russia;
N.A. Shermukhamedova,	Doctor of Philosophical Sciences, Professor, National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek, Tashkent, Uzbekistan;
V.I. Razumov,	Doctor of Philosophical Sciences, Dostoevsky Omsk State University, Russia;
Hacı Ahmet Şimşek,	PhD, Kastamonu University, Kastamonu, Turkey;
A.R. Masalimova,	Doctor of Philosophical Sciences, Professor, National Engineering Academy of the Republic of Kazakhstan, Almaty, Kazakhstan;
N.L. Seitakhmetova,	Doctor of Philosophical Sciences, Professor, Institute for Philosophy, Political Science and Religious Studies, Almaty, Kazakhstan;
Z.N. Ismagambetova,	Doctor of Philosophical Sciences, Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan;
A. Sagikyzy,	Doctor of Philosophical Sciences, Professor, Institute for Philosophy, Political Science and Religious Studies, Almaty, Kazakhstan;
A.K. Zholdubayeva,	Doctor of Philosophical Sciences, Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan;

Executive Editor

PhD **G.B. Sarzhanova**

Proofreaders

S.S. Balkeyeva, A.K. Shakishev, M.M. Kirillova

Computer layout

O. Kulov

Logos: Eurasian Journal of Philosophy. — 2026. — Vol. 31, Iss. 3(123). — 133 p.

ISSN 3134-9242 (Print). ISSN 3134-9250 (Online). Key Title: Logos (Karaganda)

Proprietary: NLC “Karaganda National Research University named after academician Ye.A. Buketov”.

Registered by the Ministry of Culture and Information of the Republic of Kazakhstan.

Rediscount certificate No. KZ82VPY00140949 dated 30.01.2026.

Signed in print 30.09.2026. Format 60×84 1/8. Photocopier paper. Volume 16,62 p.sh. Circulation 200 copies. Price upon request. Order № 130.

Printed in the Publishing house of NLC “Karaganda National Research University named after academician Ye.A. Buketov”.

28, Universitetskaya Str., Karaganda, 100024, Kazakhstan. Tel. (7212) 35-63-16.

E-mail: printed@karnu-buketov.edu.kz

МАЗМҰНЫ — СОДЕРЖАНИЕ — CONTENTS

ӘЛЕУМЕТТІК ФИЛОСОФИЯ СОЦИАЛЬНАЯ ФИЛОСОФИЯ SOCIAL PHILOSOPHY

<i>Alzhanova G.B., Iyleva Ye.N., Toleuova M.O., Izhan G.B.</i> The Phenomenon of Communication in Contemporary Humanities Research (Based on the Work of M. Castells).....	6
<i>Аубакирова С.С., Ахметова Г.Г., Кожамжарова М.Ж., Салимова Р.С.</i> Смысл и ценность высшего образования в условиях трансформации казахстанского общества	15
<i>Balabekova L.G., Klishina M.V., Kazaryan V.P.</i> A humanitarian perspective on education: a philosophical analysis of the problem of preserving the human dimension in the era of technological civilization	26
<i>Balapashev B.S., Günay H., Şenay B., Sagieva G.K.</i> Identity, violence, and the struggle for recognition: a philosophical analysis	34
<i>Батурин В.С.</i> Институционализация «социального конфликта» в контексте вербального отражения действительности.....	41
<i>Валатка В.</i> Ежелгі грек киниктерінің жаһандық қоғамға ұсынған идеясы: ұстамдылықтың әмбебап ізгілігі.....	54
<i>Жақан М.Қ., Абуов А.П.</i> Ибн Сина фәлсафасындағы мән мен болмыстың метафизикалық негіздері.....	60
<i>Zhumasultanova G.A., Injigolyan A.A., Dossova B.A.</i> Scientific and philosophical prerequisites for the formation of ethnomediation as an interdisciplinary direction in modern science	73
<i>Yerzhanova A.Zh., Toktarbekova L.N., Dussipova A.S.</i> The Values of Modern Kazakh Youth: National and Global	81
<i>Issabek K.Zh., Amangeldiyev A.A., Shakirov S.Ye.</i> The Institutionalization of Social Conflict in Central Asia: A Philosophical Analysis	92
<i>Kusbekov D.K.</i> Subjective experience and ontological uncertainty of consciousness.....	104
<i>Umirzakova L.A., Aykenova R.A., Idrissova M.A.</i> Philosophical reflection on religious media discourse in the digital space of Kazakhstan	113
<i>Shormanbayeva D.G., Mukanova A.K., Sivodedova A.V., Nokerbekova A.Kh.</i> The Impact of Digitalization on the Axiological Dispositif of Contemporary Kazakhstan Society.....	126

G.B. Alzhanova^{1*}, Ye.N. Ivleva¹, M.O. Toleuova¹, G.B. Izhan²

¹*Abylkas Saginov Karaganda Technical University, Karaganda, Kazakhstan;*

²*Karaganda Medical University, Karaganda, Kazakhstan*

(E-mail: gula.85@mail.ru, e.ivleva@ktu.edu.kz, marzhan-14-03@mail.ru, gulnara.izhanova@bk.ru)

The Phenomenon of Communication in Contemporary Humanities Research (Based on the Work of M. Castells)

The article discusses the phenomenon of communication in contemporary humanities research based on the work of Manuel Castells, whose papers allow for understanding communication as a fundamental mechanism of organization of social relations, power, culture and identity under the conditions of the information age. Special attention is paid to the analysis of key concepts of Castells' theory, such as «network society», «space of flows», «timeless time», «mass self-communication», which disclose the new morphology of the society based on network forms of coordination, global circulation of information and transformation of the public sphere. The goal of the article consists in revealing theoretical and methodological potential of the Castells' work for interpretation of digital media, network communities, symbolic power and new forms of collective and individual identity. The methodological base of the research comprises social and philosophical, hermeneutic and comparative-analytical approaches that allow for combining philosophical, sociological and culturological levels of analysis. The article makes a conclusion that in contemporary humanitarianistics, communication acts as an explanatory principle, and Castells' concept remains one of the most productive frameworks for the research of social and cultural transformations of late modernity. It is demonstrated that Castells' optics is especially valuable for studying digitalization, mediatization of daily life, restructuring of the mechanisms of social impact and change in the status of the humanitarian knowledge itself, which is increasingly more included in the analysis of forms of life that are mediated by network, platform and communication. Research results may be used in preparing papers in communication philosophy, mediatheory, culturology, sociology, digital anthropology and modern epistemology.

Keywords: communication, Manuel Castells, network society, information age, digital media, space of flows, public sphere, symbolic power, identity.

Introduction

The communication phenomenon in modern humanities research takes one of the central places, since it is this phenomenon through which we understand processes of identity formation, culture reproduction, symbolic forms circulation, designing of power and arrangement of collective life. If in classic theories communication was commonly understood mainly as transfer of information from a sender to a receiver, in the cutting-edge humanitarian science such an understanding appears to be insufficient [1]. Today, communication becomes not only an auxiliary technical mechanism for message exchange, but also a fundamental environment, in which social discourses are produced, norms are fixed, reality images are formed and influence resources are re-distributed. This transformation is most clearly manifested under the conditions of the network society, where information flows and interactive forms of interaction radically change the sociality fabric itself. In this context, research of the work of Manuel Castells appears to be methodologically and the-

* Corresponding author's e-mail: gula.85@mail.ru

oretically justified, since it is he who most consistently proved that communication in the information age becomes a key to understanding modern society as a whole [2].

Relevance of this topic is defined firstly by the growing role of communication processes in the life of late contemporary societies. Secondly, today communication acts as the most important mechanism of the symbolic power, since social agenda is formed, values are legitimated and collective concepts are modeled through the communication. Thirdly, humanitarian knowledge itself undergoes a communicative turn (culture, politics, identity and even subjectivity are increasingly often interpreted through communicative forms of their existence) [3].

In the light of the foregoing, it becomes clear that analysis of the phenomenon of communication requires a complex philosophical and sociological optics that is capable of detecting the method of the society structuring in communication.

Degree of the problem status evidences the interdisciplinary nature of this research field. Communication has been studied in philosophy of language, hermeneutics, phenomenology, structural and poststructuralist thought, sociology of mass communication, culturology, media studies and political theory [4]. Given the whole diversity of the existing approaches, most studies are either focused on particular aspects of communication (language, media, discourse, interactions), or discuss it as a derivative from existing social structures. Conceptual importance of works of M. Castells consists in that he offers another perspective. Communication by him is understood as a structure-forming principle of the network society, as a space where social relations are re-arranged. Therefore, Castells' paradigm allows for combining analysis of technologies, culture, power and identity within a single research logic.

The object of this research is communication as a social and cultural phenomenon in modern humanitarian knowledge. The research subject is the interpretation of communication in the works of Manuel Castells as a form of organization of social relations, power and culture under the conditions of the network society. The objective of the paper consists in detecting theoretical and methodological potential of Castells' concept for understanding communication in modern humanities researches.

To reach this objective, it is supposed to solve the following tasks: 1) analyze transformation of understanding of communication in the humanitarian sciences; 2) reveal specifics of the approach of M. Castells to communication in the context of network society theory; 3) define how communication in his theory is related to production of power, identity and cultural discourses; 4) demonstrate heuristic importance of his ideas for contemporary humanitaristics.

Materials and methods of research

The methodological base of the paper comprises social and philosophical, hermeneutic and comparative-analytical approaches. Social and philosophical perspective allows for discussing communication as a method of social reality reproduction. Hermeneutic approach is required to interpret key concepts and semantic emphases in the texts by Castells, first of all those related to the categories of network, flow, power and communication. Comparative-analytical method gives an opportunity to compare Castells' model with earlier and alternative representations of communication, while revealing its novelty and research efficiency.

Results

In the theoretical structure of Manuel Castells, communication takes a constitutive place. The restructuring of the social morphology of the modern world is explained through communication. For Castells, information age means the occurrence of a new social structure, where networks, flows and new forms of discourse production start to play the decisive role. That is why analysis of his concepts shall be built around those categories that describe ontology of the modern society («network society», «space of flows», «timeless time», etc.).

It is this procedure that discloses the internal logic of his theory: from a new form of social organization to new modes of the space and time, and then to a new configuration of symbolic power.

Castells understands the network society first of all as a new social structure. His basic idea consists in that by the early XXI century, the network society is already not only a future project or a thesis of futurologists, but it is a «nucleus» of actually existing societies [2; 14]. At the same time, communication and information technologies assume importance only because they are incorporated into the social practices, political solutions, economic strategies and cultural forms. In other words, network is a form of organization of social relations, where various assemblies, institutes and subjects are combined into flexible but structurally effective

tive configurations. This kind of formulation of the question allows Castells to avoid ingenuous technodeterminism and to demonstrate that the point is a new morphology of the society.

It is of particular importance that network by Castells is not a strictly modern invention. Networks existed before too, but in the information age they for the first time acquired material and technological base that allows them to surpass the centralized hierarchies. As he puts it, network is a set of interconnected assemblies, whose power consists in their ability to re-structure themselves according to the changing environment, redistribute resources, exclude ineffective elements and include new ones [5]. This implies an important social and philosophical conclusion: in the network society, power is decreasingly concentrated exclusively in vertical institutions, but it is increasingly distributed among the communication channels, connection algorithms and information circulation modes. It is not accidental that Castells emphasizes that for the network difference between inclusion and exclusion is essential. The thing that is not included in the network or ceases to be functional for it, loses its structural importance. In this regard, the network acts as a selective mechanism of social relevance.

It would be a mistake to reduce Castells' model to an abstract theory of impersonal flows. One of his basic refinements consists in that the network society is not a society of isolation and degradation of social relations, but on the contrary he directly debates with the concept that the Internet and digital technologies «atomize» an individual. Castells writes that the network society is hypersocial; this means new forms of relations do not eliminate interpersonal communication, but mix with it and enhance it [6]. But this sociality takes another form, namely, the form of «network individualism», at which a human builds his/her own communication, belonging and participation networks, while including himself into and excluding from them depending on his/her tasks, moods and life projects. This means that a subject of the network society is an assembly in a multitude of intersected communication networks. Social form by Castells is defined not only institutionally, but also anthropologically; the network society produces a new type of subject, that is, a self-programming subject capable of continuous processing of information and restructuring of its relations.

If industrial society was built around discipline, standardization and time synchronization, the network society is built around mobility, ability to be simultaneously included into various communicative spaces.

Thus, category of «network society» means new morphology of the social structure.

The next significant category of the Castells' theory is «space of flows», which records a new logic of the spatial organization of the network society. In his definition, space of flows is constituted by material devices and organizational forms that make synchronism of social practices possible without territorial vicinity [2; 36]. In other words, the most important social actions do not anymore depend on physical vicinity of their participants. Financial markets, media systems, scientific collaborations and even social movements function as distributed processes coordinated via communication infrastructure. Space does not equal the territory anymore. It becomes an operational effect of the network connectivity.

At the same time, space of flows by Castells is not purely virtual. He specially highlights that it is not «cyberspace» in a simplified sense [2; 45]. It is formed firstly by technological infrastructures; secondly, by assemblies and hubs, via which flows pass and are redistributed; thirdly, by specific spaces of life and work of those actors who manage networks. Briefly, space of flows does not eliminate materiality, but rearranges it. Significance of a place is determined not only by its local specifics, but also by its position in the network. While exemplifying, we can say that such phenomena as a city, university, airport or financial block are important not by themselves, but as assemblies of intense connectivity.

The space of flows does not eliminate the space of places, but gets into tensional interaction with it. Castells clearly states that new historic geography will be built based on the interface of places and flows [2; 144]. Locality does not disappear, but ceases to be self-sustaining. It is included into transnational chains of information, capital, images and standards, and that is why its meaning is commonly given externally via positions in the global networks. At the same time the space of flows appears to be the space of prevalence and space of resistance simultaneously. The predominant actors use it for management and coordination. Resisting actors can implement alternative meanings and forms of local self-organization. This duality comprises the analytical force of the Castells' category, since it allows for describing globalization as conflict and asymmetric connectivity.

Restructuring of the space by Castells is accompanied by restructuring of time. He states that the network society is characterized by two new social forms — «space of flows» and «timeless time», which co-exist with earlier modes of spatiality and temporality [2; 89]. If biological time defined the rhythms of the greater part of the human history, and the industrial age developed disciplinary time, then the information age generates another mode, within the frameworks of which time collapses and loses its consistency. Cas-

tells relates this to the use of new information and communication technologies that operate in the mode of continuous acceleration and practically continuous access to data. As a result, time ceases to be a linear environment for events development and converts into an operational environment of synchronism (simultaneity).

The most significant feature of «timeless time» consists in that it violates the sequence of the past, present and future. Castells speaks about time compression and about its de-sequencing, when events, decisions, images and messages co-exist in one electronic hypertext, where different time layers can randomly connect and overlap each other [2; 123]. This is especially prominent in financial operations, media-consumption, biotechnologies, and in changing life cycles of labor and family. In such a configuration, historic experience is experienced as a series of discrete, fast passing moments of the present. Castells speaks actually about structural evanescence, when the society lives in the mode of continuous actualization, where continuance is displaced by operativeness.

Nevertheless, timeless time by Castells is not a universal destiny for everyone, on the contrary, he highlights social differentiation of time. The predominant functions and groups get access to the modes of accelerated, programmable time, while the greater part of humans continue to live under the reign of biological rhythms, labor and institutional schedules. Therefore, this is not about complete disappearance of the historic time, but about occurrence of temporal inequality, within the framework of which some actors can act in the horizon of instant synchronization and global real time, and the others remain in slower modes of social existence. Thus, temporality becomes a political category, since access to a certain mode of time is a form of power.

The most radical aspect of the Castells' theory is related to the fact that communication by him acts as a mechanism of production not only of information but also of power. He defines communication as sharing of meaning through the exchange of information, while the meaning can be understood only in the context of those social relations, in which the messages are processed [7; 33]. It follows that power in the network society cannot be reduced only to an institution of force; it is increasingly implemented via construction of discourses in the human mind via multimodal communication networks. Fundamental form of power in the network society is related to the ability to impact on the mind, form frameworks of comprehension, set the agenda and direct interpretation of the events. It is not simply control over the transfer channels; it is a fight for programming of the social imagination field itself.

Here, the special importance is gained by the transfer introduced by him from the classic model of mass communication to the thing that he names «mass self-communication» [7; 74]. Traditional mass communication was mainly one-directional; it moved from an institutional sender to a wide audience. With the spread of the Internet, another form emerges, in which a message can be sent from many to many, in real or selected time, and production, direction and selection of the content appear to be partially transferred to the users themselves. This form remains to be «mass», since potentially it reaches a global audience, but at the same time it is «self» — communication, since its subjects themselves generate content, select addressees and extract messages they need from the network. Thus, communication power gets more complicated.

Castells is far from the utopia of digital freedom. He particularly demonstrates that growth of the user autonomy does not eliminate mechanisms of selection, filtration and control, but on the contrary, in the communication networks forms of gatekeeping (control and restriction of access to information) still exist. Castells distinguishes between networking power, networked power and network-making power. The first term is related to the procedures of access and exclusion, the second — with the impact of separate assemblies inside of the existing network, the third — with the ability to create and program communication networks themselves, i.e. to determine their goals, formats and rules of functioning. In the field of mass communication such power belongs first of all to the owners and controllers of media corporations and platforms, who dispose of financial, legal and technological resources to arrange networks.

Relation between communication and identity by Castells is also essential. Already in his early works, he demonstrates that weakening of previous sources of institutional legitimization (first of all by national state and industrial social organization) urges people to build self-defense systems and self-concepts around identity [8]. In the network society, identity is increasingly formed at the intersection of media representations, interactive platforms and recognition networks. The Internet and digital media become an environment for collection, articulation and conflictual presentations of different types of identity. Communication here acts as an internal condition for the implementation of multiple channels of identity.

And at last, communication by Castells also serves as a mechanism for generation of cultural discourses. In his texts, culture of the network society is described as «real virtuality» [2; 17]. In such a space, mean-

ing of a separate message becomes instable, since it immediately hits the field of multiple interpretations, remixes and code conversion. As a consequence, fragmentation of discourses, chorus of codes and individualization of cultural narrative occur. This fragmentation means that the culture itself increasingly exists as a network of symbols circulation. Communication by Castells acts as an infrastructure of culture since it is communication networks, where today meanings are produced, re-processed and challenged, via which the society understands itself and its own reality.

Analytical force of the Castells' approach consists in that he radically expands the concept of communication. By him, communication is at the same time:

- form of social morphology,
- spatial order,
- temporal mode,
- mechanism of power,
- identity environment,
- infrastructure of culture.

Due to this, his theory is especially efficient for modern humanities research, since it allows for discussing the digital age as deep transformations of the conditions of collective existence themselves.

Discussion

Interpretational value of the Castells' optics for modern humanities research consists first of all in that it allows for analyzing communication from the frameworks of partial media theory and for converting it into a general method of describing modern sociality. By Castells, communication is not one of the subsystems of the society along with the economy, politics and culture; on the contrary, it is the communication networks, through which these segments become possible. That is why his approach is efficient for the philosophy of culture, political theory, anthropology, research of identity and even for rethinking of the humanitarian knowledge status itself.

Castells offers an analytical point of view, via which we can re-read the central phenomena of late modernity. First of all, Castells' perspective provides the modern humanities researches with a language for analyzing digital media as social infrastructure. Classic researches of mass media often reasoned from opposition of the sender and recipient, the center and audience [9]. By Castells, digital media are understood as network environments, where generation of messages becomes distributed. For humanities research, this means a transfer from the analysis of representations to the analysis of the communication architecture, when not only texts occur in the focus of the attention, but also visibility algorithms, connection modes, virtuality mechanisms. The Castells' optics helps to see the environment itself in digital media, where today cultural experience takes place.

Castells' approach is also useful for studying network communities. Castells does not romanticize them as «natural» forms of new solidarity, but also does not reduce them to a degradation of traditional relations. His theory allows for discussing network communities as hybrid formations, which combine cooperation and fragmentation, vicinity and distance. In this regard, the concept of «network» works as an alternative for older concepts of a group, class or stable collective. Network communities exist as they are related by the flows of exchange, recognition and joint attention. For anthropology and culturology, this is especially important, since the researcher acquires an opportunity to study community as a dynamic configuration of reputations, standards and affective references. This approach is effective for analyzing online fandoms, network activist groups, diaspora communities, professional expert networks etc.

Castells' optics is equally important for analyzing symbolic power. One of his key provisions consists in that in the network society power increasingly depends on the ability to program networks, set rules, connect various contours of communication and impact on semantic frameworks of perception. This is not about simple censorship or ownership of mass media in its classic meaning. Power moves to the level of designing the field of possible, that is deemed to be significant, reliable, emotionally convincing and politically acceptable. For humanities research, this opens a possibility to study power as a process of semiotic and media formation of the reality. From this point of view, media analysis coincides with political philosophy, and research of culture with hegemony analysis.

This very logic makes the application of Castells' theory to the public sphere transformation especially efficient. The public sphere can be understood as a space of communication of ideas and projects generated by the society and addressed to the decision-making institutions. Under the conditions of the network society, such a publicity cannot anymore be described only by the terms of a national state, parliamentary discus-

sion or classic popular press. It is restructured around global media systems, interactive networks and multiple attention scenes, where the governmental institutions, corporations and regular users participate in an asymmetric but mutually interconnected fight for public significance. For political theory and media researches this is crucial, since this allows for avoiding a too narrow Habermasian model [10]. Castells' optics helps to see that today publicity is formed at the intersection of global flows and platform logics, therefore, issue of democracy cannot be separated from the issue of media architecture of the society. This demonstrates the critical potential of the Castells' approach. He reproves the illusion that digital publicity automatically democratizes the society. His analysis demonstrates that new public sphere is internally contradictory, because it expands the opportunities for participation, but at the same time it enhances significance of collective attention from the network selection structures. This means that from one side, digital communication actually creates conditions for new citizens' initiatives, discussions and faster spread of counter narratives; on the other side, the same infrastructure facilitates polarization, sporadic nature of political engagement and sensitivity of public opinion to manipulative mechanisms. For the modern political philosophy focused on researching discourse and cultural criticism, this is significant enough. Castells' theory indicates that public sphere shall be studied not as a neutral market of ideas, but as a field that is structured by communication power (in this regard Castells gives a realistic map of modern publicity).

The Castells' perspective has a separate significance for the analysis of new forms of identity. Under the conditions of technological and globalizational restructuring of the society, identity becomes one of the main sources of discourse for social actors. For humanities research, this means an important shift. From now on, identity cannot anymore be understood only as an inherited attribute, rigidly rooted in territory, ethnicity, confession or class position. In the network society, it acquires media-communicative nature. Identities are formed, articulated, recognized and challenged in the communication networks, where symbols, narratives, practices of self-representation circulate with high speed and on a global scale. The Castells' optics allows for discussing identity as a result of continuous work on attributing oneself under the conditions of multiple communication intersections. This is especially efficient for the analysis of conflict, hybrid and multilayer identities. In the digital environment, a subject appears to be included simultaneously into several networks (local, national, transnational, professional, cultural), therefore, identity becomes a fluid configuration that is supported by various modes. For humanities research, this means that identity analysis shall combine semiotic, institutional and technological levels. It is necessary to study not only self-designations and symbols, but also those platform bases, through which these symbols are legitimated and converted into politically significant positions (according to this point of view, the Castells' theory is useful both for the analysis of network nationalisms, and for studying online religiousness, and for studying how marginalized groups create spaces for their own visibility).

It is equally important that the Castells' optics allows for raising the question of culture in a new way. In his works, network society culture is understood as a multilayer system of code circulation under the conditions of «real virtuality». For humanitaristics this opens an opportunity to analyze culture as a process of network arrangement of images, texts, memes, audio and visual forms. This approach is efficient for studying digital popular culture, fan practices, meme ecosystems, platform story-telling and hybrid forms of collective memory. The Castells' theory here allows for avoiding two extremities. Extremity of reducing the culture to technologies and extremity of old humanitarian idealism that discusses culture as an autonomous domain of discourses, which poorly depend on their media form. If the optics demonstrates that cultural meaning has always been integrated into the technological infrastructures, therefore, the cultural analysis shall take into account not only symbolic content of a message, but also its network route, modality of its spread, replicability.

At last, one of the most interesting interpretational opportunities of the Castells' approach is related to the change of the humanitarian knowledge itself under the influence of the communication technologies. It's important to make a point here. Castells does not create a separate «theory of digital humanitarian sciences» in a narrow sense, but his concept gives a general epistemological frame, within which humanitaristics starts to differently understand its own subject and its own methods. If the society is structured by networks and flows, the humanitarian knowledge cannot be satisfied by a description of closed cultural values, stable canons and linear stories; it shall work with distributed subjects (text networks, discourse circulation routes, transnational media spaces, cultural archives, dynamic communities etc.). It is illustrative that modern digital humanitarian approaches increasingly often use network models for cultural processes mapping [11]. This is a symptom of humanitarian imagination restructuring, which the Castells' theory helps to conceptualize.

Therefore, importance of Castells for contemporary humanitaristics consists in that he has radically expanded the subject of the humanitarian analysis itself. His concept allows for studying:

- digital media as culture infrastructures,
- network communities as new forms of sociality,
- symbolic power as a fight for discourses programming,
- public sphere as conflict network of communication scenes,
- identity as a product of media self-designation,
- humanitarian knowledge as a disciplinary field that has to restructure under the impact of interaction with network forms of life.

Conclusion

The analysis performed allows for making a conclusion that in contemporary humanitaristics communication acts as one of the basic explanatory principles, which discloses the mechanisms of production of sociality, methods of cultural codes circulation, modes of formation of collective identity and forms of symbolic organization of power.

That is why, discussion of the theoretical heritage of Manuel Castells appears to be methodologically justified and efficient, since his concept of the network society allows for registering the historic frontier, where communication ceases to be only a means of information transfer, and becomes a structure that arranges space, time, social relations, institutional processes and logic of social reproduction under the conditions of the information age.

Special value of the Castells' approach consists in that it provides an opportunity to combine several analytical levels that in traditional research often exist separately:

1. Philosophical level, which raises the question on transformation of human experience, identity and intersubjectivity.
2. Sociological level, which studies networks, institutions, power and new forms of social coordination.
3. Culturological level, which analyzes the processes of discourse generation, identity structures and changes in symbolic environment.

In this regard, works of Castells have a status of a wide interpretational model that allows for understanding fundamental restructuring of the society under the impact of information and communication technologies, global flows of data and network forms of interaction, and that is why they can serve a central case for studying the phenomenon of communication in the field of contemporary humanities researches.

Therefore, the phenomenon of communication in the cutting-edge humanitarian knowledge shall be understood as a key to the interpretation of contemporary social reality, while the works of Castells provide one of the most integrated and conceptually rich frameworks for this that allow for detecting a principle in communication, through which general cultural dynamic of late modernity is disclosed.

References

- 1 Шеннон К. Математическая теория связи / К. Шеннон, У. Уивер; пер. с англ. — М.: Изд-во иностр. лит., 1963. — 83 с.
- 2 Castells M. The rise of the network society / M. Castells. — 2nd ed. — Oxford: Wiley-Blackwell, 2010. — 597 p.
- 3 Craig R.T. Communication theory as a field / R.T. Craig // Communication Theory. — 1999. — Vol. 9, Issue 2. — P. 119–161.
- 4 A handbook of media and communication research: qualitative and quantitative methodologies / ed. by K.B. Jensen. — 2nd ed. — London; New York: Routledge, 2012. — 448 p.
- 5 Castells M. Materials for an exploratory theory of the network society / M. Castells // The British Journal of Sociology. — 2000. — Vol. 51, No. 1. — P. 5–24.
- 6 Castells M. The Internet galaxy: reflections on the Internet, business, and society / M. Castells. — Oxford: Oxford University Press, 2001. — 292 p.
- 7 Кастельс М. Власть коммуникации / М. Кастельс; пер. с англ.; под науч. ред. А.И. Черных. — М.: Изд. дом Высшей школы экономики, 2016. — 568 с.
- 8 Castells M. The power of identity / M. Castells. — 2nd ed. — Hoboken: John Wiley & Sons, 2011. — 592 p.
- 9 McQuail D. McQuail's mass communication theory / D. McQuail. — 6th ed. — London: SAGE Publications, 2010. — 632 p.

10 Хабермас Ю. Структурное изменение публичной сферы: исследования относительно категории буржуазного общества / Ю. Хабермас. — М.: Весь Мир, 2016. — 344 с.

11 Jockers M.L. Macroanalysis: digital methods and literary history / M.L. Jockers. — Chicago: University of Illinois Press, 2013. — 208 p.

Г.Б. Әлжанова, Е.Н. Ивлева, М.Ө. Төлеуова, Г.Б. Ижан

Қазіргі гуманитарлық зерттеулердегі коммуникация феномені (М. Кастельс шығармашылығы мысалында)

Мақалада ақпараттық заманауи кезеңіндегі әлеуметтік байланыстарды, билікті, мәдениетті және өзара бірегейлікті қалыптастырудың басты механизмі ретінде коммуникацияны түсінуге жол ашатын Мануэль Кастельс пікірі негізінде қазіргі гуманитарлық зерттеулердегі коммуникация феномені қарастырылды. Желілік қиыстыру формаларына, ақпараттың дүниежүзілік айналымына және қоғамдық саланың трансформациясына орнықты қоғамның жаңа морфологиясын айқындайтын «желілік қоғам», «ағындар кеңістігі», «мәңгілік уақыт», «бұқаралық өзіндік коммуникация» сияқты Кастельс теориясының басты ұғымдарын талдауға айрықша назар аударылады. Мақаланың негізгі мақсаты — сандық медианы, желілік қауымдастықтарды, символдық билікті және топтық және жеке бірегейліктің жаңа формаларын ұғындыру үшін Кастельс шығармашылығының теориялық және әдіснамалық әлеуетін пайымдау. Зерттеудің әдіснамалық негізін сараптаудың философиялық, социологиялық және мәдени деңгейлерін топтастыруға мүмкіндік беретін әлеуметтік-философиялық, герменевтикалық және салыстырмалы-аналитикалық тәсілдер қамтиды. Қазіргі гуманитарлық ғылымдарда коммуникация анықтамалық принцип ретінде әрекет етеді, ал Кастельс концепциясы дәл қазіргі дәуірдің әлеуметтік және мәдени өзгерістерін зерттеуге ең тиімді алғышарттарының бірі болып қала береді деген қорытынды жасалады. Кастельстік пікір цифрландыруды, күнделікті өмірдің ақпараттық ортаға бейімделуін, қоғамдық ықпал ету механизмдерін қайта құруды және желілік, платформалық, онымен қоса коммуникативті дәнекерлік өмір формаларын талдауға көбірек бағыт бұрған гуманитарлық білімнің өз мәртебесінің өзгеруін зерттеу үшін ерекше маңызды екендігі анық айтылған. Осы зерттеудің нәтижелерін қарым-қатынас философиясы, медиа теориясы, мәдениеттану, әлеуметтану, цифрлық антропология және заманауи эпистемология бойынша ғылыми жұмыстарды әзірлеу барысында оңтайлы пайдалануға болады.

Кілт сөздер: коммуникация, Мануэль Кастельс, желілік қоғам, ақпараттық кезең, сандық медиа, ағындар кеңістігі, қоғамдық сала, символдық билік, бірегейлік.

Г.Б. Альжанова, Е.Н. Ивлева, М.О. Төлеуова, Г.Б. Ижан

Феномен коммуникации в современных гуманитарных исследованиях (на примере творчества М. Кастельса)

В статье рассматривается феномен коммуникации в современных гуманитарных исследованиях на материале концепции Мануэля Кастельса, чьи работы позволяют осмыслить коммуникацию как фундаментальный механизм организации социальных связей, власти, культуры и идентичности в условиях информационной эпохи. Особое внимание уделяется анализу ключевых понятий кастельсовской теории, таких как «сетевое общество», «пространство потоков», «вневременное время», «массовая самокоммуникация», через которые раскрывается новая морфология общества, основанная на сетевых формах координации, глобальной циркуляции информации и трансформации публичной сферы. Цель статьи заключается в выявлении теоретико-методологического потенциала творчества Кастельса для интерпретации цифровых медиа, сетевых сообществ, символической власти и новых форм коллективной и индивидуальной идентичности. Методологическую основу исследования составляют социально-философский, герменевтический и сравнительно-аналитический подходы, позволяющие соединить философский, социологический и культурологический уровни анализа. Делается вывод, что в современной гуманитаристике коммуникация выступает объяснительным принципом, а концепция Кастельса остается одной из наиболее продуктивных рамок для исследования социальных и культурных трансформаций поздней современности. Показано, что кастельсовская оптика особенно значима для изучения цифровизации, медиатизации повседневности, перестройки механизмов общественного влияния и изменения статуса самого гуманитарного знания, все более включенного в анализ сетевых, платформенных и коммуникативно опосредованных форм жизни. Результаты исследования могут быть использованы при подготовке работ по философии коммуникации, медиатеории, культурологии, социологии, цифровой антропологии и современной эпистемологии.

Ключевые слова: коммуникация, Мануэль Кастельс, сетевое общество, информационная эпоха, цифровые медиа, пространство потоков, публичная сфера, символическая власть, идентичность.

References

- 1 Shannon, K., & Weaver, U. (1963). *Matematicheskaya teoriya svyazi* [Mathematical theory of communication]. Moscow: Izdatelstvo inostrannoy literatury [in Russian].
- 2 Castells, M. (2010). *The rise of the network society*. Oxford: Wiley-Blackwell.
- 3 Craig, R.T. (1999). Communication theory as a field. *Communication Theory*, 9(2), 119–161.
- 4 Jensen, K.B. (Ed.). (2012). *A handbook of media and communication research: Qualitative and quantitative methodologies*. London; New York: Routledge.
- 5 Castells, M. (2000). Materials for an exploratory theory of the network society. *The British Journal of Sociology*, 51(1), 5–24.
- 6 Castells, M. (2001). *The Internet galaxy: Reflections on the Internet, business, and society*. Oxford: Oxford University Press
- 7 Castells, M. (2016). *Vlast kommunikatsii* [The Power of Communication]. A.I. Chernykh (Ed.). Moscow: Izdatelstvo dom Vysshei shkoly ekonomiki [in Russian].
- 8 Castells, M. (2011). *The power of identity*. Hoboken: John Wiley & Sons.
- 9 McQuail, D. (2010). *McQuail's mass communication theory*. London: SAGE Publications.
- 10 Habermas, J. (2016). *Strukturnoe izmenenie publichnoy sfery: issledovaniya otnositelno kategorii burzhuaznogo obshchestva*. [The structural transformation of the public sphere: Studies on a category of bourgeois society]. Moscow: Ves Mir [in Russian].
- 11 Jockers, M.L. (2013). *Macroanalysis: Digital methods and literary history*. Chicago: University of Illinois Press.

Information about the authors

Alzhanova Gulzada — Senior Lecturer, Master of Arts (Humanities), Abylkas Saginov Karaganda Technical University, Karaganda, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-7531-3218>

Ivleva Yevgeniya — Senior Lecturer, Master of Social Sciences, Abylkas Saginov Karaganda Technical University, Karaganda, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-0773-0001>

Toleuova Marzhan — Senior Lecturer, Master of Legal Sciences, Abylkas Saginov Karaganda Technical University, Karaganda, Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0005-9990-5946>

Izhan Gulnara — Assistant Professor, Department of History of Kazakhstan and Socio-Political Disciplines, Karaganda Medical University, Karaganda, Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0004-6159-0742>

С.С. Аубакирова, Г.Г. Ахметова, М.Ж. Кожамжарова, Р.С. Салимова*

НАО «Торайгыров университет», Павлодар, Казахстан
(E-mail: aubakur@mail.ru, gaukharika@mail.ru, mayra_2901@mail.ru, salimova_raigul@mail.ru)

Смысл и ценность высшего образования в условиях трансформации казахстанского общества

В статье исследуются изменения в восприятии смысла и ценности высшего образования в контексте социокультурной и экономической трансформации казахстанского общества. Актуальность темы обусловлена трансформацией предназначения высшего образования: от его традиционного понимания как института формирования личности, мировоззрения и интеллектуальной культуры к преимущественно инструментальной модели, ориентированной на получение профессиональных компетенций и соответствие требованиям изменяющегося рынка труда. Целью исследования является комплексный анализ ценностных ориентаций обучающихся, профессорско-преподавательского состава (далее — ППС) и работодателей Республики Казахстан. Научная новизна заключается в выявлении смещения образовательных парадигм от обладания дипломом к прагматичному освоению прикладных и гибких компетенций (soft skills). Методологическую основу исследования составил метод триангуляции данных, предусматривающий комплексное применение системного анализа нормативно-правовой базы Республики Казахстан и анкетного опроса трех ключевых групп участников образовательного процесса. В ходе проведенного исследования была выявлена ключевая проблема современного высшего образования РК, заключающаяся в несоответствии содержания университетской подготовки требованиям рынка труда и усилении зависимости обучающихся от цифровых технологий. Несмотря на преимущества цифровизации, чрезмерное использование инструментов искусственного интеллекта снижает уровень самостоятельного и критического мышления обучающихся. В связи с этим необходимы обновление образовательных программ с учетом запросов работодателей, расширение практико-ориентированной подготовки, развитие сотрудничества высших учебных заведений (далее — вузов) с бизнесом и формирование культуры ответственного применения технологий искусственного интеллекта, что будет способствовать повышению качества подготовки востребованных специалистов.

Ключевые слова: философия образования, социальная философия, смысл образования, ценность высшего образования, ценностные ориентации, критическое мышление, искусственный интеллект, человеческий капитал, рынок труда, soft skills.

Введение

Современный этап развития Республики Казахстан разворачивается в условиях беспрецедентных социокультурных сдвигов, детерминированных глобализационными процессами, тотальной цифровизацией и стремительным трансфером технологий искусственного интеллекта во все сферы жизнедеятельности общества. В этой динамично трансформирующейся реальности институты высшего образования сталкиваются с фундаментальной необходимостью ревизии своих целевых ориентиров, ценностных оснований и аксиологических констант. Высшая школа традиционно выступала не только механизмом воспроизводства квалифицированных кадров, но и ключевым институтом социализации, транслятором культурных кодов и осевым элементом формирования человеческого капитала [1-2]. Однако в последние годы обнаруживается глубокий тектонический разрыв между консервативной академической системой, ориентированной на классическую знаниецентрическую парадигму, и прагматичными, высокоподвижными требованиями постиндустриального рынка труда.

На протяжении многих лет высшее образование в Казахстане рассматривалось как важнейший показатель социального статуса и обязательное условие профессиональной и общественной самореализации. Однако развитие концепции непрерывного образования, а также широкое распространение альтернативных моделей профессиональной подготовки, включая программы микроквалификаций, постепенно снижают ценность традиционных университетских дипломов [3]. В результате классическая система высшего образования сталкивается с серьезными вызовами, обусловленными изменением общественных и экономических условий.

* Автор-корреспондент. E-mail: salimova_raigul@mail.ru

В сложившейся ситуации особую актуальность приобретает всесторонний анализ происходящих изменений в системе высшего образования. На первый план выходит исследование трансформации ценностных установок, образовательных ожиданий и моделей взаимодействия между основными участниками образовательного процесса — студентами, профессорско-преподавательским составом и работодателями, заинтересованными в подготовке квалифицированных специалистов.

Вопросы философии образования, а также трансформации ценностных систем в транзитных обществах находятся в фокусе внимания как зарубежных, так и отечественных исследователей. Теоретические основы изучения высшей школы как социокультурного феномена и общественного блага заложены в трудах зарубежных аналитиков [4-5]. Проблемы адаптации университетов к рыночной среде и институционального изоморфизма подробно анализируются в классических работах П. ДиМаджо и У. Пауэлла [6]. В казахстанской научной дискуссии различные аспекты модернизации системы образования, формирования человеческого капитала и ценностных трансформаций молодежи исследуются в трудах А.К. Кусаинова [7], С.К. Мусиной [8] и А.З. Сагинтаевой [9]. Проблемы рынка труда и молодежных трендов отражены в профильных аналитических докладах [10-11]. Тем не менее, несмотря на обширный массив публикаций, до сих пор ощущается дефицит комплексных исследований, интегрирующих методы философской рефлексии и многомерного эмпирического анализа, которые бы одновременно сопоставляли позиции всех ключевых стейкхолдеров образовательного процесса (обучающихся, преподавателей и работодателей) в конкретных реалиях современного Казахстана эпохи экспансии генеративного искусственного интеллекта.

Объектом исследования выступает система высшего образования Республики Казахстан в условиях современных социокультурных, экономических и технологических вызовов.

Предметом исследования являются ценностно-смысловые ориентации, институциональные ожидания и взаимные оценки качества образовательного процесса со стороны обучающихся, профессорско-преподавательского состава и работодателей РК.

Цель исследования заключается в выявлении особенностей восприятия качества высшего образования различными участниками образовательного процесса и рынка труда посредством комплексного сравнительного анализа их ценностных ориентиров, ожиданий и оценок, а также в определении существующих институциональных противоречий для научного обоснования направлений модернизации системы высшего образования Республики Казахстан.

Для достижения поставленной цели определены следующие исследовательские задачи:

1. Проанализировать нормативно-правовые документы, регулирующие систему высшего образования Республики Казахстан, и оценить степень их соответствия современным тенденциям общественного развития и цифровой трансформации.
2. Сопоставить оценки профессорско-преподавательского состава и работодателей относительно качества образовательных программ, уровня сформированности профессиональных компетенций выпускников и их соответствия актуальным потребностям рынка труда.
3. Выявить и классифицировать ключевые когнитивные, деструктивные и мотивационные изменения у студенческой молодежи, вызванные форсированной цифровизацией учебного процесса и бесконтрольным внедрением ИИ-инструментов.
4. Эксплицировать институциональные и бюрократические барьеры, снижающие эффективность профессиональной деятельности ППС и ограничивающие академическую свободу вузов.
5. Разработать концептуальные рекомендации по реформированию высшего образования РК на основе усиления интеграции университетов с реальным сектором экономики и внедрения инновационных образовательных моделей.

Предполагается, что в условиях форсированной цифровизации и экономических изменений в Казахстане углубляется институциональный разрыв между внутренней (академической) системой оценки качества образования и внешними требованиями рынка труда. Этот разрыв усугубляется «цифровым парадоксом»: широкое внедрение IT-инструментов и технологий искусственного интеллекта, с одной стороны, оптимизирует образовательную инфраструктуру, но с другой — при отсутствии адекватной методологии — провоцирует когнитивное угасание, интеллектуальное иждивенчество обучающихся и снижение уровня их критического мышления. Успешное реформирование университетской среды напрямую зависит от минимизации административного давления на профессорско-преподавательский состав и построения адаптивной, ориентированной на рынок экосистемы дуального образования.

Методологическая база исследования основана на сочетании системного, аксиологического и структурно-функционального подходов. Использование системного подхода позволило рассмотреть высшее образование как динамичную систему, функционирующую во взаимосвязи с социально-экономическими и культурными процессами. Структурно-функциональный подход обеспечил анализ ролей и взаимодействия основных участников образовательного процесса, тогда как аксиологический подход был использован для изучения изменений в их ценностных ориентирах. Достоверность полученных результатов обеспечивалась применением метода триангуляции, объединившего анализ нормативно-правовых документов с обработкой данных социологического исследования.

Эмпирическую основу работы составили материалы комплексного мониторинга, собранные в рамках нескольких последовательных этапов исследования. Это:

- первый блок представлен результатами анкетного опроса обучающихся программ бакалавриата, магистратуры и докторантуры. Формирование выборочной совокупности осуществлялось с использованием метода стратифицированной выборки, что позволило обеспечить представительство респондентов из всех макрорегионов Республики Казахстан;

- второй блок: пилотажная репрезентативная группа профессорско-преподавательского состава ведущих национальных, государственных и частных вузов РК, дифференцированная по стажу, ученым степеням и должностям;

- третий блок: полученный в соответствии с исследовательской программой массив данных опроса работодателей, представляющих малый, средний и крупный бизнес ключевых мегаполисов и регионов Казахстана.

Научная новизна исследования определяется тем, что в нем впервые в контексте современного казахстанского научно-философского дискурса: на основе масштабных эмпирических данных зафиксирован и теоретически обоснован «цифровой парадокс» высшей школы, характеризующийся диспропорцией между высокими технологическими навыками студентов и снижением их аналитических способностей, критического мышления и способности к фактчекингу.

Раскрыта латентная динамика девальвации традиционного диплома как социального маркера в представлениях работодателей и обоснован ценностный сдвиг в сторону гибких навыков (soft skills) [12] и проектных микроквалификаций.

На основе контент-анализа открытых ответов ППС доказано деструктивное влияние академической бюрократизации на качество воспроизводства научно-педагогических кадров и предложена концепция институционального доверия.

Полученные результаты, теоретические обобщения и эмпирические выводы имеют прямую прикладную ценность для Министерства науки и высшего образования РК, департаментов высшего и послевузовского образования, а также для руководства казахстанских университетов при разработке, корректировке и внедрении стратегических планов развития, модернизации силлабусов и образовательных программ, оптимизации ИИ-политики вузов и формировании программ по снижению бюрократической нагрузки на профессорско-преподавательский состав.

Материалы и методы исследования

Настоящее исследование проведено в рамках реализации календарного плана научно-исследовательского грантового проекта ИРН AP26194461 «Философия образования в условиях социокультурных изменений Казахстана: проблемы и пути решения», финансируемого Комитетом науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (МНВО РК) на период 2025–2027 гг.

Процесс проектирования, сбора и дескриптивного анализа эмпирических данных в рамках настоящего исследования опирался на комплексную научно-исследовательскую стратегию. В ее основу был положен метод «триангуляции данных» (data triangulation), позволяющий верифицировать полученные результаты посредством сочетания качественных и количественных подходов, а также параллельного анализа позиций трех независимых групп стейкхолдеров (обучающихся, профессорско-преподавательского состава и работодателей).

Процедура исследования включала несколько последовательных этапов, для каждого из которых был определен специфический инструментарий.

Качественные и теоретико-методологические методы

1. Системный контент-анализ нормативно-правовой базы: с целью экспликации институциональных требований к современной системе высшего образования был проведен анализ Закона РК

«Об образовании» [13], Стратегии развития высшего и послевузовского образования в РК, а также актуальных инструктивно-методических документов МНВО РК [14]. Контент-анализ позволил сопоставить декларативные цели государственной образовательной политики с реальной практикой их внедрения в вузах.

2. Анализ открытых вопросов и качественный контент-анализ текстов: для выявления глубинных мотивов и профессиональных деструкций (в частности, феномена академического выгорания и скрытого сопротивления бюрократизации) в инструментарий для ППС были включены открытые вопросы. Полученные текстовые массивы (нарративы на казахском и русском языках) подверглись кодированию и осевому качественному контент-анализу по частоте упоминания смысловых маркеров (например, «бюрократия», «дефицит времени»).

Количественные методы и инструментарий сбора данных

Основным эмпирическим методом исследования выступило анонимное анкетирование (онлайн-опрос), реализованное посредством платформы Google Forms, которая использовалась с соблюдением принципов добровольности и конфиденциальности.

Для каждой целевой группы был разработан и валидизирован авторский опросный лист (анкета):

- «Обучающийся» (модули): включала в себя блоки вопросов, направленные на оценку личной удовлетворенности образовательным процессом, выявление ценностных ориентиров при получении диплома, а также фиксацию паттернов использования цифровых инструментов и ИИ в повседневной учебной практике;

- «ППС» (модули): содержала закрытые, полузакрытые и открытые вопросы, измеряющие уровень удовлетворенности качеством подготовки студентов, степень соответствия реализуемых силлабусов требованиям рынка, отношение к цифровизации и оценку критических когнитивных изменений у молодежи;

- «Работодатель» (модули): была сфокусирована на экспликации требований реального сектора экономики к выпускникам, замере периода адаптации молодых специалистов, оценке значимости высшего образования как критерия найма и степени развития у соискателей «soft» и «hard skills».

Статистический анализ и обработка данных

Математико-статистическая обработка первичных данных, полученных в результате экспорта матриц ответов из Google Forms, осуществлялась с применением специализированного пакета статистического анализа SPSS Statistics и языка программирования Python.

В рамках статистического анализа были применены следующие методы:

- Дескриптивный (описательный) анализ частот: использован для выявления процентных и абсолютных распределений ответов респондентов по всем номинальным и порядковым шкалам.

- Таблицы сопряженности (кросс-табуляция, Cross-tabulation): применены для обнаружения скрытых взаимосвязей между переменными (например, зависимость оценки качества программ от стажа работы преподавателя или масштаба бизнеса работодателя).

- Критерий согласия Хи-квадрат Пирсона: использовался для оценки статистической значимости различий между распределениями, полученными в разных подвыборках респондентов.

Этические принципы исследования

Исследование проводилось в строгом соответствии с международными этическими стандартами социологических и гуманитарных изысканий. Все участники опроса были заблаговременно информированы о целях и задачах проекта, а также дали свое явное информированное согласие на участие в анкетировании. Для обеспечения соблюдения этических принципов проведения исследования анкетирование организовывалось на условиях полной анонимности. При проведении исследования обеспечивалась полная анонимность респондентов: персональные данные, включая фамилию, имя, отчество, контактную информацию, а также сведения о месте работы или обучения. Такой формат организации опроса позволил минимизировать склонность участников к выбору социально одобряемых ответов. Это, в свою очередь, способствовало получению более достоверных и объективных эмпирических данных, повысив надежность и валидность результатов исследования.

Результаты исследования

Анализ ценностных установок участников образовательного процесса свидетельствует о наличии общего понимания значимости высших учебных заведений как важного института, обеспечивающего не только профессиональную подготовку, но и выполнение социокультурных и гуманистических функций. На вопрос «В какой степени высшее образование способствует развитию личности

студента?», большинство респондентов (84,2 %) из числа ППС делают акцент на значимости личностно-развивающего потенциала вузов. Так, 45,6 % отметили как «очень высокую», 38,6 % — как «высокую» (см. диаграмму 1).

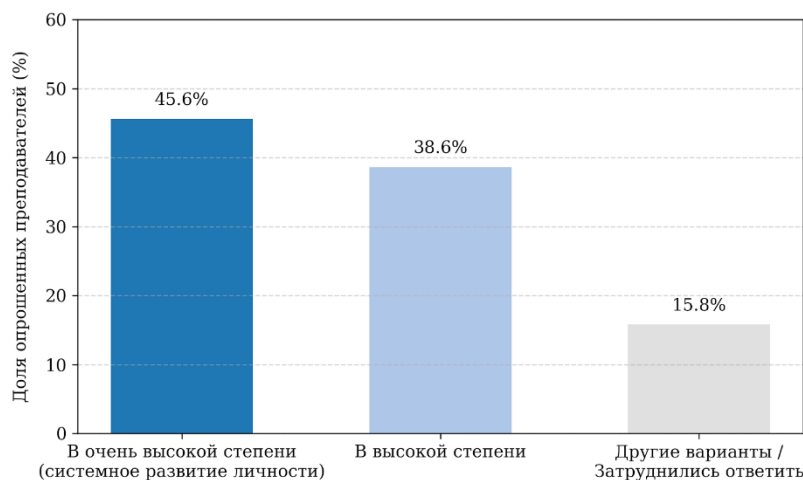

Диаграмма 1 — Оценка ППС роли высшего образования в вопросе развития личности

Результаты опроса по вопросу «Насколько Вы удовлетворены качеством подготовки студентов?» показывают неоднозначную оценку ППС уровня подготовки обучающихся. 14,3 % респондентов из числа ППС «полностью удовлетворены» качеством знаний и сформированностью компетенций обучающихся, 37,5 % отметили, что «скорее удовлетворены», 32,1 % — «частично», 14,3 % — «не удовлетворены» (см. диаграмму 2). Полученные данные отражают неоднородность мнений академического сообщества относительно эффективности подготовки обучающихся.

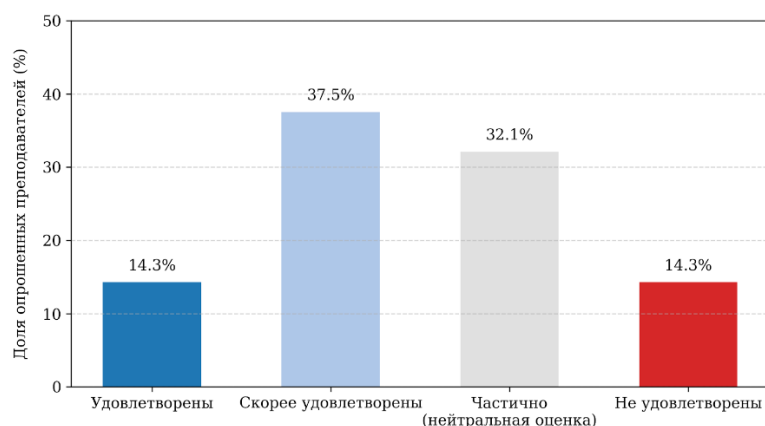

Диаграмма 2 — Мнения ППС относительно уровня подготовки обучающихся

Вместе с тем результаты исследования показывают, что обучающаяся молодежь все чаще воспринимает высшее образование с практической точки зрения, рассматривая его как средство повышения собственного социального статуса и расширения профессиональных возможностей. При этом среди обучающихся постепенно укрепляется понимание того, что наличие диплома само по себе не гарантирует успешного карьерного роста, а лишь создает стартовые условия для дальнейшего профессионального развития и конкуренции на рынке труда.

Аналогичной позиции придерживаются и представители работодателей. По данным опроса, 68 % респондентов из реального сектора экономики не рассматривают диплом о высшем образовании как решающий критерий при приеме на работу. В большинстве случаев документ об образовании выполняет функцию первоначального подтверждения квалификации, что особенно характерно для сфер с установленными профессиональными требованиями, таких как государственная служба и здравоохранение. При этом основное внимание работодатели уделяют практическим компетенциям, профессиональному опыту, способности к обучению и личностным качествам кандидатов. Вектор

приоритетности при найме смещается в сторону верифицируемого практического опыта, портфолио реализованных кейсов и уровня сформированности прикладных компетенций.

Рассматривая соответствие образовательных программ запросам рынка труда и практическую подготовку, в ходе исследования было эксплицировано латентное межведомственное и межинституциональное расхождение в оценках степени практико-ориентированности вузовских учебных планов. Лишь 17,5 % профессорско-преподавательского состава берутся утверждать, что реализуемые образовательные программы (ОП) ориентированы на практику «в полной мере». Основной массив академического сообщества указывает на компромиссный характер программ: «в значительной степени» — 43,9 %, «частично» — 36,8 %. Непосредственное соответствие ОП актуальным требованиям рынка труда оценивается профессорским корпусом столь же сдержанно: полное соответствие фиксируют лишь 14 % педагогов, оценку «в значительной степени» дают 50,9 %, а «частично» — 31,6 % (диаграмма 3).

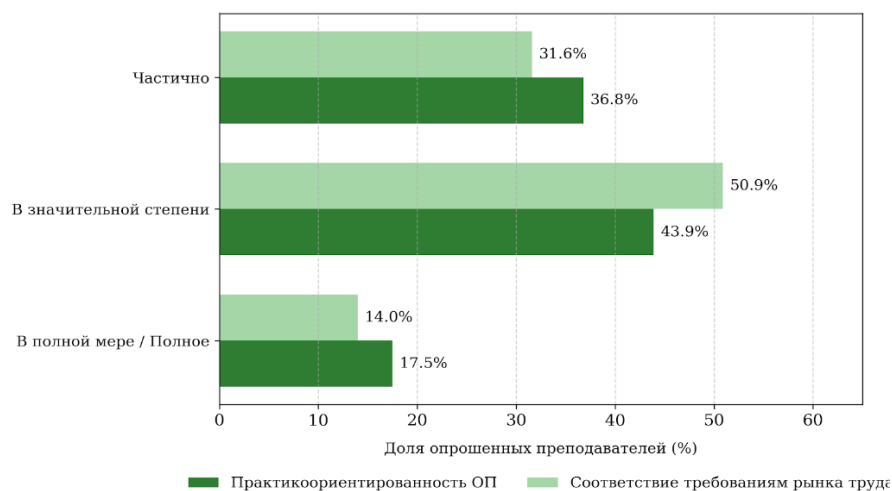

Диаграмма 3. — Сравнительный анализ оценок ППС касательно практикоориентированности ОП и их соответствия требованиям рынка труда, в %

Представители бизнеса (работодатели) оценивают уровень практической готовности выпускников к выполнению реальных трудовых функций значительно более критично: 65,0 % нанимателей определяют уровень практики как низкий или средний. Порядка 62 % опрошенных работодателей заявляют, что новоиспеченным специалистам после окончания вуза требуется длительный период адаптации и дообучения на рабочем месте, варьирующийся от 3 до 6 месяцев. В качестве ключевых детерминант подобного разрыва бизнес-сообщество называет: выраженный дефицит понимания реальных бизнес-процессов и операционной логики предприятий — 54 %; острую нехватку и формальный характер производственной (профессиональной) практики в процессе обучения — 48 %.

Процессы технологической модернизации вузовской среды находят позитивный отклик в академической среде: в совокупности 68,5 % ППС одобряют интеграцию цифровых решений (47,4 % полагают, что она «скорее улучшила» образовательный процесс, а 21,1 % — «существенно улучшила»). При этом базовый уровень цифровой грамотности современных студентов оценивается преподавателями как высокий (36,8 %) или средний (36,8 %).

Тем не менее форсированное внедрение IT-инструментов актуализировало так называемый «цифровой парадокс». Преподаватели фиксируют у обучающихся глубокие когнитивные и мотивационные деформации, выступающие барьерами для полноценного освоения программ:

Экзистенциальная зависимость от готовых решений (80,7 %) — тотальное интеллектуальное иждивенчество, выражающееся в некритичной, бездумной компиляции и генерации учебных текстов/эссе с помощью инструментов искусственного интеллекта (ИИ).

На вопрос «Какие дефициты наиболее критичны?», большинство ППС отметили в основном три варианта ответов: «потеря концентрации» — 47,4 %, низкая мотивация — 43,9 %, слабый фактчекинг — 42,1 %.

Данные выводы ППС находят прямое подтверждение в ответах представителей рынка труда. Несмотря на достаточно высокий уровень владения современными цифровыми инструментами, рабо-

тодатели отмечают наличие у молодых специалистов существенных пробелов в развитии аналитических компетенций. По их оценкам, выпускники уверенно используют системы искусственного интеллекта для выполнения типовых задач и подготовки материалов, однако нередко испытывают трудности при критической оценке полученных результатов, выявлении возможных ошибок и их адаптации к конкретным производственным условиям. Это свидетельствует о недостаточном развитии навыков самостоятельного анализа, проверки достоверности информации и принятия обоснованных профессиональных решений.

Обсуждение

Результаты исследования позволяют сделать вывод о существовании институционального разрыва между приоритетами системы высшего образования и актуальными потребностями рынка труда. Выявленные расхождения наиболее отчетливо проявляются на уровне обучающихся, которые вынуждены адаптировать собственные образовательные и профессиональные стратегии к условиям несоответствия между академическими требованиями университетов и компетенциями, востребованными работодателями. Полученные данные позволяют сделать вывод о существовании системных факторов, ограничивающих эффективность формирования и воспроизводства человеческого капитала в Республике Казахстан.

Проведенный анализ показывает, что традиционная роль высшего образования как основного механизма социальной мобильности постепенно утрачивает свое значение. Несмотря на сохраняющееся стремление молодежи получить университетский диплом как показатель образовательного уровня и социального статуса, его практическая ценность на рынке труда снижается [15]. Работодатели все чаще ориентируются не столько на наличие диплома, сколько на подтвержденные профессиональные компетенции, программы микроквалификаций (micro-credentials), практический опыт и развитые универсальные навыки (soft skills). Это свидетельствует о сохраняющемся разрыве между содержанием образовательных программ и актуальными потребностями экономики.

Отдельного внимания заслуживают результаты опроса профессорско-преподавательского состава. Значительная часть респондентов рассматривает чрезмерную административную нагрузку как один из основных факторов, препятствующих эффективной профессиональной деятельности. В ответах неоднократно подчеркивалась необходимость сокращения объема отчетной документации и освобождения преподавателей от несвойственных им организационных функций («оқытушыларды қағаз бастылықтан, қосымша кафедра жұмыстарынан алып тастау»). По мнению участников исследования, избыточная бюрократизация ограничивает возможности для проведения научных исследований, совершенствования учебно-методических материалов, индивидуальной работы со студентами и в целом снижает уровень академической автономии высших учебных заведений.

Еще одной важной тенденцией, выявленной в ходе исследования, стало неоднозначное влияние цифровизации образовательного процесса. Хотя современные цифровые технологии существенно расширяют доступ к образовательным ресурсам и повышают эффективность обучения, их некритичное использование сопровождается рядом негативных последствий. Широкое распространение генеративных систем искусственного интеллекта способствует тому, что часть обучающихся начинает использовать их не как вспомогательный инструмент, а как замену самостоятельной аналитической работе [16]. Это снижает мотивацию к критическому осмыслению информации, поиску решений и рефлексии. По оценкам преподавателей и работодателей, подобная практика негативно отражается на уровне подготовки выпускников, проявляясь в снижении способности к длительной концентрации внимания, недостаточном развитии навыков проверки достоверности информации, ограниченных коммуникативных компетенциях и ослаблении критического мышления.

На основе сопоставительного анализа мнений обучающихся, профессорско-преподавательского состава и работодателей определены ключевые направления совершенствования системы высшего образования Республики Казахстан. В первую очередь требуется усилить практическую направленность подготовки за счет развития дуального обучения, расширения партнерства вузов с предприятиями, создания совместных научно-производственных площадок и привлечения представителей бизнеса к реализации образовательных программ. Одновременно необходим переход от традиционной модели передачи знаний к формированию у обучающихся универсальных компетенций, включая критическое мышление, способность к адаптации, проектную деятельность и командную работу. Повышение качества образования также невозможно без снижения административной нагрузки на преподавателей, оптимизации документооборота, автоматизации рутинных процессов и создания более

эффективных механизмов материального стимулирования научно-педагогических кадров. Кроме того, целесообразно интегрировать технологии генеративного искусственного интеллекта в образовательный процесс не как средство замещения интеллектуальной деятельности, а как инструмент поддержки обучения, сопровождая их использование развитием навыков критической оценки информации, проверки достоверности данных и самостоятельного принятия профессиональных решений.

Выводы

Результаты исследования позволили определить ключевые тенденции развития высшего образования в Республике Казахстан. Во-первых, преподавательское сообщество рассматривает университет прежде всего как институт личностного и профессионального развития, тогда как студенты связывают получение высшего образования преимущественно с возможностями социальной мобильности. В то же время работодатели отмечают снижение самостоятельной ценности академического диплома, отдавая предпочтение практическому опыту, профессиональным компетенциям и развитым гибким навыкам.

Во-вторых, выявлено несоответствие между содержанием образовательных программ и современными требованиями рынка труда. Большинство работодателей указывают на необходимость дополнительной адаптации выпускников после трудоустройства, что обусловлено недостаточным пониманием ими реальных производственных процессов и ограниченным объемом практической подготовки.

В-третьих, несмотря на положительное влияние цифровых технологий на организацию образовательного процесса, их широкое применение сопровождается рядом негативных эффектов. Наиболее значимыми из них являются усиление зависимости обучающихся от инструментов искусственного интеллекта, снижение уровня критического мышления и учебной мотивации, недостаточное развитие навыков проверки достоверности информации и фрагментарное восприятие знаний. Данные коррелируют со сведениями работодателей, отмечающих у выпускников высокие интерфейсные навыки при дефиците аналитического мышления.

В-четвертых, избыточная отчетность, дублирование документации и выполнение несвойственных функций лишают ППС временного ресурса для ведения научно-исследовательской деятельности, менторского сопровождения обучающихся и своевременного обновления syllabus под нужды рынка.

Резюмируя изложенное, можно констатировать, что преодоление кризисных явлений в системе высшего образования Казахстана требует перехода от экстенсивного (бюрократического) контроля к интенсивным структурным изменениям.

Необходима радикальная дебиюкратизация труда преподавателей с целью высвобождения их творческого и научного потенциала. Требуется перепроектирование образовательных программ совместно с индустриальными партнерами на принципах реального дуального обучения, а также глубокая интеграция ИИ-технологий в учебные планы не в качестве инструмента компиляции, а как объекта критического анализа и промпт-инжиниринга. Только синергия интересов академического сообщества, государства и бизнеса позволит трансформировать высшее образование РК в драйвер устойчивого социокультурного и технологического развития страны.

Благодарности

Данное исследование финансировалось Комитетом науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (AP26194461 «Философия образования в условиях социокультурных изменений Казахстана: проблемы и пути решения»).

Список литературы

- 1 Шульц Т. Инвестиции в человеческий капитал: роль образования и научных исследований / Т. Шульц; пер. с англ. — М.: Высшая школа экономики, 2018. — 114 с.
- 2 Беккер Г.С. Человеческий капитал: теоретический и эмпирический анализ / Г.С. Беккер; пер. с англ. — М.: Ладомир, 2015. — 301 с.
- 3 Смагулова Г.С. Рыночная трансформация высшего образования в РК: спрос и предложение / Г.С. Смагулова // Экономика: стратегия и практика. — 2024. — Т. 19, № 1. — С. 45–56.

- 4 Altbach P.G. Global Perspectives on Higher Education / P.G. Altbach. — Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2016. — 332 p.
- 5 Marginson S. Higher Education and Public Good / S. Marginson // Higher Education Quarterly. — 2011. — Vol. 65, No. 4. — P. 411–433.
- 6 DiMaggio P.J. The Iron Cage Revisited: Institutional Isomorphism and Collective Rationality in Organizational Fields / P.J. DiMaggio, W.W. Powell // American Sociological Review. — 1983. — Vol. 48, No. 2. — P. 147–160.
- 7 Кусаинов А.К. Качество образования в мире и в Казахстане / А.К. Кусаинов. — Москва, 2014. — 240 с.
- 8 Мусина С.К. Особенности трансформации системы высшего образования Казахстана / С.К. Мусина // Вестник Томского государственного педагогического университета (TSPU Bulletin). — Вып. 5 (235). — 2024. — С. 67–76. <https://doi.org/10.23951/1609-624X-2024-5-67-76>
- 9 Сагинтаева А.К. Университеты в Казахстане: миссия, исследования, управление / А.К. Сагинтаева. — Астана: Высшая школа образования Назарбаев Университета, 2023. — 156 с.
- 10 Молодежь Казахстана — 2024: Национальный доклад / под ред. С.Т. Аменова. — Астана: Институт общественной политики, 2024. — 88 с.
- 11 Атлас новых профессий и компетенций Казахстана. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://atlas.enbek.kz> (дата обращения: 14.03.2026).
- 12 Сутеева М.А. Развитие гибких навыков (soft skills) студентов в процессе обучения: практические подходы и методы. [Электронный ресурс] / М.А. Сутеева, Р.А. Тилеужанова, З.Б. Тайманова // «3i: intellect, idea, innovation — интеллект, идея, инновация». Педагогические науки. — № 4. — 2024. — С. 285–292 — Режим доступа: https://doi.org/10.52269/22266070_2024_4_285
- 13 Закон Республики Казахстан «Об образовании». — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://adilet.zan.kz/>
- 14 Концепция развития высшего образования и науки в Республике Казахстан на 2023–2029 годы. Утверждена постановлением Правительства РК № 248 от 28 марта 2023 года. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://adilet.zan.kz/>
- 15 Спенс М. Сигнализирование на рынке труда / М. Спенс // Квартальный журнал экономики. — 1973. — Т. 87, № 3. — С. 355–374.
- 16 Ахметова Г.Г. Философский анализ рисков и трендов цифровизации как смены культурной парадигмы в высшем и послевузовском образовании Республики Казахстан / Г.Г. Ахметова, С.С. Аубакирова, М.Ж. Кожамжарова, Р.С. Салимова // Вестник КазНУ Аль-Фараби. Серия философии, культурологии и политологии. — 2026. — № 2 (96). — С. 4–14. <https://doi.org/10.26577/jpcp96220261>

С.С. Аубакирова, Г.Г. Ахметова, М.Ж. Кожамжарова, Р.С. Салимова

Қазақстандық қоғамның трансформациясы жағдайындағы жоғары білімнің мәні мен құндылығы

Мақалада қазақстандық қоғамның әлеуметтік-мәдени және экономикалық трансформациясы жағдайында жоғары білімнің мәні мен құндылығын қабылдаудың өзгерістері қарастырылды. Зерттеудің өзектілігі жоғары білім беру мақсатының тұлғаның дүниетанымы мен зияткерлік мәдениетін қалыптастыратын дәстүрлі институттан кәсіби құзыреттерді игеруге және өзгермелі еңбек нарығының талаптарына бағдарланған инструменталдық модельге трансформациялануымен айқындалады. Зерттеудің мақсаты — Қазақстан Республикасындағы білім алушылардың, профессор-оқытушылық құрамның (ПОҚ) және жұмыс берушілердің жоғары білім құндылықтарын қабылдау ерекшеліктерін кешенді талдау. Зерттеудің ғылыми жаңалығы білім беру парадигмасының диплом алуды негізгі құндылық ретінде қабылдаудан қолданбалы және икемді құзыреттерді, соның ішінде soft skills меңгеруге қарай ығысуын анықтаудан тұрады. Әдіснамалық негізді Қазақстан Республикасының нормативтік-құқықтық базасын талдау және білім беру үдерісінің негізгі қатысушылары арасында жүргізілген сауалнама нәтижелерін біріктіретін деректер триангуляциясы құрады. Зерттеу нәтижелері жоғары білім мазмұнының еңбек нарығы талаптарына толық сәйкес келмеуін, теориялық даярлық пен практикалық дағдылар арасындағы алшақтықты және цифрлық технологияларға тәуелділіктің артуын көрсетті. Жасанды интеллектіні шамадан тыс пайдалану білім алушылардың дербес ойлау, сыни талдау және шығармашылық шешім қабылдау қабілеттеріне кері әсер етуі мүмкін. Осыған байланысты білім беру бағдарламаларын еңбек нарығының сұранысына сәйкес жанарту, практикалық даярлық үлесін арттыру, жоғары оқу орны мен жұмыс берушілер арасындағы ынтымақтастықты кеңейту және жасанды интеллектіні жауапты пайдалану мәдениетін қалыптастыру қажеттілігі негізделді. Ұсынылған бағыттар жоғары білімнің сапасын арттырып, еңбек нарығында бәсекеге қабілетті мамандарды даярлауға ықпал етеді.

Кілт сөздер: білім философиясы, әлеуметтік философия, жоғары білімнің мәні, жоғары білімнің құндылығы, құндылық бағдарлары, сыни ойлау, жасанды интеллект, адами капитал, еңбек нарығы, soft skills.

S.S. Aubakirova, G.G. Akhmetova, M.Zh. Kozhamzharova, R.S. Salimova

The Meaning and Value of Higher Education in the Context of the Transformation of Kazakhstani Society

The article examines changes in the perception of the meaning and value of higher education amid the socio-cultural and economic transformation of Kazakhstani society. The study addresses the shift from understanding higher education as an institution shaping personality, worldview and intellectual culture toward an instrumental model focused on professional competencies and labor market demands. The aim is to analyze the value orientations of students, academic staff and employers in the RK. The scientific novelty lies in identifying the transition from diploma-oriented education to the pragmatic acquisition of applied and flexible competencies, including soft skills. The methodology is based on data triangulation, combining a systematic analysis of Kazakhstan's regulatory and legal framework with a questionnaire survey of three key stakeholder groups. The findings reveal a mismatch between university training and labor market requirements, alongside students' growing dependence on digital technologies. Although digitalization enhances educational efficiency, excessive reliance on artificial intelligence may weaken independent and critical thinking. The study recommends updating educational programs in accordance with employers' expectations, strengthening practice-oriented learning, expanding cooperation between higher education institutions and industry, and promoting responsible AI use. These measures can improve graduate training quality and enhance future professionals' competitiveness in the labor market.

Keywords: philosophy of education, social philosophy, the meaning of education, the value of higher education, value orientations, critical thinking, artificial intelligence, human capital, labor market, soft skills.

References

- 1 Shults, T. (2018). *Investitsii v chelovecheskii kapital: rol obrazovaniia i nauchnykh issledovani* [Investment in human capital: the role of education and research]. Moscow: Vysshaia shkola ekonomiki [in Russian].
- 2 Bekker, G.S. (2015). *Chelovecheskii kapital: teoreticheskii i empiricheskii analiz* [Human capital: a theoretical and empirical analysis]. Moscow: Ladomir [in Russian].
- 3 Smagulova, G.S. (2024). Rynochnaia transformatsiia vysshego obrazovaniia v RK: spros i predlozhenie [Market transformation of higher education in RK: demand and supply]. *Ekonomika: strategiia i praktika — Economics: Strategy and Practice*, 19(1), 45–56 [in Russian].
- 4 Altbach, P.G. (2016). *Global Perspectives on Higher Education*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- 5 Marginson, S. (2011). Higher Education and Public Good. *Higher Education Quarterly*, 65(4), 411–433.
- 6 DiMaggio, P.J., & Powell, W.W. (1983). The Iron Cage Revisited: Institutional Isomorphism and Collective Rationality in Organizational Fields. *American Sociological Review*, 48(2), 147–160.
- 7 Kusainov, A.K. (2014). *Kachestvo obrazovaniia v mire i v Kazakhstane* [Quality of education in the world and in Kazakhstan]. Moscow [in Russian].
- 8 Musina, S.K. (2024). Osobennosti transformatsii sistemy vysshego obrazovaniia Kazakhstana [Features of transformation of the higher education system of Kazakhstan]. *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta (TSPU Bulletin) — Bulletin of Tomsk State Pedagogical University (TSPU Bulletin)*, (5), 67–76. <https://doi.org/10.23951/1609-624X-2024-5-67-76> [in Russian].
- 9 Sagintaeva, A.K. (2023). *Universitety v Kazakhstane: missiia, issledovaniia, upravlenie* [Universities in Kazakhstan: mission, research, management]. Astana: Vysshaia shkola obrazovaniia Nazarbaev Universiteta [in Russian].
- 10 Amenov, S.T. (Ed.). (2024). *Molodezh Kazakhstana — 2024: Natsionalnyi doklad* [Youth of Kazakhstan — 2024: National report]. Astana: Institut obshchestvennoi politiki [in Russian].
- 11 Atlas novykh professii i kompetentsii Kazakhstana [Atlas of new professions and competencies of Kazakhstan]. (n.d.). *atlas.enbek.kz*. Retrieved from <http://atlas.enbek.kz> [in Russian].
- 12 Suteeva, M.A., Tileuzhanova, R.A., & Taimanova, Z.B. (2024). Razvitie gibkikh navykov (soft skills) studentov v protsesse obucheniia: prakticheskie podkhody i metody [Development of soft skills of students in the learning process: practical approaches and methods]. «3i: intellect, idea, innovation — intellekt, ideia, innovatsiia». *Pedagogicheskie nauki. — 3i: Intellect, Idea, Innovation. Pedagogical Sciences*, (4), 285–292. https://doi.org/10.52269/22266070_2024_4_285 [in Russian].
- 13 Zakon Respubliki Kazakhstan «Ob obrazovanii» [Law of the Republic of Kazakhstan «On education»]. (n.d.). *adilet.zan.kz*. Retrieved from <http://adilet.zan.kz/> [in Russian].
- 14 (2023). Kontseptsii razvitiia vysshego obrazovaniia i nauki v Respublike Kazakhstan na 2023–2029 gody. Utverzhdena postanovleniem Pravitelstva RK № 248 ot 28 marta 2023 goda [Concept for the development of higher education and science in the Republic of Kazakhstan for 2023–2029. Approved by Resolution No. 248 of the Government of the Republic of Kazakhstan dated March 28, 2023]. *adilet.zan.kz*. Retrieved from <http://adilet.zan.kz/> [in Russian].

15 Spens, M. (1973). Signalizirovanie na rynke truda [Job market signaling]. *Kvartalnyi zhurnal ekonomiki — Quarterly Journal of Economics*, 87(3), 355–374 [in Russian].

16 Akhmetova, G.G., Aubakirova, S.S., Kozhamzharova, M.Zh., & Salimova, R.S. (2026). Filosofskii analiz riskov i trendov tsifrovizatsii kak smeny kulturnoi paradigmy v vysshem i poslevuzovskom obrazovanii Respubliki Kazakhstan [Philosophical analysis of risks and trends of digitalization as a cultural paradigm shift in higher and postgraduate education in the Republic of Kazakhstan]. *Vestnik Kazakhskogo natsionalnogo universiteta Al-Farabi. Seriya filosofii, kulturologii i politologii — Bulletin of Al-Farabi Kazakh National University. Series of Philosophy, Cultural Studies and Political Science*, (2), 4–14. <https://doi.org/10.26577/jpcp96220261> [in Russian].

Information about the authors

Aubakirova Saltanat Sovetovna — PhD, Associate Professor, Toraighyrov University, Pavlodar, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0001-7894-6208>

Akhmetova Gaukhar Galymovna — Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor, Toraighyrov University, Pavlodar, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-2904-3819>

Kozhamzharova Maira Zhanaidarovna — Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor, Toraighyrov University, Pavlodar, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0001-7812-7114>

Salimova Raigul Sabyrovna — PhD, Toraighyrov University, Pavlodar, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0001-6747-4620>

L.G. Balabekova^{1*}, M.V. Klishina², V.P. Kazaryan³

¹*Buketov Karaganda National Research University, Karaganda, Kazakhstan;*

²*Karaganda University of Kazpotreboysuz, Karaganda, Kazakhstan;*

³*M.V. Lomonosov Moscow State University, Moscow, Russia*

(E-mail: Lyaka1982e@mail.ru, klmarina_7@mail.ru, kazaryanvp@mail.ru)

A humanitarian perspective on education: a philosophical analysis of the problem of preserving the human dimension in the era of technological civilization

This article examines the importance of studying the humanities perspective on education in the process of personality development in the educational environment. It analyzes the key functions of a humanities education and its impact on the development of students' moral qualities, critical thinking, and social responsibility. Particular attention is paid to the role of the humanities in the context of digitalization and globalization of modern society. The authors offer a traditional interpretation of education as one of the most important mechanisms for the reproduction of culture, the transmission of knowledge, and the development of personality. However, they emphasize that in the modern world, its meaning is becoming the subject of increasingly heated philosophical debate. The authors attribute the challenges to education to the development of digital technologies, artificial intelligence, labor automation, and the global economy, which has led to the educational system being increasingly evaluated through criteria of efficiency, competitiveness, and the demand for graduates in the labor market. As a result, the humanities dimension of education often finds itself on the periphery of public attention. However, at the same time, according to the authors, it is the humanitarian perspective that allows us to see education not only as a means of acquiring professional competencies, but also as a process of developing a person as an individual, a subject of culture, and a bearer of moral and civic responsibility. The authors emphasize that the humanities perspective on education represents a particular way of understanding the educational process, in which the focus is not on professional training as such, but on personal development, the formation of an individual's value system, and the capacity for meaningful existence.

Keywords: education, humanitarization of education, personality, values, constructive thinking, critical thinking, culture, upbringing, communicative culture, humanistic competence, creative thinking.

Introduction

Modern society is experiencing a period of intense social, economic, and technological transformation. Under these conditions, education must be not only a tool for imparting knowledge and professional competencies, but also a crucial factor in shaping a person's worldview and personal potential.

The relevance of a humanities perspective in education is also driven by the need to cultivate individuals capable not only of effectively performing professional tasks but also of understanding their responsibility to society, culture, and future generations.

The relevance of this problem is also driven by the fact that modern society faces a paradoxical situation. The higher the level of technological development, the more acute becomes the need to understand human existence, moral guidelines, and cultural identity. If technology allows people to change the world around them, then a humanities education helps them understand the purpose of these changes. The purpose of this paper is to provide a philosophical analysis of the humanities dimension of education as a means of preserving human agency in the context of modern civilization and a digitally connected society.

The humanities perspective on education emphasizes the development of personality, moral values, constructive and critical thinking, a culture of communication, and social responsibility, rather than solely the acquisition of technical knowledge.

Modern education is confronted with constant technological and social change, requiring not only professional training but also flexible humanities competencies. In the era of AI and automation, the need for empathy, interdisciplinary thinking, and an ethical approach is growing. The humanities component promotes social integration and civic maturity.

Even ancient thinkers associated education not only with the transmission of knowledge as such, but with the formation of a person. In the dialogue «The Republic,» Plato considers education as the process of turning the soul to the truth. According to him, «Education is the art of turning the soul in the right direc-

* Corresponding author's e-mail: Lyaka1982e@mail.ru

tion». He emphasized that in the direction in which someone was educated, such will, perhaps, be his entire future path... A very definite and pronounced result ultimately depends on education: either good or its opposite» [1; 195]. This position demonstrates that education is understood as an internal transformation of the individual. A person becomes educated not when he masters a certain amount of information, but when he acquires the ability to distinguish between good and evil, truth and error. We can identify Plato's basic principles, which must be implemented in modern education and upbringing. Of course, first of all, this is a reliance on everything positive in a person, secondly, the unity of educational influences from all levels of the education system, and thirdly, the social orientation of education.

Aristotle held a similar position. In his treatise «Politics,» he noted: «The purpose of education is to make citizens virtuous» [2; 128]. Thus, ancient philosophy viewed education primarily from a moral perspective. Education should not only teach, but also cultivate.

The ancient tradition developed the concept of the unity of knowledge and virtue. This idea would later become the foundation of the humanities model of education. In this regard, we can recall the English thinker J.H. Toland.

A new understanding of education emerged during the Enlightenment and classical German philosophy. Wilhelm von Humboldt's concept played a special role, exerting a profound influence on the development of the European university. Humboldt asserted: «The true goal of man is the most complete and harmonious development of his powers into a unified whole. Education must have a single goal — the upbringing of man, because the «true» goal of «man» was the «highest and most harmonious development of his abilities to a complete and consistent whole».[3; 27]

This idea became the foundation of the humanistic educational model. Education should develop not isolated skills, but the individual in their full intellectual, moral, and creative capacities. Within the Humboldtian tradition, the university is understood as a space for the free pursuit of truth. Its purpose is not to produce specialists, but to develop the individual. This position remains relevant today. The modern trend toward narrow professionalization often leads to the loss of a holistic view of the individual. A specialist may possess a high level of technical training but struggle to comprehend the social and moral consequences of their work.

The 20th century brought fundamentally new challenges to education. The development of science and technology was accompanied by the emergence of a special type of thinking, which many philosophers characterized as technocratic.

The existential tradition occupies a special place in the philosophy of education.

Research methods

The study's methodological framework is grounded in systemic, anthropological, comparative, humanistic, and axiological approaches, enabling an examination of the humanistic dimension of education in conjunction with the processes of personality formation, cultural development, and the transformation of the educational environment. The study employs methods of philosophical analysis, synthesis, and interpretation of scholarly sources addressing issues related to education, the humanities, and personality development. A systemic approach is applied to view education as an integral socio-cultural process encompassing knowledge transmission, cultural reproduction, and the development of learners' personal qualities. The anthropological approach considers education as a process of human development that fosters self-awareness, moral values, and the capacity for meaningful interaction with society. The axiological approach is used to analyze the role of the humanities in shaping values, critical thinking, and social and civic responsibility. The comparative method is employed to contrast the traditional view of education as a mechanism for knowledge transmission with contemporary interpretations emerging in the context of digitalization, the rise of artificial intelligence, labor automation, and globalization. Critical analysis is used to identify contradictions between the educational system's primary focus on professional efficiency and the need to preserve the humanistic dimension of education. Additionally, the study employs methods of asynchronism, content analysis, and interpretation.

Results and Discussion

Martin Heidegger was one of the first to raise this issue. In his work «Time and Being,» he wrote: «The essence of technology is not at all something technical» [4; 221]. Heidegger sought to demonstrate that technology is more than just a collection of tools. It becomes a way for humans to relate to the world. When efficiency becomes the highest value, humans begin to perceive both the surrounding environment and them-

selves as resources. This logic is gradually permeating the field of education. Education is beginning to be evaluated based on the number of competencies mastered, the employability of graduates, and economic efficiency. At the same time, questions of meaning, morality, and spiritual development are relegated to the background.

Criticism of this approach is also found in the works of Herbert Marcuse. In his book *One-Dimensional Man*, he noted: «People recognize themselves in their products; they find their soul in a car, a stereo system, a kitchen appliance.» [5; 12].

Marcuse believed that industrial society creates a person focused exclusively on consumption and functional efficiency. Education in such conditions becomes a mechanism for adapting the individual to the existing system, rather than a means of critically understanding it.

Representatives of this school of thought proceeded from the premise that education is primarily associated with the search for the meaning of human existence.

Karl Jaspers, in his work «*The Idea of the University*,» 1953, asserted: «Education leads man to himself» [6; 107]. At first glance, this idea seems simple. However, it contains profound philosophical meaning. A university should not only impart knowledge but also help a person realize their own individuality. For Jaspers, education is a space for spiritual communication between teacher and student. Its goal is to develop a free individual, capable of independent thought and responsible decision-making.

Since the world is incomplete, humans hope to find peace not in transcendence, as other existentialist philosophers believed, but in a world they can change and make better. Humans develop a belief in the possibility of achieving perfection on Earth. But the real world is contradictory and highly complex, posing a variety of questions and forcing humans to solve the problems they encounter. How do humans cope with and overcome the most difficult situations? What spiritual guidelines guide humans in the 20th century, and how can they be developed and strengthened in the modern industrial world?

Jaspers provides answers to these questions in his theory of humanity, outlined in his book «*The Spiritual Situation of the Time*»: «The formation and development of man occurs not only through biological inheritance, but primarily through traditions and the historical experience accumulated by humanity in the realm of knowledge and relationships» [7]. He attaches particular importance to the fundamental principles of upbringing and education, which cannot be built without the support of historical traditions. Let us recall the words attributed to Bismarck: «The Franco-Prussian War was won by a German teacher» uttered by the German teacher Peschel. Traditions operate in a historical world in which individuals are born and formed through systematic education by parents and schools, institutes, and various social institutions, as well as—throughout life—what the individual hears, sees, and learns, what they absorb, assimilate, and what «becomes their education, as if second nature».

Jaspers was a proponent of the idea of the continuity of eras and generations, their spiritual interpenetration and mutual enrichment. The reform of higher education in Germany, prepared by him and Martin Heidegger in 1933, became the «Center for Spiritual Legislation.»

The existential approach allows us to view education as a process of self-discovery. People learn not only to understand the world but also to recognize their place in it.

The issue of humanizing education has been actively explored in both foreign and Soviet science, as well as contemporary Russian and Kazakh science and philosophy. For example, in international studies, the issue of the humanities perspective has received considerable attention from proponents of democratic education (M. Nussbaum), caring pedagogy (N. Noddings), and critical pedagogy (P. Freire). The fundamental tenets and principles of UNESCO and OECD educational strategies are of great importance. They also prioritize the development of personality, civic responsibility, and moral potential.

In Russian philosophy, the humanities understanding of education is closely linked to the concept of the individual. Nikolai Berdyaev once wrote: «Personality is a spiritual and religious category.» «The creation... of a new man and the brotherhood of man is a spiritual, religious task; it presupposes the inner rebirth of people» [8; 15].

For Berdyaev, a person cannot be reduced to a set of social functions or professional roles. The individual possesses inner freedom and creative potential. Consequently, education should facilitate the development of a person's spiritual nature.

Similar ideas were developed by Vasily Zenkovsky, who emphasized the need to cultivate a holistic personality. Zenkovsky's position on education was progressive: he advocated for its universality, accessibility, and continuity, implying the integration of school, preschool, and extracurricular education. However, in contrast to the narrowly understood goal of quantitative expansion of the educational sphere, he prioritized

the task of qualitative deepening, aimed at preparing the individual for a full civic life and responsible social activity. The key goal of social education, according to Zenkovsky, is to develop in the individual the ability to overcome narrowly egoistic interests and focus on serving the public good [9, 10]

In Soviet and Russian philosophy and pedagogy, the humanities focus of education is explored in the context of L.S. Vygotsky's cultural-historical theory, V.V. Davydov's developmental learning, E.V. Bondarevskaya and V.V. Serikov's student-centered education, and the concepts of humanizing the educational process developed by V.A. Slavenin and I.A. Zimnyaya.

Nevertheless, in the 21st century, humanities education faces a number of serious challenges.

- The educational environment is rapidly becoming digital.
- Artificial intelligence is beginning to perform many intellectual functions previously considered exclusively human.
- The market logic of organizing the educational process is strengthening.

As a result, humanities disciplines are often perceived as less useful than technical and economic fields of study. However, such an assessment is superficial. Today, the humanities perspective on education is viewed not only as a means of humanizing the educational process but also as a methodological foundation for reforming education in the context of the digital transformation of society. Humanitarianization is understood not only as an expansion of the humanities component of educational content but also implies a rethinking of the goals of education through the development of critical thinking, empathy, agency, civic responsibility, and the ethical culture of the individual. This approach allows for the integration of humanities values into the technologically oriented educational models of the 21st century.

It is necessary to recognize that personality is formed through communication, and education is not the production of human capital, but a space for dialogue where the ability to understand others is developed.

One cannot but agree with Nussbaum, who is convinced that without the humanities, the development of critical thinking, empathy, and civic responsibility is impossible. In her book *Not for Profit*, Martha Nussbaum addresses the question of why democracies need the humanities. «The thirst for profit threatens the world's education systems with a profound crisis. I won't deny that the natural sciences and social sciences (economics in particular) also play a key role in educating citizens. However, no one intends to abandon the study of these disciplines, so I will focus on what is both of undoubted value and at the same time significantly endangered.» [10; 17].

In recent years, scientific knowledge has also focused on developing imagination, critical thinking, and logical analysis. Researchers today emphasize that the natural sciences are more a friend of the humanities than their enemy.

Faced with a contemporary spiritual crisis, modern society has become acutely in need not only of specialists but also of people capable of understanding the complexity of human relationships, respecting cultural diversity, and making morally sound decisions.

Of course, when setting the goal of humanization, it is necessary to answer the philosophical question: what function should humanities education fulfill in the era of artificial intelligence?

What are the characteristics of human superiority over artificial intelligence:

- the capacity for moral responsibility;
- the capacity to experience meaning;
- the capacity for creativity;
- the capacity for empathy;
- the capacity for free choice.

These qualities are becoming the central focus of a humanities education. Therefore, the following thesis can be advanced: it is important to consider that while artificial intelligence can replace some intellectual labor, it cannot replace human conscience, moral responsibility, or the ability to experience love, compassion, and a sense of duty. The study of history, philosophy, literature, and art allows people to become familiar with the experiences of different eras and peoples, to understand questions of good and evil, justice, freedom, and responsibility, and to develop their own set of value preferences.

Modern technologies have significantly changed the educational environment. However, the development of artificial intelligence, the automation of production, and the digitalization of society do not diminish the importance of humanities. On the contrary, with technological progress, the need for specialists with a high level of social responsibility, ethical awareness, and the ability to make decisions in non-standard situations is increasing. The humanitarianization of education helps maintain a balance between technical develop-

ment and human values. It contributes to the development of individuals capable of using the achievements of science and technology for the benefit of society.

The history of education has seen a shift from a deficit of knowledge to a deficit of meaning. While previously the primary goal of education was the transmission of information, in the 21st century, information has become universally accessible. Therefore, a humanities education must fulfill a new function—not so much imparting knowledge as developing a person's ability to navigate the world of meanings, values, and moral choices.

This idea can be developed further:

- in an agrarian society, education transmitted tradition;
- in an industrial society, it transmitted professional skills;
- in an information society, it transmitted competencies;
- in the era of artificial intelligence, education must shape individuals as subjects of responsibility.

It is important to note the attention Western researchers have paid to this issue, which has also inspired Russian researchers to explore the humanities perspective on education.

Caring pedagogy emphasizes the development of empathy through education, aiming to develop socially responsible individuals and humanize the educational environment.

Viewing education as a global good, the development of personality through humanitarian values, modern researchers believe that education should be focused on the holistic development of the individual, incorporating humanitarian values.

A humanities perspective on education allows us to view education as a practice of preserving the human in each person. In the age of digitalization, the importance of a humanities perspective is determined not by the quantity of knowledge imparted, but by the ability to provide the conditions for the development of individuals capable of critical thinking, responsibility for their actions, and awareness of the meaning of their own existence. Therefore, an educational policy that marginalizes the socio-humanities component of education is difficult to justify.

What is the meaning of human life, what are the boundaries of freedom and responsibility, what is a human being? These questions can be answered when the student should not be treated as a computer or as a vessel to be filled with knowledge; rather, education should ignite the student's capacity to develop an independent worldview and moral orientation. A humanities education reminds us of the value of the human person, respect for others, and the need to preserve cultural heritage.

Development of constructive and critical thinking. The information age has presented humanity with a new challenge: learning to navigate the vast flood of information. Today, simply receiving information is not enough; it is important to be able to analyze it, compare facts, and identify unreliable data.

Humanities disciplines develop critical thinking skills, teach students to argue their own position, and respect alternative points of view. This transforms people from passive consumers of information to active participants in public life.

In the future, society will need not just specialists skilled in working with technology, but people capable of making responsible decisions in complex ethical situations. Therefore, the humanities component of education is becoming no less important than technical training.

The importance of a humanities perspective for education reform today lies in:

-integration of knowledge and competencies — a humanities perspective helps combine technical and social skills.

-development of civic identity — development of critical thinking and social awareness.

-sustainability of the education system — humanities values promote adaptability to societal changes.

-development of an innovative culture — creative thinking and interdisciplinarity support innovation.

Incorporating AI ethics into the school curriculum is a direct application of the humanities approach to technical reform.

Conclusion

Humanities education should not be viewed as a secondary component of the educational system, but as its ideological core.

The humanities approach to education is an approach that focuses on the individual as the highest value of the educational process. Its primary goal is to develop spiritual and moral qualities, foster a humanistic worldview, and develop the ability to meaningfully interact with the world around us.

Unlike narrowly focused professional training, humanities education aims to understand cultural, historical, and social processes. It fosters the ability to analyze events, evaluate their consequences, and make responsible decisions.

Thus, the humanities approach to education plays a vital role in the development of a well-rounded individual. It fosters moral qualities, critical thinking, communication skills, and social responsibility. In the face of modern challenges, a humanities education is becoming a necessary condition for the harmonious development of individuals and the sustainable development of society as a whole.

A philosophical analysis of the humanities perspective on education reveals that the problem of education extends far beyond professional training. From ancient philosophy to modern concepts, education has been viewed as a process of shaping individuals, their values, and their worldview.

The ideas of Plato, Aristotle, Humboldt, Heidegger, Jaspers, Berdyaev and Nussbaum suggest that a humanities education fulfills a unique cultural mission. It promotes personal development, fosters moral responsibility, and preserves the human capacity for critical thinking.

In the context of digitalization and the rapid development of artificial intelligence, the importance of a humanities education is not diminishing, but rather increasing. Its primary goal is to preserve the human dimension of culture and protect individuals from becoming mere components of a technological system.

While a humanities education was previously justified by the need to study culture, today it is becoming a prerequisite for preserving human uniqueness. Artificial intelligence is capable of analyzing data, generating texts, and solving problems, but it lacks moral responsibility for its decisions. Consequently, humanities education is becoming not a supplement to technological progress, but rather its necessary ethical corrector.

Thus, a humanities perspective in education should be viewed as a prerequisite for the existence of a free, responsible, and culturally developed individual in the modern world.

Список литературы

- 1 Платон. Государство / Платон // Собрание сочинений: [в 4 т.]. — М.: Мысль, 1994. — Т. 3. — С. 79–420.
- 2 Аристотель. Политика / Аристотель // Сочинения: [в 4 т.]. — М.: Мысль, 1983. — Т. 4. — С. 376–644.
- 3 Гумбольдт В. О пределах государственной деятельности / В. Гумбольдт; пер. с нем. — Челябинск: Социум; М.: Три квадрата, 2003. — 200 с.
- 4 Хайдеггер М. Время и бытие: статьи и выступления / М. Хайдеггер. — М.: Республика, 1993. — 447 с.
- 5 Маркузе Г. Одномерный человек / Г. Маркузе; пер. А. Юдина при участии Ю. Данько; под ред. А. Жаровского. — М.: REFL-book, 1994. — 368 с.
- 6 Ясперс К. Идея университета / К. Ясперс. — Минск: БГУ, 2006. — 159 с.
- 7 Бердяев Н.А. Персонализм и марксизм / Н.А. Бердяев // Путь. — 1935. — № 48. — С. 3–19.
- 8 Зеньковский В.В. Социальное воспитание, его задачи и пути / В.В. Зеньковский. — М.: Московск. просветител. комиссия, 1918. — 91 с.
- 9 Зеньковский В.В. Педагогика / В.В. Зеньковский. — М.: Изд-во Православ. Свято-Тихон. богослов. ин-та, 1996. — 153 с.
- 10 Нуссбаум М. Не ради прибыли: зачем демократии нужны гуманитарные науки / М. Нуссбаум; пер. с англ. М. Бендет; под науч. ред. А. Смирнова. — М.: Изд. дом Высшей школы экономики, 2014. — 192 с.

Л.Г. Балабекова, М.В. Клишина, В.П. Казарян

Білім берудің гуманитарлық ракурсы: технологиялық өркениет дәуірінде адами өлшемді сақтау мәселесін философиялық талдау

Мақалада білім беру ортасында тұлғаны дамыту процесінде білім берудің гуманитарлық тұрғыдан көзқарасын зерттеудің маңыздылығы қарастырылды. Сонымен қатар гуманитарлық білім берудің негізгі функциялары және оның студенттердің адамгершілік қасиеттерін, сыни ойлауы мен әлеуметтік жауапкершілігін дамытуға әсері талданды. Қазіргі қоғамның цифрландыруы мен жаһандану жағдайындағы гуманитарлық ғылымдардың рөліне ерекше назар аударылады. Авторлар білім беруді мәдениетті жаңғыртудың, білім берудің және тұлғаны дамытудың ең маңызды тетіктерінің бірі ретінде дәстүрлі түсіндіруді ұсынады. Дегенмен олар қазіргі әлемде оның мәні барған сайын қызу философиялық пікірталас тақырыбына айналып келе жатқанын атап өтеді. Мақала авторлары білім берудегі қиындықтарды цифрлық технологиялардың, жасанды интеллектінің, еңбекті

автоматтандырудың және жаһандық экономиканың дамуымен байланыстырады, бұл білім беру жүйесінің тиімділік, бәсекеге қабілеттілік және еңбек нарығындағы түлектерге деген сұраныс критерийлері арқылы бағалануына әкелді. Нәтижесінде білім берудің гуманитарлық өлшемі көбінесе қоғам назарынан тыс қалады. Дегенмен авторлардың пікірінше дәл гуманитарлық ғылымдар тұрғысынан білім беруді тек кәсіби құзыреттіліктерді игеру құралы ретінде ғана емес, сонымен бірге адамды жеке тұлға, мәдениет субъектісі және адамгершілік пен азаматтық жауапкершілікті тасымалдаушы ретінде дамыту процесі ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Авторлар білім берудің гуманитарлық ракурсты білім беру үдерісін түсінудің ерекше тәсілі екенін атап көрсетеді. Бұл тәсілде басты назар кәсіби даярлықтың өзіне емес, тұлғаның дамуына, оның құндылықтар әлеміне және саналы өмір сүру қабілетіне аударылады.

Кілт сөздер: білім беру, білім беруді гуманизациялау, тұлға, құндылықтар, конструктивтік ойлау, сындарлы ойлау, мәдениет, тәрбие, коммуникативтік мәдениет, гуманитарлық құзыреттілік, шығармашылық ойлау.

Л.Г. Балабекова, М.В. Клишина, В.П. Казарян

Гуманитарный ракурс образования: философский анализ проблемы сохранения человеческого измерения в эпоху технологической цивилизации

В статье рассматривается значение исследования гуманитарного ракурса образования в процессе формирования личности в образовательной среде. Анализируются основные функции гуманитарного образования, его влияние на развитие нравственных качеств, критического мышления и социальной ответственности обучающихся. Особое внимание уделяется роли гуманитарных дисциплин в условиях цифровизации и глобализации современного общества. Авторы дают традиционную трактовку образования как одного из важнейших механизмов воспроизводства культуры, передачи знаний и формирования личности. Вместе с тем они подчеркивают, что в современном мире его смысл становится предметом все более острых философских дискуссий. Проблемность образования авторы связывают с развитием цифровых технологий, искусственного интеллекта, автоматизации труда и глобальной экономики, что привело к тому, что образовательная система все чаще оценивается через критерии эффективности, конкурентоспособности и востребованности выпускников на рынке труда. В результате гуманитарное измерение образования нередко оказывается на периферии общественного внимания. Однако, по мнению авторов, именно гуманитарный ракурс позволяет увидеть в образовании не только средство приобретения профессиональных компетенций, но и процесс становления человека как личности, субъекта культуры и носителя нравственной и гражданской ответственности. Авторы подчеркивают, что гуманитарный ракурс образования представляет собой особый способ понимания образовательного процесса, в центре которого находится не профессиональная подготовка как таковая, а развитие личности, ее ценностного мира и способности к осмысленному существованию.

Ключевые слова: образование, гуманитаризация образования, личность, ценности, конструктивное мышление, критическое мышление, культура, воспитание, коммуникативная культура, гуманитарная компетентность, творческое мышление.

References

- 1 Plato. (1994). Gosudarstvo [The Republic]. *Sobranie sochinenii — Collected works* (Vol. 3, pp. 79–420). Moscow: Mysl [in Russian].
- 2 Aristotle. (1983). Politika [Politics]. *Sochineniia — Works* (Vol. 4, pp. 376–644). Moscow: Mysl [in Russian].
- 3 Humboldt, V. (2003). *O predelakh gosudarstvennoi deiatelnosti* [On the limits of state action]. Cheliabinsk: Sotsium; Moscow: Tri kvadrata [in Russian].
- 4 Heidegger, M. (1993). *Vremia i bytie: stati i vystupleniia* [Time and being: Articles and speeches]. Moscow: Respublika [in Russian].
- 5 Marcuse, G. (1994). *Odnomernyi chelovek* [One-dimensional man]. (A. Yudin, Trans.). Moscow: REFL-book [in Russian].
- 6 Jaspers, K. (2006). *Ideia universiteta* [The idea of the university]. Minsk: BGU [in Russian].
- 7 Berdyaev, N.A. (1935). Personalizm i marksizm [Personalism and Marxism]. *Put — Way*, (48), 3–19 [in Russian].
- 8 Zenkovskii, V.V. (1918). *Sotsialnoe vospitanie, ego zadachi i puti* [Social education, its tasks and paths]. Moscow: Moskovskaia prosvetitelnaia komissia [in Russian].
- 9 Zenkovskii, V.V. (1996). *Pedagogika* [Pedagogy]. Moscow: Izdatelstvo Pravoslavnogo Sviato-Tikhonskogo Bogoslovskogo instituta [in Russian].
- 10 Nussbaum, M. (2014). *Ne radi pribyli: zachem demokratii nuzhny gumanitarnye nauki* [Not for profit: Why democracy needs the humanities]. (M. Bendet, Trans.). A. Smirnov, Sci. (Ed.). Moscow: Izdatelskii dom Vysshei shkoly ekonomiki [in Russian].

Information about the authors

Balabekova Lyazzat Ginayatovna — PhD student, the Department of Philosophy and Theory of Culture, Buketov Karaganda National Research University, Karaganda, Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0004-4579-4307>

Klishina Marina Vasilevna — Candidate of philosophical sciences, Associate Professor of the Department of Social and Political Disciplines and the Assembly of the People of Kazakhstan, Karaganda University of Kazpotrebsoyuz, Karaganda, Kazakhstan; <https://orcid.org/0009-0004-2551-7361>

Kazaryan Valentina Pavlovna — Doctor of Sciences (Philosophy), Professor of the Department of Philosophy of Natural Sciences, Faculty of Philosophy, M.V. Lomonosov Moscow State University, Moscow, Russia, <https://orcid.org/0000-0001-9435-8625>

B.S. Balapashev¹, H. Günay^{2*}, B. Şenay³, G.K. Sagieva⁴

¹K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan;

²Caspian University of Technology and Engineering named after Sh. Yessenov, Aktau, Kazakhstan;

³Bursa Uludağ University, Bursa, Turkey;

⁴Kh. Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Kazakhstan

(E-mail: beken.balapashev@bk.ru, hall.gnayy@gmail.com,
bshanay@uludag.edu.tr, galiya.kadyrbay@mail.ru)

Identity, violence, and the struggle for recognition: a philosophical analysis

This study analyzes nationalism, terrorism, and far-right movements in Europe through the cases of Spain, the United Kingdom, and France. The central argument is that these phenomena cannot be reduced to structural explanations based solely on economic inequalities, unemployment, migration, or political crises. Rather, they are grounded in ontological insecurity, the struggle for recognition, and the search for existential meaning. Drawing on Hegel's dialectic of recognition, Sartre's phenomenology of the Other, Arendt's critique of violence, and Schmitt's definition of the political, the study reveals connections between these problems and identity construction, othering practices, the legitimacy of violence, and crises of political representation. The analysis examines three cases: ethnic nationalism and terrorist organizations under state repression; ethno-religious conflicts shaped by sectarian and colonial histories; and the rise of far-right populist movements exploiting economic and cultural anxieties. Findings show that groups perceiving their identity as denied may embrace radical ideologies and violence to assert existence and demand recognition. When states accommodate difference through mutual recognition, extremism declines. The study concludes that overcoming these crises requires moving from adversarial othering to an ethic of mutual recognition, prioritizing deliberative power over violence, and addressing the existential insecurities underlying political radicalization.

Keywords: Recognition, dialectic of recognition, ontological insecurity, the Other, phenomenology, intersubjectivity, political theology, existentialism, political philosophy, identity, violence

Introduction

The military and political defeat of totalitarian ideologies in the twentieth century initially raised expectations that Europe would evolve towards a more libertarian, egalitarian, and humanist future. However, these hopes soon gave way to new conflicts, new axes of enmity, and new mechanisms of exclusion [1]. Migrant workers invited to rebuild post-war economies became scapegoats during the economic crises of the 1970s, and the attacks of 11 September 2001 further fueled Islamophobic rhetoric, paving the way for far-right movements to gain political legitimacy [2]. This study argues that these phenomena cannot be reduced to purely structural factors such as unemployment or migration; rather, they are rooted in deeper philosophical foundations: ontological insecurity, the struggle for recognition, and the search for existential meaning [3].

The research systematically examines ethnic nationalism, terrorism, and far-right populism through a comparative philosophical lens, analyzing how identity construction, othering practices, the legitimization of violence, and crises of political representation are interconnected [4]. Drawing on Hegel's dialectic of recognition [1; 10], Sartre's phenomenology of the Other [5], Arendt's critique of violence [3; 4], and Schmitt's friend-enemy distinction [6], the study investigates the philosophical underpinnings of political radicalization [7]. The central hypothesis is that these movements represent collective reflections of «ontological haven»-seeking behavior, emerging from a failed or denied struggle for recognition [8]. The cases selected — Basque nationalism and ETA in Spain; the Northern Ireland conflict and the IRA in the United Kingdom; and the rise of the National Front (Rassemblement National) in France — offer distinct historical and political contexts yet share the common denominator of ontological insecurity and the demand for recognition.

Research methods

This research employs a qualitative, comparative case study design grounded in philosophical analysis. The universe comprises ethnic nationalist movements, terrorist organizations and far right populist parties

* Corresponding author's e-mail: hall.gnayy@gmail.com

that have emerged in Europe from the mid-20th century to the present. From this universe, three cases were selected through purposive (theoretical) sampling:

1. Spain — Basque nationalism and the terrorist organization ETA [4; 11].
2. The United Kingdom — the Northern Ireland problem and the Irish Republican Army (IRA) [9].
3. France — the far-right movement, particularly the National Front / Rassemblement National [2; 13].

These cases were chosen not for statistical representativeness but because they offer rich, contrasting contexts for a deep philosophical comparison of identity construction, the legitimacy of violence and political representation [10].

Data sources consist entirely of secondary materials: peer reviewed articles, books, official reports and historical analyses. The study relies on documentary analysis of existing literature, historical archives and political declarations. No primary fieldwork was conducted.

The analytical framework integrates four philosophical lenses:

- Hegel's dialectic of recognition [1; 8] — to examine how ethnic groups demand intersubjective validation and how denial of recognition fuels radicalization.
- Sartre's existentialist theory of the Other [5; 7] — to analyze the construction of immigrants and minorities as threatening «Others».
- Arendt's distinction between power and violence [3; 11] — to assess the instrumentalization of violence and its relation to political legitimacy.
- Schmitt's friend enemy distinction [6; 8] — to understand the politicization of identity and the extraordinary legitimization of enmity.

Data were analyzed through thematic interpretation and comparative conceptual analysis, tracing how each case exemplifies or challenges the philosophical categories [7; 9]. The analysis proceeds iteratively, moving between empirical historical narratives and theoretical constructs to test the hypothesis that ontological insecurity and misrecognition are the common ground of these three phenomena [8; 4].

Discussion and Results

The analysis yields distinct yet converging findings across the three cases.

1. **Ethnic Nationalism and the Struggle for Recognition: The Basque Case (Spain)** – The abolition of traditional legal systems in the nineteenth century and repressive assimilationist policies — including the prohibition of the Basque language (Euskara), symbols, and public cultural expression — created a deep sense of ontological insecurity among the Basque community [4; 11]. Early nationalist thinkers such as Sabino Arana articulated ethnic nationalism initially as cultural preservation, but under Francisco Franco's dictatorship (1939–1975), systematic state repression transformed this cultural movement into radical separatism [4; 5]. The terrorist organization ETA (Euskadi Ta Askatasuna), founded in 1959, evolved from reactive strategies under the authoritarian regime — targeting police and state officials — to strategies of indiscriminate violence after democratization, including bombings and assassinations of local politicians and civilians [11]. Despite the Statute of Autonomy of 1979, which granted significant self-government, ETA continued its campaign, citing the exclusion of territorial claims (full independence) and the denial of full recognition [12]. The murder of local politicians and civilians ultimately turned public opinion against ETA, and the global anti-terrorism framework after 2001 restricted their operations, leading to a definitive ceasefire in 2011 and eventual disarmament in 2017 [13]. Success relied on people-oriented policies, cultural recognition (e.g., Basque-language media and education), and international cooperation rather than purely military measures [4; 10]. This case demonstrates Hegel's insight that the denial of recognition generates a dialectical response of radical self-assertion [1; 12], and Arendt's warning that violence cannot produce legitimate power [3; 20] as ETA's violence eroded its own social base.

2. **Ethno-Religious Conflict and the Question of Legitimate Violence: The Northern Ireland Case (United Kingdom)** – The Northern Ireland conflict, known as «The Troubles» (late 1960s–1998), is rooted in centuries of sectarian division between the Protestant unionist/loyalist majority, who identify as British, and the Catholic nationalist/republican minority, who identify as Irish [10; 12]. The partition of Ireland in 1921 created a statelet where Catholics faced systematic discrimination in housing, employment, and political representation, fostering a deep sense of ontological insecurity and grievance [9; 12]. The Irish Republican Army (IRA) emerged as the armed wing of the republican movement, initially defending Catholic communities during the civil rights protests of the late 1960s, but later engaging in a prolonged campaign of bombings and shootings targeting British state forces, economic targets, and, at times, Protestant civilians [14]. Traumatic events — such as Bloody Sunday (1972), where British paratroopers killed 14 unarmed Catholic civilians —

became powerful symbols of state violence, eroding trust in British institutions and legitimizing retaliatory violence in the eyes of many nationalists [9; 16]. Here, Schmitt's friend-enemy distinction [6; 8] is starkly evident: republican communities coded the British state and unionist rivals as existential enemies, and violence was framed as a «sacred» duty of national liberation. However, the Good Friday Agreement (1998) represents a Hegelian moment of mutual recognition [1; 9]: the British and Irish states acknowledged nationalist identity, agreed to power-sharing institutions, and committed to the principle of consent, while the IRA accepted that violence could not achieve its goals and decommissioned its weapons [14; 16]. The peace process demonstrates that resolution is possible when parties move from violent imposition to mutual recognition, echoing Arendt's emphasis on deliberative power (consensus) over violence [3; 21]. Unlike the Basque case, where autonomy was granted within a unitary state, Northern Ireland's solution involved cross-border institutions and a constitutional principle that acknowledged both British and Irish identities [10; 16].

3. Far-right populism and the National Front (France) — The third case examines the far-right tradition rooted in counter-revolutionary politics and colonial conflicts (particularly the Algerian War), which gained modern momentum in the late twentieth century [15]. The National Front (Front National), founded in 1972 and later rebranded as Rassemblement National (2018), achieved its electoral breakthrough in the 1980s under Jean-Marie Le Pen, exploiting economic crisis, rising unemployment, and anti-immigrant sentiment [2; 14]. The party positioned itself as the «representative of the excluded» — the unemployed, the working class, and those alienated by globalization and European integration [16]. From the 2010s onward, under Marine Le Pen, the party pursued a «de-demonization» (dédiabolisation) strategy, softening overt racism and anti-Semitism while maintaining anti-EU, anti-immigrant, and anti-Islamic platforms [17]. The party consistently constructs immigrants, particularly from North Africa and sub-Saharan Africa, and Muslims as existential threats to French national identity, secularism (laïcité), and security [5; 13]. In presidential elections (2017 and 2022), its candidate reached the second round with significant percentages, demonstrating the party's enduring appeal and normalization in French political life [17; 19]. The rise of far-right populism reflects a deep crisis of representative democracy, where traditional parties (the Socialists and the Republicans) have failed to respond adequately to globalization, migration, and economic anxieties [16; 18]. Sartre's analysis of the gaze and objectification [5; 7] is particularly illuminating here: immigrants and Muslims are constructed as the «Other» whose very existence threatens the «authentic» French national self. Unlike the first two cases, the far right does not seek territorial separation but political power within the state; yet its logic is similar — it frames the denial of recognition (of the «true» French identity) as an existential threat, justifying exclusion and, implicitly, legitimizing hostility [15; 18]. This case reveals that ontological insecurity can also be channeled into majoritarian populism, not only minority separatism, and that the struggle for recognition can take exclusionary forms that deny recognition to others [8; 13].

The three cases, despite their historical and contextual differences, share a common philosophical core: each is a manifestation of ontological insecurity born from a perceived or real denial of recognition [1; 4].

In the Basque case (Spain), the Hegelian struggle for recognition was initially channeled through cultural and political demands [1; 5]. However, the state's systematic denial of minority identity under Franco and the incomplete recognition after democratization radicalized that struggle, leading to the instrumentalization of violence [4; 11]. In Arendt's terms, terrorism arose precisely where power (communicative consensus) had collapsed; violence became a substitute for politics [3; 36]. Yet, as Arendt warns, violence cannot produce power — it only breeds more violence and ultimately isolates the perpetrator [3; 35]. The loss of social legitimacy and eventual disarmament confirm that violence, once separated from recognition, becomes self-defeating [13; 14]. The state's success lay in reestablishing recognition (autonomy, language rights, cultural institutions) while maintaining security measures, thus undermining the terrorist's narrative of existential threat [4; 10]. This case affirms Taylor's argument [7; 25] that misrecognition can inflict real harm and that genuine recognition requires institutional accommodation, not mere tolerance.

In the Northern Ireland case (UK), the intersection of ethnic and religious identity created a dual consciousness: a community simultaneously holding British citizenship while identifying as oppressed Irish nationalists [10; 12]. Traumatic events such as Bloody Sunday became symbols of state violence, eroding trust and legitimizing retaliatory violence [9; 16]. Here, Schmitt's friend-enemy distinction [6; 8] is evident: republican communities coded the British state and rival unionist communities as enemies, and violence became a «sacred» duty. The Good Friday Agreement, however, represents a Hegelian moment of recognition [1; 10]: the state acknowledged nationalist identity and agreed to power-sharing, while the armed organization accepted that violence could not achieve its goals [14; 16]. The peace process demonstrates that resolution is possible when parties move from violent imposition to mutual recognition, echoing Arendt's emphasis

on power (consensus) over violence [3; 16]. This case also illustrates the double standards in Western responses: while European states often frame nationalist movements in the Global South as «freedom struggles,» they treat similar movements within Europe as threats to territorial integrity [9; 12] — a point that problematizes the universalist claims of Western liberal democracies and points to the power politics behind recognition [6; 8].

In the French far-right case, unlike the first two, we do not encounter separatist terrorism but rather a populist movement that channels ontological insecurity into exclusionary majoritarian politics [16; 18]. Sartre's analysis of the gaze and objectification [5; 7] is particularly illuminating: immigrants and Muslims are constructed as the «Other» whose very existence threatens the «authentic» national self. The far-right's discourse transforms economic anxieties (deindustrialization, unemployment) and cultural fears (Islam, multiculturalism) into a moral panic, offering a scapegoat and a simplistic solution — exclusion and repatriation [2; 13]. This case shows that ontological insecurity is not confined to minority groups; the «forgotten» working class and those alienated by globalization also experience a crisis of meaning and identity [8; 18]. However, unlike the nationalist and ethno-religious cases, the far right does not seek territory but political power; yet its logic is similar: it frames the denial of recognition (of the «true» national identity) as an existential threat, justifying exclusion and, implicitly, legitimizing hostility [15; 18]. This raises a crucial philosophical question: Can a struggle for recognition be ethically legitimate if it denies recognition to others? From a Hegelian perspective, genuine recognition must be mutual and universalizable [1; 9]; the far right's demand for recognition is self-contradictory because it constructs others as unworthy of recognition.

All three cases confirm the hypothesis that ontological insecurity and the failure of recognition are the common denominators [8; 9]. When groups — ethnic minorities, nationalist communities, or the «forgotten» working class — feel their identity, culture, or existence is denied, they resort to radical means, either violent separatism or populist exclusion [10; 13]. Conversely, when states and societies acknowledge and accommodate difference, the appeal of violence and extremism wanes [4; 10]. The persistence of far-right populism in France, however, suggests that the crisis of recognition remains unresolved at the level of the national majority, feeding a cycle of othering and political instability [16; 19]. This points to a broader crisis of liberal democracy itself: when representative institutions fail to address existential and cultural anxieties, they create a vacuum that populist and extremist forces fill [18].

Importantly, the study also reveals the double standards in Western responses: while European states often frame nationalist movements in the Global South as «freedom struggles,» they treat similar movements within Europe as threats to territorial integrity [9; 12]. This inconsistency undermines the universalist claims of Western liberal democracies and points to the power politics behind recognition, as Schmitt would argue [6; 8] — the sovereign is he who decides on the exception, including who counts as a friend and who as an enemy.

Conclusion

This comparative philosophical analysis has demonstrated that ethnic nationalism, terrorism, and far-right populism in Europe are not merely products of economic deprivation or political malfunction but are deeply intertwined with ontological insecurity and the struggle for recognition. The cases examined, each distinct, converge on a common logic: when individuals and collectives perceive their identity as threatened or denied, they may embrace radical ideologies and, in some instances, violence as a means of asserting existence and demanding recognition [5; 9].

Key conclusions are:

1. Recognition is foundational. Hegel's dialectic [1; 12] shows that identity formation is intersubjective; when the demand for recognition is systematically rejected, the subject may turn to violent self-assertion. ETA and the IRA both emerged from long histories of denial, and their radicalization was fueled by state repression [4; 12]. Conversely, when recognition is granted (autonomy, language rights, power sharing), the ground for violence shrinks [12; 16]. The Basque Statute of Autonomy and the Good Friday Agreement are empirical testaments to this principle.

2. Violence is self-defeating. Arendt's insight [3; 8] that violence cannot generate power is empirically supported. ETA and the IRA both lost public support as their violence became indiscriminate and divorced from political goals [13; 15]. The peace processes in Spain and Northern Ireland show that sustainable solutions require negotiation and consensus, not military victory [19]. Violence may force attention, but it cannot build legitimacy or lasting political order.

3. Far right populism exploits ontological insecurity in a different but parallel way. In France, the National Front transforms economic and cultural anxieties into a politics of enmity, constructing immigrants and Muslims as existential threats. This is a pathological response to the crisis of modernity and the erosion of traditional identities, offering a false sense of security through exclusion [16; 17]. Unlike separatist movements, however, the far right operates within the state and seeks to capture it, turning the struggle for recognition into a struggle for dominance.

4. A philosophical turn in policy is needed. Overcoming these crises requires more than economic or institutional reforms. It demands a fundamental rethinking of how we understand self and Other — moving from Sartre's adversarial gaze [5; 7] to a Hegelian ethic of mutual recognition [1; 13], and from Arendt's warning against violence [3; 25] to the prioritization of deliberative power [6; 8]. This means that policy-makers must engage not only with material grievances but also with symbolic, cultural, and existential dimensions of conflict.

5. The double standard of recognition must be confronted. The study raises an ethical provocation: if similar movements had emerged outside Europe, would they have been treated with the same procedural respect? This question exposes the double standards inherent in international politics and calls for a more consistent application of recognition principles globally [9; 12]. The philosophical approach adopted here offers a robust lens for understanding the deep roots of political violence and extremism, reminding us that the real battle is not over territory or resources, but over the meaning of human existence and the recognition of our shared humanity [8; 9].

Finally, this study invites further research into how deliberative democratic innovations — such as citizens' assemblies, participatory budgeting, and intercultural dialogues — might institutionalize recognition and reduce ontological insecurity before it escalates into violence or extremism. The philosophical framework developed here can also be extended to other regions and conflicts, offering a humanistic and critical perspective on the most pressing political challenges of our time.

References

- 1 Hegel G.W.F. *Tinin Görüngübilimi* / G.W.F. Hegel; A. Yardımlı, Trans. — İstanbul: İdea Yayınları, 2019. — 336 s.
- 2 Betz H.G. *The New Politics of the Right* / H.G. Betz, S. Immerfall. — New York: St. Martin's Press, 1998. — 268 p.
- 3 Arendt H. *Şiddet Üzerine* / H. Arendt; B. Peker, Trans. — İstanbul: İletişim Yayınları, 2016. — 90 s.
- 4 Conversi D. *The Basques, the Catalans and Spain: Alternative Routes to Nationalist Mobilisation* / D. Conversi. — Reno: University of Nevada Press, 1997. — 312 p.
- 5 Sartre J.-P. *Varlık ve Hiçlik* / J.-P. Sartre; T. Ilgaz, G.Ç. Eksen, Trans. — İstanbul: İthaki Yayınları, 2009. — 460 s.
- 6 Schmitt C. *Siyasal Kavramı* / C. Schmitt; E. Göztepe, Trans. — İstanbul: Metis Yayınları, 2016. — 70 s.
- 7 Taylor C. *Multiculturalism: Examining the Politics of Recognition* / C. Taylor. — Princeton: Princeton University Press, 1994. — 175 p.
- 8 Giddens A. *Modernity and Self Identity: Self and Society in the Late Modern Age* / A. Giddens. — Cambridge: Polity Press, 1991. — 256 p.
- 9 Karaağaç Y. *Terörle mücadele yöntemleri: İngiltere ve Kolombiya örneği* / Y. Karaağaç // *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi (ASEAD)*. — 2019. — Cilt 6, № 1. — S. 231–242.
- 10 Ataman M. *Kuzey İrlanda: Bir etnik ve dini milliyetçilik sorunu* / M. Ataman // *Dünya Çatışmaları*; K. İnät, B. Duran, M. Ataman (Eds.). — Ankara: Nobel Yayıncılık, 2010. — Cilt 1. — S. 655–670.
- 11 Clark R.P. *The Basque Insurgents: ETA, 1952–1980* / R.P. Clark. — Madison: University of Wisconsin Press, 1984. — 328 p.
- 12 Anıl Öztö F. *Devlet içi etnik çatışmaların çıkış nedenleri: İspanya'daki Bask sorunu üzerine bir değerlendirme* / F. Anıl Öztö // *PESA International Journal of Social Studies*. — 2015. — Cilt 1, № 2. — S. 56–75.
- 13 Türkeri Z. *Bask Meselesi: Bir Tarih Bir Otonomi Bir Sorun* / Z. Türkeri. — Ankara: Dipnot Yayınları, 2025. — S. 150–220.
- 14 Sönmezoğlu F. *Uluslararası Politika ve Dış Politika Analizi* / F. Sönmezoğlu. — İstanbul: Der Yayınları, 2019. — 1056 s.
- 15 Ignazi P. *The silent counter revolution* / P. Ignazi // *European Journal of Political Research*. — 1992. — Vol. 22, № 1. — P. 3–34.
- 16 Mudde C. *Populist Radical Right Parties in Europe* / C. Mudde. — Cambridge: Cambridge University Press, 2007. — 385 p.
- 17 Ivaldi G. *Les formations d'extrême droite: Front National et Mouvement National Républicain* / G. Ivaldi // *Les partis politiques français* / P. Bréchon (Ed.). — Paris: La Documentation française, 2005. — P. 15–44.
- 18 Vural H.S. *Avrupa'da Radikal Sağ'ın Yükselişi* / H.S. Vural. — İstanbul: İletişim Yayınları, 2005. — 300 s.
- 19 Kuzey İrlanda'da Barış Süreci: Hayırlı Cuma Anlaşması ve Sonrası. — Londra: DPI Yayınları, 2013. — 270 s.

Б.С. Балапашев, Х. Гүнай, Б. Шенай, Г.К. Сагиева

Бірегейлік, зорлық-зомбылық және мойындау үшін күрес: философиялық талдау

Зерттеуде Еуропадағы ұлтшылдық, терроризм және оңшыл радикалдык қозғалыстар Испания, Ұлыбритания және Франция мысалдарында талданды. Негізгі тезис мынада: бұл құбылыстарды тек экономикалық теңсіздікке, жұмыссыздыққа, көші-қонға немесе саяси дағдарыстарға негізделген құрылымдық түсіндірулерге ғана жатқызуға болмайды. Керісінше, олар онтологиялық қорғансыздыққа, мойындау үшін күреске және экзистенциалдық мәнді іздеуге негізделген. Зерттеу Гегельдің мойындау диалектикасына, Сартрдың Басқа феноменологиясына, Аренттін зорлық-зомбылық сынына және Шмиттін саяси ұғымына сүйене отырып, бұл мәселелердің бірегейлікті қалыптастырумен, өзгешелендіру тәжірибелерімен, зорлық-зомбылықтың заңдылығымен және саяси өкілдік дағдарыстарымен байланысын ашады. Талдау үш жағдайды қамтиды: мемлекеттік репрессия жағдайындағы этникалық ұлтшылдық пен террористік ұйымдар; сектанттық және отарлық тарихпен қалыптасқан этно-діни қақтығыстар; сондай-ақ экономикалық және мәдени алаңдаушылықтарды пайдаланатын оңшыл радикалды популистік қозғалыстардың күшеюі. Нәтижелер көрсеткендей, өз бірегейлігін жоққа шығарылған деп қабылдайтын топтар радикалды идеологияларды және өз болмысын бекіту мен мойындауды талап ету үшін зорлық-зомбылықты қабылдауы мүмкін. Мемлекеттер айырмашылықтарды өзара мойындау арқылы ескергенде, экстремизм тартымдылығын жоғалтады. Зерттеудің қорытындысы бойынша, осы дағдарыстарды еңсеру үшін басқаны жау ретінде қарастырудан өзара мойындау этикасына көшу, зорлық-зомбылықтан гөрі делиберативтік билікке басымдық беру және саяси радикалданудың негізінде жатқан экзистенциалдық алаңдаушылықты жою қажет.

Кілт сөздер: мойындау, мойындау диалектикасы, онтологиялық қорғансыздық, басқа, феноменология, интерсубъективтілік, саяси теология, экзистенциализм, саяси философия, бірегейлік, зорлық-зомбылық.

Б.С. Балапашев, Х. Гюнай, Б. Шенай, Г.К. Сагиева

Идентичность, насилие и борьба за признание: философский анализ

В исследовании анализируются национализм, терроризм и праворадикальные движения в Европе на примерах Испании, Великобритании и Франции. Центральный тезис заключается в том, что эти явления не могут быть сведены к структурным объяснениям, основанным исключительно на экономическом неравенстве, безработице, миграции или политических кризисах. Напротив, они укоренены в онтологической незащищённости, борьбе за признание и поиске экзистенциального смысла. Опираясь на гегелевскую диалектику признания, феноменологию Другого Сартра, критику насилия Арентд и определение политического Шмитта, исследование раскрывает связи между этими проблемами и конструированием идентичности, практиками инаковости, легитимностью насилия и кризисами политического представительства. Анализ охватывает три случая: этнический национализм и террористические организации в условиях государственных репрессий; этнорелигиозные конфликты, обусловленные сектантской и колониальной историей; и рост праворадикальных популистских движений, эксплуатирующих экономические и культурные тревоги. Результаты показывают, что группы, воспринимающие свою идентичность как отрицаемую, могут принимать радикальные идеологии и прибегать к насилию для утверждения своего существования и требования признания. Когда государства признают различия через взаимное признание, привлекательность экстремизма ослабевает. В заключении делается вывод о том, что преодоление этих кризисов требует перехода от враждебного восприятия Другого к этике взаимного признания, приоритета делиберативной власти над насилием и устранения экзистенциальных тревог, лежащих в основе политической радикализации.

Ключевые слова: признание, диалектика признания, онтологическая незащищённость, другой, феноменология, интерсубъективность, политическая теология, экзистенциализм, политическая философия, идентичность, насилие.

References

- 1 Hegel, G.W.F. (2019). *Tinin Görüngübilimi* [Phenomenology of Spirit]. (A. Yardımlı, Trans.). İstanbul: İdea Yayınları [in Turkish].
- 2 Betz, H.G., & Immerfall, S. (1998). *The New Politics of the Right*. New York: St. Martin's Press.
- 3 Arendt, H. (2016). *Şiddet Üzerine* [On Violence]. (B. Peker, Trans.). İstanbul: İletişim Yayınları [in Turkish].

- 4 Conversi, D. (1997). *The Basques, the Catalans and Spain: Alternative Routes to Nationalist Mobilisation*. Reno: University of Nevada Press.
- 5 Sartre, J.P. (2009). *Varlık ve Hiçlik* [Being and Nothingness]. (T. Ilgaz & G.Ç. Eksen, Trans.). İstanbul: İthaki Yayınları [in Turkish].
- 6 Schmitt, C. (2016). *Siyasal Kavramı* [The Political Concept.]. (E. Göztepe, Trans.). İstanbul: Metis Yayınları [in Turkish].
- 7 Taylor, C. (1994). *Multiculturalism: Examining the Politics of Recognition*. Princeton: Princeton University Press.
- 8 Giddens, A. (1991). *Modernity and Self Identity: Self and Society in the Late Modern Age*. Cambridge: Polity Press.
- 9 Karaağaç, Y. (2019). Terörle mücadele yöntemleri: İngiltere ve Kolombiya örneği [Counter-terrorism methods: The case of England and Colombia.]. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi (ASEAD) — Eurasian Journal of Social and Economic Research*, 6(1) [in Turkish].
- 10 Ataman, M. (2010). Kuzey İrlanda: Bir etnik ve dini milliyetçilik sorunu [Northern Ireland: An issue of ethnic and religious nationalism.]. *Dünya Çatışmaları (Cilt 1) — World Conflicts (Volume 1)*. K. İnât, B. Duran & M. Ataman (Eds.). Ankara: Nobel Yayıncılık [in Turkish].
- 11 Clark, R.P. (1984). *The Basque Insurgents: ETA, 1952–1980*. Madison: University of Wisconsin Press.
- 12 Öztıp, F.A. (2015). Devlet içi etnik çatışmaların çıkış nedenleri: İspanya'daki Bask sorunu üzerine bir değerlendirme [Causes of Ethnic Conflicts within the State: An Evaluation of the Basque Question in Spain]. *PESA International Journal of Social Studies*, 1(2) [in Turkish].
- 13 Türkeri, Z. (2025). *Bask Meselesi: Bir Tarih Bir Otonomi Bir Sorun* [The Basque Question: A History, an Autonomy, a Problem]. Ankara: Dipnot Yayınları [in Turkish].
- 14 Sönmezoğlu, F. (2019). *Uluslararası Politika ve Dış Politika Analizi* [International Politics and Foreign Policy Analysis]. İstanbul: Der Yayınları [in Turkish].
- 15 Ignazi, P. (1992). The silent counter revolution. *European Journal of Political Research*, 22(1).
- 16 Mudde, C. (2007). *Populist Radical Right Parties in Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- 17 Ivaldi, G. (2005). Les formations d'extrême droite: Front National et Mouvement National Républicain [The far-right formations: National Front and National Republican Movement]. P. Bréchon (Ed.), *Les partis politiques français — French political parties*, 15–44. Paris: La Documentation française [in French].
- 18 Vural, H.S. (2005). *Avrupa'da Radikal Sağ'ın Yükselişi* [The Rise of the Radical Right in Europe]. İstanbul: İletişim Yayınları [in Turkish].
- 19 (2013). *Kuzey İrlanda'da Barış Süreci: Hayırlı Cuma Anlaşması ve Sonrası* [The Peace Process in Northern Ireland: The Good Friday Agreement and Its Aftermath]. Londra: DPI Yayınları [in Turkish].

Information about the authors

Balapashev Beken — Master, Lecturer, Department of the Assembly of the Peoples of Kazakhstan and Social and Political Disciplines, K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0001-7744-2008>

Günay Halil — Associate Professor, Department of International Relations and Socia-Political Disciplines, Caspian University of Technology and Engineering named after Sh. Yessenov, Aktau, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0003-1503-7415>

Şenay Bülent — Doctor of Philosophy, Professor, Department of Philosophy and Religious Sciences, Faculty of Theology, Bursa Uludağ University, Bursa, Turkey, <https://orcid.org/0000-0002-4683-3417>

Sagiyeva Galiya — Candidate of Legal Sciences, Associate Professor, Head of the Department of Civil Law Disciplines, Kh. Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0005-9393-202X>

В.С. Батури^{*}

*Карагандинский национальный исследовательский университет имени академика Е.А. Букетова,
Караганда, Казахстан
(E-mail: baturin_vs@mail.ru)*

Институализация «социального конфликта» в контексте вербального отражения действительности

Статья посвящена концептуальному переосмыслению смысла понятий «конфликт» и «социальный конфликт». В конфликтологии произошла своеобразная натурализация данного социального феномена. Как следствие, не обращая внимания на различие между словами «социальный конфликт» и «конфликт», к конфликтам стали относить различные виды «споров» в качестве «столкновений» чего угодно: субъектов, сторон, государств, потребностей, идей, интересов, целей и т.д. Обращается внимание, что с античных времен в науке много сделано для понимания смыслового содержания слова. Это — отражение чувственно-мыслительных образов, изрекаемых «о мыслимом предмете» и запечатленных в вербально-звуковом формате слов. Отмечается, что при этом язык — дом бытия мысли. Данный подход использован в методологии при исследовании социологии конфликта. Ретроспективный анализ идей о роли справедливости в социальном нормировании государств выявил логику «закон — права — свобода», представлявшую собой незыблемый фундамент в сфере организации ими всех видов правоотношений, начиная со времен Римской империи и по настоящее время. Античные греки представляли ее в логике: «свобода — обязанности — права». Установлено, что возникновение в американской социологии жизненно необходимой «страсти к улучшению общества» большей частью было обусловлено поисками альтернативы марксистским идеям в случае осуществления их на практике. Рассмотрены причины необходимости становления институционализации медиации в жизнедеятельности правовых государств, живущих по канонам Римского права. Данный процесс, как и институализация конфликтологии в целом, становится характерным и для стран «Центральноазиатской пятетки».

Ключевые слова: конфликтология, социальный конфликт, конфликт, отражение, справедливость, институализация, право, правоотношения, медиация, страны «Центральноазиатской пятетки».

Введение

Социальные реалии первой четверти XXI века все зримее стали приобретать характерные особенности. Негативный характер последствий практической реакции мирового сообщества на вызовы и угрозы, возникающие сегодня перед ним, все чаще оборачивается обвальным množающимся появлением новых и еще более взрывоопасных жизненных коллизий. Во многом это является следствием того, что политическое руководство ряда стран, относимых к разряду наиболее прогрессивных по существующим цивилизационным меркам, все чаще стало игнорировать тот колоссальный опыт, который мировое сообщество в тяжелейших испытаниях приобретало на протяжении всей своей истории. Следует отметить, что в качественном отношении к весьма значительному варианту его рефлексивного осмысления привели события, проходившие в мире именно в первой половине XX века. Прежде всего, это 1-я и 2-я мировые войны.

Казалось бы, что именно они вынудили приблизиться к осознанию того, что войны, как один из самых антигуманных видов противоборства между их непосредственными участниками, должны были быть исключены в качестве наиболее действенного инструмента при решении любого рода жизненно важных социальных проблем. Как следствие, в этих целях на определенной договорной основе стали возникать различного рода международные соглашения и создаваться организации как регионального, так и международного масштаба. Наглядным подтверждением тому может служить, как известно, возникновение ООН, ОБСЕ, провозглашение «Всеобщей декларации прав человека», «Декларации о запрещении применения ядерного и термоядерного оружия» и др.

В стратегическом отношении в своей миротворчески направленной деятельности они всячески должны были способствовать как упреждению, так и разработке мер, исключающих проявление в самых антигуманных формах разрешения любого рода возникающих взрывоопасных жизненных си-

^{*} Автор-корреспондент. E-mail: baturin_vs@mail.ru

туаций. В этом плане для поддержания и укрепления, казалось бы, уже определявшихся контуров обеспечения безопасности в условиях мирного сосуществования различных народов и государств большие надежды стали связывать с появлением и оформлением в 1950–1960-х гг. такой молодой науки, как конфликтология. Как известно, «обсуждение в 1957 г. проблем социальных конфликтов в рамках Социологической ассоциации ЮНЕСКО послужило организационным импульсом к проведению ряда конференций, созданию организаций, началу выпуска журналов, посвящённых проблематике конфликтов...» [1].

Однако даже многовариативность многозначия и многозначности того, что связано с применением данного слова, вряд ли особо способствуют выявлению подлинного смысла того, что на самом деле это слово отражает. Что, в свою очередь, немало способствует тому, что именно сегодня социальные процессы демонстрируют собой стремительное падение авторитета и значимости законодательно-договорной базы. Благодаря огромному потенциалу вариативности своих согласовательных возможностей договоры позволили значительно снизить опасность проявления негативных последствий противодейственности между людьми. К сожалению, реальность демонстрирует заметное доминирование так называемой санкционной политики, осуществляемой по принципу — «почему бы и нет». Инициаторов и всевозможные виды коалиций, формируемых из соучастников реализации на практике подобного рода политики, роднит одно: все более увеличивающийся набор изобретаемых ими в этих целях все новых и новых правил, что весьма чревато нагнетанием социальной напряженности и усилением эскалации конфликтогенности. В условиях же резко возрастающего оснащения государств средствами массового поражения, не только количественно, а главное, качественно, ставка на любое открыто проявляемое военное столкновение неминуемо может поставить мир поистине на грань геополитической катастрофы.

В этой связи актуальность обращения к выявлению сущности понятия «конфликт» во всей литературе его вариативных смыслов представляет собой не только чисто теоретическую, но и особую практическую значимость.

Методы исследования

К числу авторитетных определений сущности конфликтологии как науки можно отнести одно из них, согласно которому «Конфликтология — междисциплинарная область науки и практики, объединяющая теоретические, методологические и методические подходы к изучению социальных конфликтов и развитию практики работы с конфликтами, возникающими в различных сферах социального взаимодействия».

Вербальный формат определения данной науки уже своим смысловым содержанием открывает широкие возможности для применения различных методологических и методических подходов для исследований в данной области. С одной стороны, следует особо подчеркнуть, что объектом научного изучения должны стать именно «социальные конфликты», возникающие в различных сферах «социального взаимодействия». Тогда вполне логичен вопрос о правомерности существования такого подраздела данной науки, как «зооконфликтология».

А с другой, методологические и методические подходы должны служить «и развитию практики работы с конфликтами». Данное выражение явно предполагает характер «работы с конфликтами» по аналогии с тем, как это осуществляется с любыми другими объектами природы (*natura*), находящимися как бы вне и независимо от самого исследователя. Что, к примеру, следует из утверждения: «Конфликт ничем принципиально не отличается от остальных природных и социальных явлений» [2; 5].

Похоже, что именно при подобной натурализации данного социального феномена, относимого к сфере «социального взаимодействия», при исследовании подавляющего большинства проблем, относимых к разряду конфликтов, преобладают, в основном, два основных базовых подхода. «Первый, — как отмечает О.С. Анисимов, — опирается на видение ситуации, а другой на видение сущности бытия и корректного отношения к сути, к исторической реализации сути» [3; 30].

Как следствие, для преобладающего большинства сторонников именно первого из них характерно одно. Как правило, при исследовании всего многообразия коллизий в социальной сфере их критериальной основой выступает фактор ситуативной значимости тех или иных характерных особенностей отдельных событий. «Конфликтология, изучающая отношения в обществе во всей их полноте, находится сегодня на этапе эвристического описания всевозможного рода наиболее характерных си-

туаций, относимых в той или иной степени к разряду конфликтов и индуктивного представления, когда происходит разработка различных методов» [4; 62].

Особенности другого подхода в корне отличны от первого. Именно он может быть наиболее продуктивным как в выявлении истоков и причин, способствовавших зарождению самой науки конфликтологии, так и в особенностях исследования конфликта в качестве действительно «социального феномена».

Результаты

Язык — дом бытия ... мысли. Как известно, именно древние греки принадлежат к числу тех, кому принадлежит непреходящая по своей значимости заслуга не только во взглядах на характер сущности слова, но и в определении логической последовательности проявления сущности как таковой именно в слове. Так, вариант появления сущностного содержания (в «уме и знании»), предвзято его дальнейшее отражение именно в слове, можно встретить уже в диалоге Платона «Тимей».

«Она (душа) являет собою трехчастное смешение природ тождественного и иного с сущностью, которое пропорционально разделено и слито снова,...а потому при всяком соприкосновении с вещью, чья сущность разделена или, напротив, неделима, она всем своим существом приходит в движение и выражает в слове, чему данная вещь тождественна и для чего она иное, ... Это слово, безгласно и беззвучно изрекаемое в самодвижущемся [космосе], одинаково истинно, имеет ли оно отношение к иному или к тождественному». Но если оно изрекается о том, что ощутимо, ... тогда возникают истинные и прочные мнения и убеждения; ... тогда необходимо осуществляют себя ум и знание» [5].

Здесь, несмотря на специфичность данного высказывания, четко прослеживается не только последовательность причинно-следственного влияния «тождественности «души», «духа», «сущности», «вещи» на «слово», но и идея о том, что если оно (слово) «изрекается о том, что ощутимо», и «изрекается о мыслимом предмете»,... «тогда необходимо осуществляют себя ум и знание».

Аристотель является автором создания логики — науки о мышлении. В подлинном своем значении она одновременно является и наукой об отражении чувственно-мыслительных образов, изрекаемых «о мыслимом предмете», и они получают свое отражение в процессе конструирования ничем иным, как только языковыми средствами. А они, в конечном итоге, являются основой коммуникации. Ведь любое нечто, произносимое кем угодно вслух, лишенное определенного чувственно-смыслового содержания, или в случае, если произносимое является абсолютно неизвестным для иностранца, остается ничем иным, как простым — звукоизвлечением!

Идею не только о единстве мысли и слова, но и о приоритете мысли перед словом, можно встретить и у Гегеля. «Содержание, наполняющее наше сознание, какого бы рода оно ни было, — отмечает он, — составляет определенность чувств, созерцаний, образов, представлений, целей, обязанностей и т.д., а также мыслей и понятий» [6; 86].

Можно по-разному в философии относиться к исторической роли марксизма в философии. Но при этом вполне уместно изречение, согласно которому «Не следует ребёнка вместе с водой выплескивать из ванны» (М. Лютер). А ведь его классики не только сохранили свою приверженность идее вторичности слова в его взаимосвязи с мыслью, но и в данном случае их особая заслуга состоит и в том, что они разработали новый научный подход в понимании причин самой этой взаимосвязи. А его суть состоит в том, что само содержание нашего сознания в конечном итоге коренится в проявлении отражения как всеобщего свойства всей материи, родственно тождественного как неживым, так и живым ее видам.

Так, для К. Маркса, как известно, — «...Идеальное есть не что иное, как материальное, пересаживаемое в человеческую голову и преобразованное в ней» [7; 21].

А. Ф. Энгельс, к примеру, отмечал, что «... результаты, в которых обобщаются данные... опыта, суть понятия и что искусство оперировать понятиями не есть нечто врожденное и не дается вместе с обыденным, повседневным сознанием, а требует действительного мышления, которое тоже имеет за собой долгую эмпирическую историю...» [8; 14].

Здесь, в частности, следует подчеркнуть, что образность — это не только прерогатива абстрактного мышления. «Образ, — как отмечает О.С. Анисимов, — результат чувственного порождения или мыслительного конструирования языковыми средствами, субъективно «интерпретируемый» как «реальность», эмпирическая или теоретическая «идеальность» [9; 157]. Естественно, что образ как результат фиксации отражаемого никогда не исчерпывает всего его богатства свойств и отношений.

К дальнейшему развитию «видения сущности бытия» соотношения между чувством, мыслью и словом можно отнести обоснованность В.И. Лениным положения о том, что «Логично предположить, что вся материя обладает свойством, по существу родственным с ощущением, свойством отражения...» [10; 91].

Только вот за многовековую историю неизменной остается прочно утвердившаяся традиция о соотношении между мыслью и словом. «Логика [греч. λογική (τέχνη) — наука и искусство разговаривать и размышлять, от λόγος — слово, мысль, счёт], нормативная наука о законах, формах и приёмах интеллектуальной (мыслительной) познавательной деятельности» [11]. А ведь у Аристотеля в науке логики сущность данной «интеллектуальной (мыслительной) познавательной деятельности» последовательно находит свое отражение именно в вербально-коммуникативном формате. И три формы мышления нашли свое конкретное выражение, как известно, именно в словах: понятие, суждение и умозаключение. Равно как и содержательное значение только трех основных законов логики (а не четырех, как это принято сегодня по традиции считать) у самого Аристотеля, соответственно, раскрывается непосредственно именно при помощи соответствующих слов.

Обсуждение

Уточняйте значение слов... А теперь более подробно следует остановиться на причинах столь пристального внимания к востребованности словосочетания «социальный конфликт». Основой для этого может послужить один из афоризмов, относимых к разряду философских изречений. Сам по себе авторитет его автора, что касается его отношения к значимости вербального (в слове) отражения сущности мысли, вряд ли может подлежать сомнению. Подтверждением тому — материал одного из исследователей творчества А.С. Пушкина. «17 января 1831 г. Пушкин набросал начало статьи, которую озаглавил «Обозрение обозрений». Написано было лишь два абзаца, опубликованных почти столетие спустя, в 1928 г. Второй абзац начинался фразой: «Определяйте значение слов, говорил Декарт». Затем, приступив к правке заметки, Пушкин добавил: «...и вы избавите свет от половины его заблуждений» [12; 171].

В данном контексте теперь обратимся к причине столь пристального внимания именно к словосочетанию «социальный конфликт». В конфликтологической литературе принято считать, что одним из первых, кто ввел в научный оборот само слово «конфликт», является Г. Зиммель. И при этом именно конфликту предписывается особая роль в организации общественной жизни. «Как только жизнь возвысилась над чисто животным состоянием до некоторой духовности, а дух в свою очередь поднялся до состояния культуры, в ней обнаружился внутренний конфликт, нарастание и разрешение которого есть путь обновления всей культуры» [13; 61].

В данном случае именно «конфликт» в мировоззренческом учении «философии жизни» выступает в качестве своеобразного проявления противоречия для оппозиции таких «чистых форм», как «животное состояние», «духовность», «дух», «культура». Конфликт — это атрибутивный фактор неизбежности его проявления во временной модальности «обновления всей культуры».

Однако на эту характернейшую особенность в методологии теоретических изысканий Г. Зиммеля мало кто обращает особое внимание. А при оценке ее значимости следует обратиться к мнению такого известного авторитета в этой сфере, каким является Л. Козер. «Идеи Зиммеля не выводятся из общей теоретической конструкции, как идеи Фрейда или Маркса. Хотя теория *in pace* и содержится в работах Зиммеля, она может быть лучше всего реконструирована путем включения в нее основных идей, высказанных по сходным проблемам другими мыслителями» [14; 50]. В дальнейшем именно подобное «реконструирование» этой его теории и продолжает осуществляться в современных условиях.

Кроме того, работы Л. Козера, одного из первых авторов теории «социологии конфликта», во многом могут пролить свет на причины возникновения в Америке социологии как таковой. Он отмечал: «Как писали Албион Смолл и Джордж Винсент в первом в Америке учебнике социологии: «Социология родилась из современной страсти к улучшению общества» [14; 37]. Но, как свидетельствуют социальные реалии, сама данная «страсть» была обусловлена потребностями, выходящими далеко за пределы интересов, относимых только к сфере «чистой науки».

Выявлению причин появления подобной «страсти к улучшению общества» позволяет пример сопоставления двух в корне различных теоретических концепций о «сущностных основах бытия», различных видов насилия, проявляемых именно в социальной среде. В первом случае это теоретиче-

ские воззрения авторов, стоявших непосредственно у истоков самой теории «социологии конфликта». К их числу относятся, прежде всего, работы Л. Козера, Р. Дарендорфа, Парсонса и др.

Во втором акцент будет сделан на привлечении работ из наследия классиков марксизма. Это обусловлено тем, что сами социологи, признавая заслуги К. Маркса, вовсе не считают его чужим для себя. Так, к примеру, отмечается, что «В творчестве Конта и К. Маркса обе ориентации в трактовке социологии как естественно-научной и гуманитарной дисциплины сосуществовали и получили развёрнутое обоснование» [15].

Но здесь следует особо остановиться на том, на что в существующей социологии меньше всего обращается внимания. Хорошо известным является мнение К. Маркса о том, что «...производство жизни — как собственной, посредством труда, так и чужой, посредством рождения, появляется сразу в качестве двойного отношения: с одной стороны, в качестве естественного, а с другой — в качестве общественного отношения, общественного в том смысле, что имеется в виду сотрудничество многих индивидов, безразлично при каких условиях, каким образом и для какой цели» [16; 28].

Естественно, подобный характер «производства жизни» каждым человеком и в природной, и в социальной среде есть не что иное, как постоянно непрерывающийся процесс в осуществлении им своей индивидуальной жизнедеятельности (ИЖД). И он не может не осуществляться за счет взаимодействия самого человека с условиями постоянного существования, как в среде природной, так и в среде социальной. Причем подобное взаимодействие в них не может не быть сопряжено с проявлением при этом различного рода насилия. Как им — по отношению к окружающей среде. Так и последней — к нему. И не важно, происходило ли это во взаимодействии между отдельными людьми. Или касалось противостояния во взаимодействии между отдельным человеком и его остальным окружением. Или это чинилось какой-либо отдельной частью сообщества по отношению к другим его составным частям. Ведь подобного рода противостояние — это вид социальной деятельности, при которой кто-либо пытается «подчинить иную деятельность своим потребностям вне учета особенностей интересов иной деятельности» [17; 250].

В контексте методологии деятельностного подхода подлинная суть социального конфликта состоит в том, что определяющим целеполаганием в организации ИЖД персонально каждого из числа их непосредственных участников выступает только одно стремление — переподчинить «иную деятельность своим потребностям». И достигаться это может разными путями и средствами: от уничтожения условий, средств и результатов этой «иной деятельности», вплоть до физического уничтожения самой ИЖД своих врагов, равно как и их всевозможных сподвижников. Поэтому, к примеру, слова: плен, убийство, расстрел, казнь и другие, подобные им, произносимые на любом языке, вряд ли вызовут особое расхождение, как в чувственном, так и в абстрактно-мыслительном представлении людей о подлинной содержательной сущности того, что они отражают собой в разноразличном вербальном звучании.

При этом все исторические эпохи, сменявшие друг друга, характеризует одна общая закономерность. Суть ее в том, что любые социальные образования во всем их многообразии всегда были расчленены как бы на различные «сословия». Кстати, само подобное их расчленение зафиксировано именно в звучании данного «слова». А в дальнейшем именно этот вербальный формат и возводился в ранг содержания правил, норм или даже конкретных законов, по которым функционировало соответствующее «социальное образование». Их состав, априорно находясь в антагонизме по отношению друг к другу, вел нескончаемо непримиримую борьбу между собой. При этом определенная часть населения, путем обмана, какими-либо иными, пусть даже легитимно закрепляемыми способами, а в пределе — применяя открыто проявляемое насилие, как правило, всегда обрекала других на «объектоподобное» существование. И делалось это с одной целью, обеспечить удовлетворение этой части «сословия» своих персональных или социально значимых потребностей, интересов, целей и т.п., именно за счет остального своего окружения.

Люди, обреченные на «объектоподобное» существование, доведенные до отчаяния, стремились любыми способами, в том числе и с применением антигуманных средств, исправить данное свое незавидное положение. Это их стремление варьировалось в пределе, начиная от достижения определенных послаблений в данном своем положении, и — вплоть до насильственного обращения в «объектоподобное» состояние бывших своих тиранов. Но все эти события, по своей сути, напрямую никак не были направлены на искоренение в обществе его антагонистической «сословной» природы. О чем наглядно свидетельствует их отражение в таких словах, как бунт, мятеж, восстание и даже война.

Но век XIX предложил вариант коренного изменения взгляда на роль насилия в эволюции развития общества. Именно марксизм, исходя из сущности ИЖД человека и определения ее места и роли в

процессе именно производственной деятельности в многовековом прошлом общества, предложил совершенно иное стратегическое видение изменения существующих социальных порядков.

Как известно, в своем Манифесте коммунисты открыто заявляли, «...что их цели могут быть достигнуты лишь путем насильственного ниспровержения всего существующего общественного строя. Пусть господствующие классы содрогаются перед Коммунистической Революцией» [18]. В данном случае, само по себе, слово «революция» уже априорно отражало собой вполне конкретное чувственно-смысловое содержание того вида насилия, которое выбирал для себя пролетариат для достижения намеченной цели.

Л. Козер обращает внимание на то, что у Г. Зиммеля «конфликт — это форма социализации» [14; 52]. А ведь институционализация — «...процесс превращения новых, эпизодических социальных практик, новаций и представлений в устойчивые, действующие на протяжении длительного времени структуры общества, так что в конечном счёте они оформляются в виде социальных институтов...» [19]. И в данном случае именно дальнейшая «социализация» «новаций и представлений» о неотвратимом будущем еще только «призрака коммунизма» являла собой прямую угрозу наличию веками существовавших «социальных институтов». В этом, похоже, и кроется одна из подлинных причин безотлагательного появления у господствующей части общества острой, жизненно необходимой «страсти к улучшению общества». И эта миссия, в качестве важнейшего социального заказа, состоящего пока еще только в попытке разработки теоретических вариантов, альтернативных марксистским идеям, была возложена на формировавшуюся новую науку — социологию.

Что же касается непосредственно самого словосочетания «социальный конфликт», то за подтверждением этому можно в очередной раз обратиться к авторитету Л. Козера. В частности, он писал: «На одном из первых собраний (1907 г.) вновь организованного Американского социологического общества в качестве главной темы обсуждения был избран *социальный конфликт*» [14; 35]. И далее. «Социальный конфликт» вновь был избран основной темой для обсуждения на двадцать шестом ежегодном собрании Американского социологического общества уже в 1930-м году. Но как следует из материалов этого собрания: «Социальный конфликт» представляет собой с социологической точки зрения совершенно не изученную область» [14; 35]. Внимание Л. Козера привлекает одно из созвучных высказываний по этому поводу и Джесси Бернарда, одного из представителей уже следующего поколения американских социологов. «Со времен пионеров, таких, как Смол, Парк и Росс, сделано очень мало. В последние годы американские социологи удовлетворились тем, на чем остановился в своих исследованиях конфликт Зиммель» [14; 36].

Похоже, что подобное онтологическое основание в понимании сущности конфликта и сыграло определяющую роль в дальнейших исследованиях данного социального феномена. В связи с чем как названия, так и содержательный характер фундаментальных работ Г. Зиммеля, Л. Козера, Р. Дарендорфа, Т. Парсонса, К. Боулдинга, Й. Галтунга, А. Маслоу и других с самого начала предопределили собой методологические подходы при исследовании его особенностей. И как следствие, всеми теми, кто начинал увлекаться конфликтной проблематикой, «социальный конфликт» отнюдь не рассматривался как исключительно негативное явление, он считался носителем и позитивной функции, источником социальных изменений и «прогресса».

О признании особой значимости именно данного представления о роли конфликта при соответствующем реформировании общественного «прогресса», кстати, можно встретить и у Л. Козера. Так он отмечает: «О ведущих фигурах того времени — Уорде, Смолле, Россе, Веблене и Кули — можно сказать, что они были «структурными реформаторами», поскольку выступали за столь глубокие социальные преобразования, что, будь они реализованы, можно было бы по справедливости говорить о тотальном изменении структуры общества и появлении новой социальной системы, основанной на иных структурных предпосылках» [14; 38].

Однако сама перспектива о подобном виде «глубоких социальных преобразований», которые представляли бы собой «тотальное изменение структуры общества», что способствовало бы появлению «новой социальной системы», в корне отличалась от того, что предлагали коммунисты. В тексте Манифеста коммунистической партии прямо отмечается, «...буржуазное общество не уничтожило классовых противоречий. Оно только поставило новые классы, новые условия угнетения и новые формы борьбы на место старых». И далее «Теоретические положения коммунистов ни в какой мере не основываются на идеях, принципах, выдуманных или открытых тем или другим обновителем мира» [18]. Кстати, данное положение в корне противоречит уж давно укрепившейся традиции, когда «Считается, что основания теории конфликта и последующего формирования социологии конфликта

были заложены К. Марксом и Г. Зиммелем, которым принадлежат первые систематические описания процессов борьбы и конфликта в обществе». А «Идеи Маркса и Зиммеля в 20 в. были, соответственно, развиты Р. Дарендорфом («диалектическая теория конфликта») и Л. Козером («конфликтный функционализм») [1].

Однако само по себе появление словосочетания «социальный конфликт» (конфликт — от лат. *conflictus* — столкновение) в данном его мировоззренческом представлении самих социологов открывало широкие перспективы для исследования практически всех сфер жизни общества, что исследователи стали относить к разряду конфликтов. Ведь как ИЖД отдельного человека, так и любого из типов образуемых людьми сообществ весьма трудно найти сферу, где не давали бы о себе знать различного рода споры, столкновения, противостояния, борьба и т.д. Как следствие, к конфликтам стали относить все виды «столкновений» чего угодно: субъектов, сторон, государств, потребностей, идей, интересов, целей и т.д.». В итоге сегодня зачастую к конфликтам относят далеко и не только то, что напрямую связано с проявлением насилия во всем его многообразии. Однако неизменная структурная организация миропорядка, где доминирующими являлись интересы, как правило, «сословного» меньшинства, благодаря именно вербальному формату, возведенные в ранг законов, со временем стала начинать проявлять свою несостоятельность.

Как известно, именно античности принадлежит определяющая роль в выработке основополагающих идей о законодательном обустройстве государств, формировавшихся в Европе.

Обращение в данном случае к идеям древних греков о понимании ими сущности подлинной свободы дает весьма четкое представление и о ее роли в процессе справедливого обустройства любого типа социального сообщества. «Справедливость, — как отмечал Эпикур, — сама по себе не есть нечто, но в сношениях людей друг с другом в каких бы то ни было местах всегда она ... есть договор о полезном — с целью не вредить друг другу и не терпеть вреда» [20; 217]. Следуя в подобном договоре принципу «воздаяния равным», греки зафиксировали в «вербальном отражении» не только тождественность понимания каждой из сторон, в первую очередь, меры своих обязанностей, а уже только потом и соответствующую им меру своих прав. Здесь четко проявляется акцент на значимость именно моральной ответственности каждой из них. И не только на стадии заключения, но и при реализации ими на практике требований, отраженных «в вербальном формате» данного договора. Так, к примеру, Аристотель писал, что «...общественные отношения, имеющие дело с обменом, поддерживаются именно этим видом справедливости, воздаянием равным, которая имеет в виду пропорциональность, но не равенство, ибо общество держится тем, что каждому воздается пропорционально его деятельности...» [21; 463]. Таким образом, подобное соотношение во взаимосвязи: свобода — обязанности — права, это не только онтология понимания сущности справедливости. Но это, одновременно, и фиксация логики процесса формирования законодательной базы правоотношений как таковых вообще.

Однако в условиях Римской империи, даже несмотря на то, что и тогда тоже считалось, что «Право получило свое название от (слова) справедливость...» [22], был избран совсем иной путь ее понимания при формировании законодательной базы своего обустройства. Римское право возникает как законодательно установленный набор определенного вида прав, своего рода привилегий, для тех, кто относился к числу своих граждан, и их отсутствия у тех, кто не входил в их число. В частности, в первую очередь данным «сословно» обусловленным набором прав стали обладать те, кто относился к квиристам, как принадлежавшим к одному из исконно римских родов. Первоначально сфера набора этих прав касалась преимущественного положения при доступе к наиболее жизненно важным ресурсам: общественная земля, рабы, скот и т.д. В дальнейшем, по мере могущественного роста самой империи, росло законодательно определяемое число набора подобного рода прав, равно как и число тех, кто в той или иной мере удостоивался возможности ими обладать. Здесь следует отметить одно. У греков достижение справедливости в социальной среде считалось возможным в логике: свобода — обязанности — права. Римлянами же при ее достижении в сфере правоотношений была избрана иная логика: закон — права — свобода.

Интересно здесь мнение Гегеля о характерных особенностях римского права. «Достаточно ясно, — особо подчеркивал он, — что только *личность* имеет право на *вещи*, и поэтому личное право есть по существу *вещное право*, если понимать вещь в ее общем смысле как внешнее по отношению к свободе, то внешнее, к которому относится также мое тело, моя жизнь. Это вещное право есть право *личности* как *таковой*. Что же касается так называемого *личного права* в римском праве, то человек может быть лицом, лишь обладая известным статусом (...); тем самым в римском праве даже сама

личность, противопоставленная рабству, есть лишь *сословие, состояние...* Римское личное право есть поэтому во всяком случае не право лица как такового, а лишь право *особенного* лица...» [23; 100].

Это, в свою очередь, повлекло за собой совершенно иное понимание в римском праве и такого понятия, как свобода. «Свобода есть естественная способность каждого делать то, что ему угодно, если это не запрещено силой или правом» [22; Кн. 1, тит. 5, фр. 4]. В связи с чем это, похоже, и явилось одной из важнейших причин порождения безграничной веры в возможности противопоставить «каждому делать то, что ему угодно», но совершенно иным способом. Если это не выходило за рамки, дозволяемые соответствующими законами. А сами государства, где законодательно правовой принцип стал доминирующим в процессе урегулирования ими всех сфер собственной жизни, стали относиться к разряду правовых. И данная традиция остается незыблемой вплоть до сегодняшних дней.

Однако подобный, законодательно обусловленный способ получения свободы обернулся совершенно качественно новым обвалом «столкновений» между собой тех, кто становился по закону ее правообладателем. Если кто-то по каким-либо причинам стал предполагать, что в какой-то мере нарушаются его права, то это считалось своего рода проявлением несправедливости по отношению к нему. Если же возникала мысль, что мера прав другого, по его мнению, оказалась несколько завышенной, то это уже воспринималось как нарушение закона. Ибо — «перед законом все равны». А установление «истины» в том и другом случае можно было достичь только одним путем — обращением в суд. Но теперь и сами судебные органы, все виды профессиональной деятельности которых тоже оказались жестко регламентированы предписаниями соответствующих законов, стали испытывать все возрастающие трудности при рассмотрении подобного рода тяжб и обращений.

Как следствие, именно судебный характер разрешения всех видов подобного рода «споров, столкновений» послужил основой институционализации в обществе такого социального феномена, как «медиация». «Медиация (англ. mediation; лат. mediatio — посредничество, от medio — делить пополам, посредничать), один из способов альтернативного разрешения споров (APC / ADR — alternative dispute resolution), заключающийся в добровольном урегулировании преимущественно частноправового спора его сторонами посредством проведения переговоров при участии привлечённого посредника (медиатора), который при применении коммуникативных техник способствует принятию сторонами взаимоприемлемого медиативного соглашения» [24].

Из содержания данного определения следует, что медиация представляет собой вариант только одного из способов «разрешения споров частноправового» характера, рассматриваемого в качестве альтернативы существующей в любом государстве своей судебной системы. И осуществляться он должен при помощи медиатора (посредника), все функции которого осуществляются «посредством проведения переговоров». Но набор данных техник, как и непосредственно весь сам процесс переговоров, осуществляются, кстати, только в «вербально-смысловом формате». К тому же, добровольное достижение принятия «сторонами взаимоприемлемого соглашения» в итоге носит всего лишь только «ситуативно значимый характер». И это ни в коей мере не касается видения «сущности бытия» тех причин, что повлекли за собой возникновение ситуации спорного характера. В существующей литературе по конфликтологии зачастую события даже мелко значимого ситуативного характера определяют не иначе, как «конфликт».

Практика показывает, что в современных условиях институционализация именно медиации получила мощный стимул для закрепления в жизнедеятельности государств, приверженцев законодательно-правовой системы в организации всех сфер, как внутренней, так и внешней жизни. Естественно, что и молодые суверенные государства, избрав для себя путь вхождения в мировую когорту правовых государств, в разной мере уже стали сталкиваться со всем набором подобного рода проблем. Как наглядно свидетельствуют данные, страны «Центральноазиатской пятерки» в темпах процесса развития институционализации непосредственно самой медиации пока демонстрируют даже существенные различия.

Так, в некоторых из них сами Законы о медиации стали появляться в различное время. К примеру, в Казахстане — в 2011 году; в Кыргызстане — в 2017; в Узбекистане — в 2018. Президентом Республики Таджикистан в феврале 2026 года издан Указ «О Конвенции об учреждении Международной организации по медиации» [25]. Законодательство Туркменистана пока не предусматривает такого способа разрешения споров, как медиация.

Следует отметить, что в Законе Республики Казахстан четко обозначено: «Сферой применения медиации являются споры (конфликты), возникающие из гражданских, трудовых, семейных, админи-

стративных правоотношений... если иное не установлено законами Республики Казахстан, и отношения, возникающие при исполнении исполнительного производства» [26].

В несколько иной редакции статья о сфере применения медиации трактуется в данном Законе Кыргызской Республики: «1. Настоящий Закон регулирует отношения, связанные с применением медиации к конфликтам (спорам), возникающим из гражданских, семейных, трудовых, уголовно-правовых правоотношений.

2. Медиация не применяется в случаях, когда конфликт (спор) затрагивает интересы других лиц, не участвующих в медиации» [27].

Как свидетельствует практика, молодым суверенным государствам у себя еще много предстоит сделать в плане институционализации как непосредственно медиации, так и развития конфликтологии в целом.

Выводы

Существующую литературу по конфликтологии отличает одна характерная особенность. Она наглядно свидетельствует о том, что большинство ее авторов не всегда обращают внимание на то различие в содержании используемых ими при этом таких понятий, как «конфликт» и «социальный конфликт». Поэтому сегодня любой из вариантов трактовки их смыслового содержания ни у кого не вызывает особых сомнений. Во многом это обусловлено и тем, что сами среды, и природная, и социальная, не скупятся на преподнесение изобилия различного рода ситуаций, в которых, в той или иной мере, проявляются признаки, аналогичные весьма произвольной трактовке содержания этих понятий. В связи с чем, к примеру, появляются такие виды конфликтов, как «социальные, асимметричные, виртуальные, сложносоставные, виртуальные» и иного рода.

Вместе с тем, начиная с античных времен, в науке уже много сделано для того, чтобы понять, что само слово есть не что иное, как вербальное отражение смыслового содержания, фиксируемое в мышлении. Но и образы абстрактного мышления, в свою очередь, тоже имеют за собой «долгую эмпирическую историю». Поэтому обращение к канонам науки логики, которая в подлинном смысле является и наукой «об отражении чувственно-мыслительных образов, изрекаемых «о мыслимом предмете» и запечатленных в вербально-звуковом формате слов, во многом бы способствовало сокращению обвально множащегося их появления, относимых к разряду терминологических сленгов.

Возможности данного методологического подхода способствовали несколько по-иному взглянуть на причины появления в науке такого словосочетания, как «социальный конфликт». Причины его подлинной востребованности именно в социологии почему-то не особо интересуют современных конфликтологов.

Конечно, в конце XIX века в буржуазном мире у наиболее его передовых представителей зрели идеи об определенном переустройстве мира с целью его улучшения. В социологии их относили к разряду «структурных реформаторов». Но вряд ли их идеи были созвучны тому, что по этому поводу предлагали в своем Манифесте коммунисты. Поэтому сама перспектива о неотвратимости реализации этих идей на практике являла собой прямую угрозу наличию уже веками существовавших в обществе социальных устоев и порядков. И разработка социологии конфликта должна была стать, своего рода, альтернативой теоретическим положениям коммунистов. Именно с этой целью в социологии особую востребованность получают идеи Г. Зиммеля о конфликте.

Обращение к работам первых американских социологов наглядно свидетельствует, что конфликт действительно был основной категорией в их учениях. И, даже более того, он рассматривался как основополагающий и конструктивный элемент любого типа социального сообщества. А теоретические учения об обществе, особенно в части объяснения причин происходящих в них социальных изменений, где не отводилось место конфликтам, представлялись им ущербными.

В дальнейшем разработка социологии конфликта велась в плане акцентирования внимания не столько на его разрушительном, сколько одновременно и на созидательно прогрессивном потенциале. Это позволило, в конечном итоге, сформировать представление о равноценности влияния идей К. Маркса, наряду с идеями Г. Зиммеля, на зарождение и развитие социологии конфликта. Вот только их последователи в своих взглядах на неизбежность проявления именно пролетарской революции почему-то особо и не вспоминают. Что впоследствии позволило заслуги К. Маркса приравнять к заслугам и других социологов в сфере разработки теории и социологии конфликта.

Ретроспективное обращение к эволюции идей о понимании путей и способов достижения справедливости при регулировании всех сфер жизни государства наглядно свидетельствует об одном. И в современном цивилизованном мире нормативно-правовое обеспечение жизнедеятельности даже наиболее передовых государств осуществляется на основе все тех же принципов, которые были выработаны еще в условиях существования Римской империи. Римлянами была разработана и использована система государственного управления, где доминирующей являлась юридическая модальность. При этом логика: закон — права — свобода представляла собой незыблемый фундамент в сфере организации ими всех видов правоотношений. В то время как у греков достижение справедливости в социальной среде считалось возможным в логике: свобода — обязанности — права.

Поэтому преобладание юридической модальности в государственном обустройстве современных государств во многом способствует тому, что у людей, особенно у подрастающего поколения, возникает больше претензий к окружению по поводу посягательства на их права и свободу. При этом необходимость наличия у них обязанностей почему-то особо не приветствуется.

Государства, где гарантирован законодательно обусловленный способ получения прав на свободу, в силу законодательно регламентированной судебной формы разрешения всех видов реального или даже мнимого нарушения канонов государственного обустройства, как показала практика, вынуждены встать на путь институционализации медиации в качестве, даже не столько альтернативы, сколько вида вспомогательной помощи именно всей системы обеспечения правосудия.

И тот суммарный опыт, который приобретают различные страны в процессе использования медиации, позволяет сказать, что она трансформируется в своеобразный вид социального менеджмента.

Благодарности

Данное исследование финансировалось Комитетом науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (AP26197871 — «Проблема институционализации конфликтологии в странах «Центральноазиатской пятерки»: состояние и стратегия развития»).

Список литературы

- 1 Большая российская энциклопедия. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://bigenc.ru/c/konfliktologija-6389da>.
- 2 Светлов В.А. Введение в единую теорию анализа и разрешения конфликтов: учебное пособие / В.А. Светлов. — 2-е изд. — М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2012. — 304 с.
- 3 Анисимов О.С. Методология и цивилизационное самоопределение в XXI веке / О.С. Анисимов. — М., 2008. — 294 с.
- 4 Крюков Н.А. О гносеологических аспектах представления конфликта / Н.А. Крюков, Т.В. Крюкова // Конфликтология. Вестник Санкт-Петербургского университета. Серия 17. — 2015. — Вып. 2. — С. 53–65.
- 5 Платон. Тимей [Электронный ресурс] / Платон. — Режим доступа: https://www.100bestbooks.ru/files/Platon_Timey.pdf.
- 6 Гегель Г.В.Ф. Энциклопедия философских наук / Г. В.Ф. Гегель. — М.: Мысль, 1974. — Т. 1: Наука логики. — 452 с.
- 7 Маркс К. Сочинения / К. Маркс, Ф. Энгельс. — 2-е изд. — М.: Государственное издательство политической литературы, 1961. — Т. 23. — 908 с.
- 8 Маркс К. Сочинения / К. Маркс, Ф. Энгельс. — 2-е изд. — М.: Государственное издательство политической литературы, 1961. — Т. 20. — 828 с.
- 9 Философско-методологический словарь / авторский коллектив ММПК; под ред. О.С. Анисимова. — М., 2021. — 252 с.
- 10 Ленин В.И. Полное собрание сочинений / В.И. Ленин. — 5-е изд. — М.: Издательство политической литературы, 1968. — Т. 18. — С. 91.
- 11 Логика [Электронный ресурс] // Большая российская энциклопедия. — Режим доступа: <https://bigenc.ru/c/logika-9c9cca>.
- 12 «Определяйте значение слов...» Об источниках Пушкинского афоризма. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/opredelyayte-znachenie-slov-ob-istochnikah-pushkinskogo-aforizma>.
- 13 Зиммель Г. Избранные работы / Г. Зиммель. — К.: Ника-Центр, 2006. — 440 с.
- 14 Козер Л. Функции социального конфликта / Л. Козер; пер. с англ. О. Назаровой; под ред. Л.Г. Ионина. — М.: Идея-Пресс, 2000. — С. 34–111, 147–167.

- 15 Большая российская энциклопедия. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://bigenc.ru/c/sotsiologiia-6bef58>.
- 16 Маркс К. Немецкая идеология / К. Маркс, Ф. Энгельс // Сочинения. — 2-е изд. — М.: Государственное издательство политической литературы, 1955. — Т. 3. — С. 7–544.
- 17 Анисимов О.С. Методологический словарь / О.С. Анисимов. — 4-е изд., доп. и перераб. — М., 2008. — 414 с.
- 18 Маркс К. Манифест Коммунистической партии [Электронный ресурс] / К. Маркс, Ф. Энгельс. — Режим доступа: <https://www.marxists.org/russkij/marx/1848/manifesto.htm>.
- 19 Институционализация [Электронный ресурс] // Большая российская энциклопедия. — Режим доступа: <https://bigenc.ru/c/institutsionalizatsiia-7753b9>.
- 20 Материалисты древней Греции. — М.: Госполитиздат, 1955. — С. 238.
- 21 Антология мировой философии: [в 4 т.]. — М.: Мысль, 1969. — Т. 1, Ч. 1. — С. 576.
- 22 Дигесты Юстиниана [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://digestaiust.narod.ru/>.
- 23 Гегель Г.В.Ф. Философия права / Г.В.Ф. Гегель. — М.: Мысль, 1990. — 524 с.
- 24 Большая российская энциклопедия. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://bigenc.ru/c/mediatsiia-v-prave-2ec0d6>.
- 25 Указ Президента Республики Таджикистан [Электронный ресурс] // Информационно-правовая система Параграф. — Режим доступа: https://prg.kz/document/?doc_id=38559247.
- 26 О медиации: Закон Республики Казахстан от 28 января 2011 года № 401-IV (с изм. и доп.) [Электронный ресурс] // Информационно-правовая система Параграф. — Режим доступа: https://prg.kz/document/?doc_id=30927376.
- 27 Закон Кыргызской Республики от 14 ноября 2025 года [Электронный ресурс] // Информационно-правовая система Параграф. — Режим доступа: https://prg.kz/document/?doc_id=39250091.

В.С. Батурин

Шындықты ауызша көрсету контексінде «әлеуметтік қақтығысты» институттандыру

Мақала *қақтығыс* және *әлеуметтік қақтығыс* ұғымдарының мәнін тұжырымдамалық тұрғыдан қайта пайымдауға арналған. Қақтығыстану ғылымында осы әлеуметтік феноменнің өзіндік натурализациясы орын алды. Соның салдарынан «әлеуметтік қақтығыс» және «қақтығыс» сөздерінің арасындағы айырмашылыққа назар аудармай, қақтығыстарға субъектілердің, тараптардың, мемлекеттердің, қажеттіліктердің, идеялардың, мүдделердің, мақсаттардың және т.б. кез келген «қақтығысуы» ретіндегі әртүрлі «дауларды» жатқыза бастады. Мақалада ежелгі дәуірден бері ғылымда сөздің мағыналық мазмұнын түсінуге бағытталған көптеген зерттеулер жүргізілгеніне назар аударылады. Сөз — бұл «ойланатын зат туралы» айтылатын және сөздердің вербальды-дыбыстық формасында бекітілетін сезімдік-ойлау бейнелерінің көрінісі ретінде қарастырылады. Бұл ретте тіл — ой болмысының үйі екені атап өтіледі. Аталған тәсіл қақтығыс социологиясын зерттеудің әдіснамалық негізі ретінде пайдаланылды. Мемлекеттердің әлеуметтік нормалануындағы әділеттіліктің рөлі туралы идеяларға жүргізілген ретроспективалық талдау заң — *құқықтар* — *бостандық* логикасының Рим империясы дәуірінен бастап бүгінгі күнге дейін құқықтық қатынастардың барлық түрлерін ұйымдастырудың мызғымас іргетасы болғанын көрсетті. Ал ежелгі гректер бұл байланысты *бостандық* — *міндеттер* — *құқықтар* логикасы арқылы түсіндірген. Зерттеу барысында американдық әлеуметтануда қоғамды жетілдіруге деген өмірлік маңызды «құштарлықтың» қалыптасуы көбінесе маркстік идеяларды іс жүзінде жүзеге асыру жағдайында оларға балама іздеумен байланысты болғаны анықталды. Сондай-ақ Рим құқығы қағидаттарына негізделген құқықтық мемлекеттердің өмір сүру жүйесінде медиацияны институционалдандыру қажеттілігінің себептері қарастырылды. Бұл үдеріс, жалпы қақтығыстануды институционалдандыру сияқты «Орталық Азия бестігі» елдеріне де тән құбылысқа айналып келеді.

Кілт сөздер: қақтығыстану, әлеуметтік қақтығыс, қақтығыс, бейнелеу, әділеттілік, институционалдандыру, құқық, құқықтық қатынастар, медиация, «Орталық Азия бестігі» елдері.

V.S. Baturin

Institutionalization of «social conflict» in the context of verbal reflection of reality

This article is devoted to a conceptual reconsideration of the meaning of the concepts *conflict* and *social conflict*. In conflict studies, a peculiar naturalization of this social phenomenon has occurred. As a result, by dis-

regarding the distinction between the terms “social conflict” and “conflict,” various types of “disputes” came to be regarded as conflicts, understood as “clashes” between virtually anything: subjects, parties, states, needs, ideas, interests, goals, and so on. The article emphasizes that, since antiquity, considerable efforts have been made in scholarship to understand the semantic content of words. A word is understood as a reflection of sensory-cognitive images expressed «about a conceived object» and embodied in the verbal and phonetic form of language. It is noted that, in this context, language is the house of the being of thought. This approach is employed as a methodological basis for the study of the sociology of conflict. A retrospective analysis of ideas concerning the role of justice in the social regulation of states reveals that the logic of *law — rights — freedom* has constituted an enduring foundation for the organization of all types of legal relations from the time of the Roman Empire to the present day. In contrast, the ancient Greeks conceptualized this relationship through the sequence *freedom — duties — rights*. The study establishes that the emergence in American sociology of a vital «passion for improving society» was largely driven by the search for an alternative to Marxist ideas, particularly in the context of their potential practical implementation. The article also examines the reasons underlying the necessity of institutionalizing mediation within the functioning of legal states governed by the principles of Roman law. This process, like the institutionalization of conflict studies as a whole, is becoming increasingly characteristic of the countries of the «Central Asian Five» as well.

Keywords: Conflict Studies, Social Conflict, Conflict, Reflection, Justice, Institutionalization, Law, Legal Relations, Mediation, the Central Asian Five Countries.

References

- 1 Bolshaia rossiiskaia entsiklopediia [Great Russian Encyclopedia]. *bigenc.ru*. Retrieved from <https://bigenc.ru/c/konfliktologiya-6389da> [in Russian].
- 2 Svetlov, V.A. (2012). *Vvedenie v edinuiu teoriyu analiza i razresheniia konfliktov* [Introduction to a unified theory of conflict analysis and resolution]. (2nd ed.). Moscow: Knizhnyi dom «LIBROKOM» [in Russian].
- 3 Anisimov, O.S. (2008). *Metodologiya i tsivilizatsionnoe samoopredelenie v XXI veke* [Methodology and civilizational self-determination in the 21st century]. Moscow [in Russian].
- 4 Kriukov, N.A., & Kriukova, T.V. (2015). O gnoseologicheskikh aspektakh predstavleniia konflikta [On gnoseological aspects of conflict representation]. *Konfliktologiya. Vestnik Sankt-Petersburgskogo universiteta. Seriya 17. Bypusk 2 — Conflict Studies. Bulletin of Saint Petersburg University, Series 17, Issue 2*, 53–65 [in Russian].
- 5 Plato. (n.d.). *Timei* [Timaeus]. *www.100bestbooks.ru*. Retrieved from https://www.100bestbooks.ru/files/Platon_Timey.pdf [in Russian].
- 6 Hegel, G.V.F. (1974). *Entsiklopediia filosofskikh nauk. T. 1: Nauka logiki* [Encyclopedia of the philosophical sciences. Vol. 1: Science of logic]. Moscow: Mysl [in Russian].
- 7 Marx, K., & Engels, F. (1961). *Sochineniia* [Works]. (2nd ed.). Vol. 23. Moscow: Gosudarstvennoe izdatelstvo politicheskoi literatury [in Russian].
- 8 Marx, K., & Engels, F. (1961). *Sochineniia* [Works]. (2nd ed.). Vol. 20. Moscow: Gosudarstvennoe izdatelstvo politicheskoi literatury [in Russian].
- 9 Anisimov, O.S. (Ed.). (2021). *Filosofsko-metodologicheskii slovar* [Philosophical and methodological dictionary]. Moscow [in Russian].
- 10 Lenin, V.I. (1968). *Polnoe sobranie sochinenii* [Complete works] (5th ed.). Vol. 18. Moscow: Izdatelstvo politicheskoi literatury [in Russian].
- 11 Logika [Logic]. (n.d.). *Bolsheia rossiiskaia entsiklopediia — Great Russian Encyclopedia*. Retrieved from <https://bigenc.ru/c/logika-9c9cca> [in Russian].
- 12 «Opredeliaye znachenie slov...». Ob istochnikakh Pushkinskogo aforizma [«Define the meaning of words...». On the sources of Pushkin's aphorism]. (n.d.). *cyberleninka.ru*. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/opredelyaye-znachenie-slov-ob-istochnikah-pushkinskogo-aforizma> [in Russian].
- 13 Simmel, G. (2006). *Izbrannye raboty* [Selected works]. Kyiv: Nika-Tsentr [in Russian].
- 14 Kozler, L. (2000). *Funktsii sotsialnogo konflikta* [The functions of social conflict] (O. Nazarova, Trans.). L.G. Ionin, (Ed.). Moscow: Ideia-Press [in Russian].
- 15 Bolshaia rossiiskaia entsiklopediia [Great Russian Encyclopedia]. *bigenc.ru*. Retrieved from <https://bigenc.ru/c/sotsiologiya-6bef58> [in Russian].
- 16 Marx, K., & Engels, F. (1955). Nemetskaia ideologiya [The German ideology]. *Sochineniia — Works* (2nd ed.). Vol. 3, pp. 7–544. Moscow: Gosudarstvennoe izdatelstvo politicheskoi literatury [in Russian].
- 17 Anisimov, O.S. (2008). *Metodologicheskii slovar* [Methodological dictionary]. (4th ed.). Moscow [in Russian].
- 18 Marx, K., & Engels, F. (1848). Manifest Kommunisticheskoi partii [Manifesto of the Communist Party]. *www.marxists.org*. Retrieved from <https://www.marxists.org/russkij/marx/1848/manifesto.htm> [in Russian].
- 19 Institutsionalizatsiia [Institutionalization]. (n.d.). *Bolshaia rossiiskaia entsiklopediia — Great Russian Encyclopedia*. Retrieved from <https://bigenc.ru/c/institutsionalizatsiia-7753b9> [in Russian].
- 20 (1955). *Materialisty drevnei Gretsii* [Materialists of ancient Greece]. Moscow: Gospolitizdat [in Russian].

- 21 (1969). *Antologiya mirovoi filosofii* [Anthology of world philosophy] (Vol. 1, Part 1). Moscow: Mysl [in Russian].
- 22 Digesty Yustiniana [Digest of Justinian]. (n.d.). *digestaiust.narod.ru*. Retrieved from <http://digestaiust.narod.ru/> [in Russian].
- 23 Hegel, G.V.F. (1990). *Filosofiya prava* [Elements of the philosophy of right]. Moscow: Mysl [in Russian].
- 24 Bolshaia rossiiskaia entsiklopediia [Great Russian Encyclopedia]. *bigenc.ru*. Retrieved from <https://bigenc.ru/c/mediatsiia-v-prave-2ec0d6> [in Russian].
- 25 Ukaz Prezidenta Respubliki Tadzhikistan [Decree of the President of the Republic of Tajikistan]. (n.d.). *Informatsionno-pravovaia sistema Paragraf — Paragraph Information and Legal System*. Retrieved from https://prg.kz/document/?doc_id=38559247 [in Russian].
- 26 (2011). O mediatsii: Zakon Respubliki Kazakhstan ot 28 yanvara 2011 goda № 401-IV (s izmeneniami i dopolneniami) [On mediation: Law of the Republic of Kazakhstan No. 401-IV dated January 28, 2011 (with amendments and additions)]. *Informatsionno-pravovaia sistema Paragraf — Paragraph Information and Legal System*. Retrieved from https://prg.kz/document/?doc_id=30927376 [in Russian].
- 27 (2025). Zakon Kyrgyzskoi Respubliki ot 14 noiabria 2025 goda [Law of the Kyrgyz Republic dated November 14, 2025]. *Informatsionno-pravovaia sistema Paragraf — Paragraph Information and Legal System*. Retrieved from https://prg.kz/document/?doc_id=39250091 [in Russian].

Information about the author

Baturin Vladimir Stepanovich — Doctor of Philosophical Sciences, Distinguished Professor of the Department of Philosophy and Theory of Culture, Buketov Karaganda National Research University, Karaganda, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-9008-6674>

В. Валатка*

Вильнюс Гедиминас атындағы Техникалық университеті, Вильнюс, Литва

E-mail: vytis.valatka@gmail.com

Ежелгі грек киниктерінің жаһандық қоғамға ұсынған идеясы: ұстамдылықтың әмбебап ізгілігі

Мақалада ежелгі грек киниктері (*κυνικοί*) жариялап, өздерінің күнделікті өмір тәжірибесінде жүзеге асырған ұстамдылықтың әмбебап әрі радикалды ізгілігінің қазіргі жаһандық тұтынушылық өркениет пен қоғам үшін өзектілігі талданды. Автор ұстамдылық ұғымының негізгі философиялық және этикалық сипаттарына назар аудара отырып, оның ләззатқа шектен тыс ұмтылу, материалдық игіліктерді шамадан тыс тұтыну және жасанды қажеттіліктердің көбеюі үстемдік еткен қазіргі жаһандық әлем жағдайымен қаншалықты үйлесетінін қарастырады. Сонымен қатар киниктердің қарапайым өмір сүру, материалдық тәуелділіктен арылу, өзін-өзі шектеу және табиғи қажеттіліктермен қанағаттану қағидаларының қазіргі адам болмысы үшін маңызы сараланады. Зерттеу нәтижесінде ежелгі дәуірге тән радикалды аскетикалық шешімдерді бүгінгі қоғамда толық көлемде қолдану мүмкін емес деген қорытынды жасалады. Дегенмен ұстамдылықтың неғұрлым икемді түрі қазіргі жаһандық өркениеттің экологиялық, әлеуметтік және моральдық мәселелерін жеңілдетуге ықпал етуі мүмкін. Бұл — барлық нәрседе өлшем мен тепе-теңдікті сақтауға негізделген жұмсақ ұстамдылық. Ол адамның негізгі қажеттіліктерін түбегейлі шектеуді емес, артық тұтынуды азайтуды, саналы таңдау жасауды және ресурстарға жауапкершілікпен қарауды көздейді. Осы тұрғыдан алғанда, радикализмнен арылған киникалық аскетизм жұмсақ ұстамдылыққа жетудің ықтимал жолдарының бірі ретінде бағаланады.

Кілт сөздер: ежелгі грек кинизмі, киник философиясы, радикалды ұстамдылық, жұмсақ ұстамдылық, аскеза, тұтынушылық өркениет, ләззат культі, тұтынуды қысқарту, философиялық этика, жаһандық қоғам.

Kipicne

Б.з.д. IV ғасырда қалыптасқан кинизм философиялық бағытының ерте дамуы дәстүрлі түрде Антисфен мен Синоптық Диогеннің есімдерімен байланыстырылады [1]. Кинизм ежелгі грек философиясындағы ең бірегей әрі қызықты құбылыстардың бірі. Бұл мектеп, ең алдымен, бүкіл антикалық өркениетке қарсы шыққан қозғалыс ретінде танымал болды. Ол Батыс философиясы тарихындағы өркениетке қарсы бағытталған алғашқы тұтас қарсылық ретінде бағаланады. Киниктердің пікірінше, өркениет адам табиғатының маңызды қасиеті әрі әмбебап ізгілігі болып саналатын радикалды ұстамдылықты жояды. Дәл осы ұстамдылық адамды дені сау, тыныш әрі бақытты өмірге, қазіргі тілмен айтқанда, жоғары өмір сапасына жеткізеді. Сонымен қатар өркениет табиғи ұстамдылықтың орнына адам табиғатына ерекше зиян келтіретін ләззаттың шектен тыс артықтығын ұсынады. Ләззатқа табыну және оған жету құралдарын үздіксіз іздеу тұтынушылыққа негізделген қазіргі өркениеттің де айқын кемшілігі әрі дерті. Екклесиаст айтқандай: «Күн астында жаңа ештеңе жоқ; ешкім: «Міне, бұл жаңа нәрсе», – деп айта алмайды, өйткені ол бізден бұрынғы замандарда да болған» [2]. Сондықтан өркениеттің осы мәңгілік дертіне қатысты антикалық дәуірде қойылған диагноз бен ұсынылған ем қазіргі жаһандық қоғам үшін де пайдалы болуы әбден мүмкін. Осы мақалада аталған пайданың қазіргі жаһандық қоғам үшін маңыздылығы қарастырылады.

Материалдар және әдістер

Зерттеудің мақсаты — ежелгі грек киниктері ұсынған ұстамдылық қағидасының қазіргі жаһандық тұтынушылық қоғам жағдайындағы философиялық өзектілігін айқындау. Зерттеу барысында кинизм философиясына, антикалық этикаға және қазіргі тұтынушылық қоғам мәселелеріне арналған ғылыми еңбектерге салыстырмалы-талдамалық шолу жүргізілді. Ежелгі киниктердің радикалды ұстамдылық тұжырымдамасы қазіргі өркениет жағдайындағы тұтыну мәдениетімен салыстырыла отырып қарастырылды.

* Хат-хабарға арналған автор. E-mail: vytis.valatka@gmail.com

Зерттеу мәдени-тарихи тәсілге, логикалық және тарихи талдаудың бірлігі қағидасына негізделеді. Киниктердің философиялық идеяларын қазіргі жаһандық қоғам жағдайында түсіндіру үшін герменевтикалық және салыстырмалы философиялық талдау әдістері қолданылды. Сонымен қатар антикалық философияның бастапқы дереккөздері мен қазіргі өркениет, тұтынушылық мәдениет, этика және адам болмысы мәселелеріне арналған заманауи философиялық зерттеулер теориялық негіз ретінде пайдаланылды.

Нәтижелері

Зерттеу барысында ежелгі грек киниктері ұсынған радикалды ұстамдылықтың қазіргі жаһандық тұтынушылық қоғамның құндылықтар жүйесімен толық сәйкес келмейтіні анықталды. Сонымен бірге киниктердің тұтынуды шектеу, өзін-өзі тәрбиелеу және аскеза идеялары қазіргі қоғамдағы шамадан тыс тұтыну мәселелерін түсіндіруде маңызды философиялық негіз бола алатыны көрсетілді.

Зерттеу нәтижелері қазіргі жағдайда адамның қажеттіліктерін түбегейлі шектеуге негізделген радикалды ұстамдылықтың орнына барлық нәрседе өлшем сақтауды көздейтін жұмсақ ұстамдылық тұжырымдамасының анағұрлым тиімді екенін көрсетті. Сондай-ақ киниктердің аскеза туралы ілімі өзінің радикалды сипатын жоғалтқан жағдайда, қазіргі адамның тұтыну мәдениетін оңтайландыруға, жауапты өмір салтын қалыптастыруға және өмір сапасын арттыруға ықпал ететін философиялық тәжірибе ретінде қарастырылуы мүмкін.

Талқылау

1. «Өркениетті» айналмалы шеңбер қағидасы

Енді ежелгі және қазіргі әлемді байланыстыратын жоғарыда аталған дертті анықтаудан бастайық. Неліктен киниктердің пікірінше, ләззаттың шектен тыс көптігіне ұмтылу соншалықты үлкен кемшілік әрі күрделі дерт болып саналады? Неліктен кинизм мектебінің негізін қалаушы Антисфен: «Ләззат сезінгеннен гөрі, есімнен адасқаным артық» [1] деп айтқан?

Бұл мәселенің мәнін киниктер жасаған ләззатқа қатысты терең талдау ашады. Олар «айналмалы шеңбер қағидасы» деп атауға болатын іргелі заңдылықты анықтады. Бұл қағида былай тұжырымдалады: «Адам қаншалықты көп артық ләззатқа қол жеткізсе, жақын болашақта соншалықты одан да көп ләззатқа ұмтылады».

Осындай адам бірте-бірте өзінің табиғи еркіндігін жоғалтып, ләззаттың шектен тыс көптігінің толық құлына айналады. Ол үнемі жаңа ләззаттарды іздеп, оларды тоқтаусыз қалайды және оларсыз өмір сүре алмайтын күйге түседі. Алайда ешқандай артық ләззат оны толық қанағаттандыра алмайды, ешқандай рахат тұрақты бақытқа, яғни жанның тыныштығы мен алаңсыз күйіне жеткізе алмайды.

Киник философтары ләззат қуған адамды шөл ауруына шалдыққан жанмен салыстырады: мұндай адамды басылмайтын шөл үнемі қинайды, ал шөлі қанған сайын ол бұрынғыдан да күшейе түседі [3]. Мұндай адам әрдайым көңілі толмай жүреді; ол қалаған ләззат мөлшеріне ешқашан жете алмай қаламын немесе тағдырдың тосын бұрылысы салдарынан қолындағы ләззаттарынан айырылып қаламын деген үрей мен мазасыздықтың құрсауында болады.

Киниктердің пікірінше, ләззатқа жетудің құралдары да ешқашан жеткілікті болмайды. Даңқтың да, биліктің де, тіпті салыстырмалы түрде шағын байлықтың да шегі жоқ. Бұлар ешқашан жеткілікті болмайды және олардың қажетті мөлшері болмайды. Адам өзіндегі байлық пен атакқа ешқашан толық қанағаттанбайды; билікті күшейтуге деген ұмтылыстың да шегі жоқ. Сол сияқты нәпсіқұмар адам өзін біржола қанағаттандыратын соңғы әйелді де ешқашан таба алмайды.

Демек киниктердің пікірінше, өркениет жағдайындағы адам табиғаты ауыр дертке шалдыққан. Оны құтқару үшін бұл қауіпті ауруды емдеу қажет. Бірақ қандай ем қажет? Киниктердің ойынша, жоғарыда аталған дерттің бір ғана емі бар. Ол — адамға тән негізгі әрі әмбебап ізгілік болатын табиғи ұстамдылыққа қайта оралу.

2. Киниктердің радикалды ұстамдылық тұжырымдамасы

Киник философтарының ұстамдылық туралы түсінігі қарапайым ұстамдылықты, яғни барлық нәрседе шектен шықпау қағидасын білдірмейтінін атап өткен жөн. Шын мәнінде, олар радикалды ұстамдылық, яғни адамның қажеттіліктерін барынша шектеу туралы айтады. Қазіргі терминологиямен айтқанда, мұндай ұстамдылықты тұтынуды барынша қысқарту деп атауға болады.

Киниктердің пікірінше, адамның табиғатын толық қанағаттандыру үшін азық-түлік, сусын, жыныстық ләззат, киім, аяқ киім және басқа да игіліктердің ең аз мөлшері ғана жеткілікті. Дәл осы ең

аз мөлшер ғана адамға өзін-өзі қамтамасыз ететін ләззат сыйлай алады және ол айналмалы шеңбер қағидасына сәйкес барған сайын жаңа әрі күштірек ләззаттарды талап ететін артықтыққа ұласпайды.

Сонымен қатар адамның ең аз қажеттіліктері — ең маңызды қажеттіліктер болады және оларды іс жүзінде әрқашан әрі кез келген жерде қанағаттандыруға болады. Кем дегенде, мұндай қажеттіліктер киниктер өмір сүрген ежелгі Грекияда оңай қамтамасыз етілетін. Ондағы жұмсақ климат пен табиғаттың молшылығы киник философтарының аштықтан немесе суықтан зардап шегуіне жол бермеді. Тіпті Диоген жағдайындағыдай қарапайым бөшкенің өзі баспана қызметін атқара алды.

Осы негізде радикалды ұстамдылық адамға өзін тек ең қажетті мұқтаждықтармен шектеуге мүмкіндік береді, ал бұл қажеттіліктерді әрқашан қанағаттандыруға болады. Орындауға оңай мұндай ең аз қажеттіліктер адамның болашақ алдындағы үрейі мен қорқынышын жояды. Өз кезегінде, қорқыныш пен мазасыздықтан азат болу жан тыныштығы мен рухани тепе-теңдікті қамтамасыз етеді. Киниктердің сенімі бойынша, бұл — адамның шынайы бақытының өзі [4; 294].

Міне, киниктердің пікірінше, ләззаттың артықтығына қарсы қолданылатын жалғыз ем — радикалды ұстамдылық.

Алайда бұл «ем» қалай қалыптасады? Киниктер оған жетудің бір ғана жолын ұсынады. Олардың пікірінше, қажетті ұстамдылыққа адамды аскеза (askesis), яғни өзін-өзі жаттықтыру арқылы ғана жеткізуге болады.

Бірақ киниктер «аскеза» деген жұмбақ сөзбен нені меңзеді? Бұл — ежелгі грек тіліндегі термин, оның негізгі мағыналары «тәжірибе», «жаттығу», «машықтану» дегенді білдіреді. Демек киниктердің аскезасы белгілі бір жаттығулар жүйесі болған.

Киник философтары аскезаның екі түрін ажыратқан: денені жаттықтыру және жанды жаттықтыру. Мысалы, Диоген: «Жаттығудың екі түрі бар: бірі — жанды, екіншісі — денені тәрбиелеу. Үздіксіз дене жаттығулары ізгі әрекеттерді еркін орындауға мүмкіндік беретін дағдыларды қалыптастырады», – деп айтқан [1].

Бұл екі жаттығу түрі бір-бірін толықтырып отырады. Оның үстіне, «олардың бірі екіншісінен толық болмайды» [1].

Осы жерде маңызды сұрақ туындайды: денеге арналған жаттығуларға нелер жатады, ал жанды тәрбиелеу қалай жүзеге асады?

Бұл сұраққа Антисфеннің қысқа ғана сөзі нақты жауап береді: «Кім ізгі адам болғысы келсе, денесін гимнастикамен және төзімділік жаттығуларымен, ал жанын біліммен шыңдауы керек» [5].

Мұндай білімге радикалды ұстамдылықты ұстанған антикалық батырлар (Геракл, Тесей, Одиссей және басқалар) туралы көптеген мифтер де кіруі тиіс. Қазіргі терминологиямен айтқанда, бұларды табыс тарихтары деп атауға болады. Ал төзімділік жаттығуларына ауырсынуды, ыстықты, суықты, шөлді және аштықты жеңуге үйрену жатады. Сонымен қатар киниктер денеге арналған жаттығулардың қатарына қол еңбегін де енгізіп, оны маңызды адамгершілік қасиет ретінде бағалаған.

Осылайша киниктердің пікірінше, адамды радикалды ұстамдылық ізгілігіне жеткізетін жалғыз жол — тән мен жанды қатар тәрбиелейтін аскеза. Белгісіз бір киник философтың айтуынша: «Ұстамдылық жаттығу арқылы қалыптасады және, жамандықтан айырмашылығы, адам жанына өздігінен орнықпайды [6].

3. Киниктердің ұстамдылығының жаһандық қоғам үшін өзектілігі: жұмсақ ұстамдылық пен радикалды ұстамдылық

Енді осы ұстамдылықтың қазіргі жаһандық әлем үшін қаншалықты өзекті екенін қарастырайық. Ежелгі грек өркениетінің басты дерті — ләззатқа ұмтылу қазіргі жаһандық тұтынушылық өркениетке де толық тән құбылыс. Қазіргі ғылым, технологиялар және телекоммуникациялар сан алуан ләззат түрлерін бүкіл әлемге оңай қолжетімді етті. Теледидар, кино және компьютер экрандары бізді үнемі тартымды дүниелермен қызықтырады. Музыкалық платформалар мен ойнатқыштардан, сондай-ақ тікелей концерттерден естілетін әуендер құлағымызды үздіксіз еліктіреді. Тіпті ең ерекше ләззаттардың өзін телефон, интернет және басқа да құралдар арқылы дәл осы сәтте оңай тапсырыс беруге болады.

Сонымен қатар осындай оңай қолжетімді ләззаттардың жеткіліксіздігі де айқын байқалады. Қазіргі қоғамда депрессияның, психоздардың, невроздардың, суицидтің, зорлық-зомбылықтың (соның ішінде соғыстардың), сондай-ақ нәсілдік, этностық, мәдени және діни кемсітушіліктің көптеген түрлері кеңінен таралған.

Бұдан бөлек әртүрлі ақпараттық арналар арқылы насихатталып, идеологияландырылатын ләззаттың шектен тыс көптігі қоғамдағы шығармашылық әлеует пен сыни ойлау қабілетін әлсіретеді. Сонымен қатар ол қоғамның идеологиялық, саяси, экономикалық және басқа да манипуляциялар мен «қара технологияларға» қарсы иммунитетін төмендетеді. Мұның шындық екеніне күмән жоқ. Алайда ежелгі киниктер ұсынған ем қазіргі әлем үшін де тиімді әрі орынды бола ала ма деген сұрақ туындайды.

Тіпті Ежелгі Грекияның өзінде радикалды ұстамдылық идеясы ерекше әрі тосын болып көрінді. Ал қазіргі өркениетте ол одан да тосын естілер еді, өйткені бүгінгі адамның қажеттіліктері әлдеқайда көп, тұтыну жаһанданған, жетілдірілген әрі тіпті киелі құндылық деңгейіне көтерілген, өмір қарқыны бұрынғыдан әлдеқайда жылдам.

Әрине қазіргі уақытта да қажеттіліктерін барынша шектеп өмір сүретін адамдарды кездестіруге болады. Мысалы осы мақаланың авторы жиырма жылдан бері бір ғана ескі аяқ киіммен жүріп, соған толық қанағаттанатын адамды біледі. Алайда белгісіз бір киник философың: «Менің киімім — жұқа скиф шапаны, аяқ киімім — өз табаным, төсегім — бүкіл жер жүзі, тағамымның дәмін тек аштық келтіреді, ал менің қорегім — сүт, ірімшік және шикі ет қана» [7] деген сөздерін қазіргі адамның шынайы ықыласпен қайталайтынын елестету қиын. Сол сияқты қыстың қақаған аязында жалаңаяқ, жұқа киіммен жүру немесе Диоген секілді бөшкеде өмір сүру де қазіргі адам үшін мүмкін емеске жуық.

Соған қарамастан үздіксіз тұтыну, ләззатқа тоқтаусыз ұмтылу, күнделікті өмірдің жоғары қарқыны, көбірек болуға, көбірек иеленуге және көбірек істеуге деген құмарлық қазіргі адамды қажытып, әлсірететінімен келісуге тура келеді. Осындай факторлар адамның қарапайым нәрселерге қанағаттануына, өмірден ләззат алуына және әрбір сәттің сұлулығын сезінуіне мүмкіндік бермейді. Олар адамның бойына үнемі кешігіп қалу, бір нәрседен құр қалу, жоғалтып алу немесе жеткілікті тұтынбау сияқты мазасыздық пен қорқыныш ұялатады.

Осындай жағымсыз құбылыстарды азайтудың бір жолы — өмірдің ұстамдырақ салтын таңдау, яғни тұтынуды қысқарту. Рас, қазіргі адам жайлы әрі сәнді өмірге, көптеген заттарды иеленуге және тұтынуға үйренген. Соған қарамастан қажетсіз дүниелерден бас тартып, шын мәнінде аса маңызды емес нәрселерді кейінге қалдыру немесе мүлде алмау арқылы ұстамды өмір сүруге болады. Қалай болғанда да, тұтынуды аз ғана қысқартудың өзі адамның өмір сапасын белгілі бір деңгейде жақсартып, денсаулықты, психикалық тұрақтылықты, жан тыныштығын, орнықтылықты және өмірдің қарапайым қуанышын арттыра алады. Оның үстіне мұндай ұстамдылық адамдарға әртүрлі жергілікті және жаһандық дағдарыстардың (соның ішінде соғыстардың) алдында өзін толық дәрменсіз сезінбеуге көмектеседі.

Ежелгі грек киниктері ұсынған ем өзінің бастапқы радикалды түрінде қазіргі жаһандық тұтынушылық қоғамға сәйкес келмейді. Бейнелеп айтқанда, радикалды ұстамдылық қазіргі адамның тым нәзік «асқазаны» үшін аса ащы әрі аса күшті дәрі болар еді. Алайда осы «дәрінің» жеңілдік әрі жұмсақтау түрі өркениеттің созылмалы дертін жеңілдетуге ықпал етуі мүмкін. Әрине оны толық емдей алмайды, бірақ оның салдарын азайта алады.

Сондықтан қазіргі заман үшін адамның қажеттіліктерін түбегейлі шектеуді емес, тек тұтынуды қысқартуды көздейтін, барлық нәрседе өлшем сақтауға негізделген жұмсақ ұстамдылық әлдеқайда қолайлы профилактикалық құрал бола алады.

Ал мұндай ұстамдылыққа қалай жетуге болады? Басқаша айтқанда, оған апаратын жол қандай? Ежелгі грек киниктері радикалды ұстамдылыққа аскеза — тән мен жанды жаттықтыру арқылы жетуге ұмтылды. Белгілі болғандай, кез келген қызметте оң нәтижеге білімсіз, тәжірибесіз және жаттығусыз қол жеткізу мүмкін емес. Ұстамдылық та бұл қағидадан тыс емес.

Әрине, қазіргі таңда адам қажеттіліктерін түбегейлі шектеуге емес, барлық нәрседе өлшем сақтауға ұмтылатындықтан, киниктер ерекше мән берген ыстыққа, суыққа, аштық пен шөлге төзуді үйрететін жаттығулар бұрынғы өзектілігін жоғалтты. Дегенмен денені гимнастикамен, қалыпты төзімділік жаттығуларымен және қол еңбегімен шынықтыру, ал жанды ғылым мен әдебиет арқылы тәрбиелеу бүгінгі күні де адамның дұрыс өлшем сезімін қалыптастыруға ықпал етеді.

Сондықтан радикалды сипаты жұмсартылған ежелгі грек киниктерінің аскезасы қазіргі қоғам үшін өзекті ұстамдылыққа, яғни тұтынуды азайтуға жеткізетін ықтимал жолдардың бірі бола алады.

Қорытынды

Ләззатқа табыну — қазіргі жаһандық тұтынушылық қоғамның айқын дерті. Алайда ежелгі грек киниктері ұсынған ем, яғни радикалды ұстамдылық, бүгінгі қоғамға сәйкес келмейді. Қазіргі әлемнің ерекшеліктері (адам қажеттіліктерінің едәуір артуы, тұтынудың жетілдірілуі мен шектен тыс дәріптелуі, өмір қарқынының айтарлықтай жеделдеуі және т.б.) радикалды ұстамдылықты қазіргі адамның тым талғампаз әрі нәзік болмысы үшін аса ащы әрі ауыр «дәріге» айналдырады.

Сондықтан бүгінгі өркениеттің созылмалы дертін жеңілдету үшін ұстамдылықтың басқа түрі қажет. Ол — барлық нәрседе өлшем сақтауға негізделген жұмсақ ұстамдылық. Мұндай ұстамдылық адамның қажеттіліктерін түбегейлі шектеуді емес, тек тұтыну көлемін азайтуды көздейді.

Сол сияқты өзінің радикалды сипатын жоғалтқан ежелгі грек кинизмінің аскезасы да жұмсақ ұстамдылыққа қол жеткізудің мүмкін жолдарының бірі бола алады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Diogenes Laertius. Lives of the eminent philosophers [Electronic resource] / Diogenes Laertius. — Harvard University Press, Loeb Classical Library, 1925. — Vol. II. — Access mode: http://en.wikisource.org/wiki/Lives_of_the_Eminent_Philosophers/Book_VI
- 2 Ecclesiastes [Electronic resource] / Ecclesiastes // Holy Bible. Old Testament (Douay–Rheims version). — 1582–1610. — Access mode: <http://www.newadvent.org/bible/ecc001.htm>.
- 3 Joannes Stobaeus. Florilegium / Joannes Stobaeus. — Oxonii: E Typographeo Clarendoniano, 1822. — Vol. I. — 416 p.
- 4 Joannes Stobaeus. Florilegium / Joannes Stobaeus. — Lipsiae: In Bibliopolio Kuehniano, 1824. — Vol. III. — 544 p.
- 5 Joannes Stobaeus. Florilegium / Joannes Stobaeus. — Lipsiae: Sumptibus Typis B.G. Teubneri, 1856. — Vol. IV. — 312 p.
- 6 Epistolographi graeci / ed. R. Hercher. — Parisiis: Editore Ambrosio Firmin Didot, 1873. — 843 p.
- 7 Антология кинизма: Антисфен, Диоген, Кратет, Керкид, Дион / изд. подгот. И.М. Нахов. — М.: Наука, 1996. — 335 с.

В. Валатка

Предложение древнегреческих киников глобальному обществу: универсальная добродетель умеренности

В статье анализируется актуальность универсальной и радикальной добродетели умеренности, провозглашённой древнегреческими киниками (*kynikoi*) и реализованной ими в повседневной жизненной практике, для современной глобальной потребительской цивилизации и общества. Автор, обращаясь к основным философским и этическим характеристикам умеренности, рассматривает степень её соотносённости с условиями современного глобального мира, в котором доминируют чрезмерное стремление к удовольствию, избыточное потребление материальных благ и постоянное расширение искусственно создаваемых потребностей. Кроме того, анализируется значение для современного человека таких принципов кинической философии, как простота образа жизни, освобождение от материальной зависимости, самоограничение и удовлетворение естественными потребностями. В результате исследования делается вывод о том, что радикальные аскетические решения, характерные для античной эпохи, не могут быть в полной мере применены в современном обществе. Вместе с тем более гибкая форма умеренности способна содействовать смягчению экологических, социальных и нравственных проблем современной глобальной цивилизации. Речь идёт о мягкой умеренности, основанной на соблюдении меры и равновесия во всех сферах жизни. Она предполагает не радикальное ограничение базовых потребностей человека, а сокращение избыточного потребления, осуществление осознанного выбора и ответственное отношение к ресурсам. В этом отношении кинический аскетизм, освобождённый от своего радикального характера, может рассматриваться как один из возможных путей достижения мягкой умеренности.

Ключевые слова: древнегреческий кинизм, философия кинизма, радикальная умеренность, мягкая умеренность, аскеза, потребительская цивилизация, культ удовольствий, сокращение потребления, философская этика, глобальное общество.

V. Valatka

The proposal of antique Greek cynics to global society: the universal virtue of temperance

The article examines the relevance of the universal and radical virtue of temperance proclaimed by the ancient Greek Cynics (*kynikoi*) and embodied in their everyday way of life for contemporary global consumer civilization and society. Focusing on the principal philosophical and ethical characteristics of temperance, the author explores the extent to which this virtue is compatible with the conditions of the modern global world, which is dominated by an excessive pursuit of pleasure, overconsumption of material goods, and the continuous expansion of artificially created needs. The article also analyzes the significance for contemporary human existence of such Cynic principles as simplicity of life, freedom from material dependence, self-restraint, and satisfaction with natural needs. The study concludes that the radical ascetic solutions characteristic of antiquity cannot be fully applied to contemporary society. Nevertheless, a more flexible form of temperance may contribute to alleviating the ecological, social, and moral problems of modern global civilization. This form may be described as moderate or “soft” temperance based on maintaining measure and balance in all spheres of life. It does not imply a radical restriction of basic human needs, but rather a reduction of excessive consumption, conscious decision-making, and a responsible attitude toward resources. From this perspective, Cynic asceticism, once deprived of its radical character, may be regarded as one of the possible ways of achieving such soft temperance.

Keywords: Ancient Greek Cynicism, Cynic philosophy, radical temperance, mild temperance, askesis, consumer civilization, cult of pleasures, reduction of consumption, philosophical ethics, global society.

References

- 1 Diogenes Laertius. (1925). *Lives of the Eminent Philosophers* (Vol. 2). Harvard University Press, Loeb Classical Library. [en.wikisource.org](http://en.wikisource.org/wiki/Lives_of_the_Eminent_Philosophers/Book_VI). Retrieved from http://en.wikisource.org/wiki/Lives_of_the_Eminent_Philosophers/Book_VI
- 2 Ecclesiastes. (1582–1610). Holy Bible (Douay–Rheims version, Old Testament). [www.newadvent.org](http://www.newadvent.org/bible/ecc001.htm). Retrieved from <http://www.newadvent.org/bible/ecc001.htm>
- 3 Joannes Stobaeus. (1822). *Florilegium* (Vol. 1). Oxonii: E Typographeo Clarendoniano.
- 4 Joannes Stobaeus. (1824). *Florilegium* (Vol. 3). Lipsiae: In Bibliopolio Kuehniano.
- 5 Ioannes Stobaeus. (1856). *Florilegium* (Vol. 4). Lipsiae: Sumptibus Typis B.G. Teubneri.
- 6 Hercher, R. (Ed.). (1873). *Epistolographi graeci*. Parisiis: Editore Ambrosio Firmin Didot.
- 7 Nakhov, I.M. (Ed.). (1996). *Antologiya kinizma: Antisfen, Diogen, Kratet, Kerkid, Dion* [Anthology of cynicism: Antisthenes, Diogenes, Crates, Cercidas, Dion]. Moscow: Nauka [in Russian].

Information about the author

Vytis Valatka — PhD, Professor, Deputy Dean for Research and Projects, Faculty of Creative Industries, Department of Philosophy and Cultural Studies, Vilnius Gediminas Technical University, Vilnius, Republic of Lithuania, <https://orcid.org/0000-0001-8817-0917>

М.Қ. Жақан^{1*}, А.П. Абуов²

¹Esil University, Астана, Қазақстан;

²Қ. Құлажанов атындағы Қазақ технология және бизнес университеті, Астана, Қазақстан

(E-mail: madina_star90@mail.ru, Aidar_abuov@mail.ru)

Ибн Сина фәлсафасындағы мән мен болмыстың метафизикалық негіздері

Мақалада Ибн Синаның метафизикалық ілімі мен онтологиялық тұжырымдамалары «Данышнамә» еңбегі негізінде жан-жақты талданды. Зерттеудің негізгі мақсаты — ойшылдың болмыс (вужуд), мән (махийя), қажеттілік (уәжіп), мүмкіндік (мумкин), себептілік және субстанция мәселелеріне қатысты философиялық көзқарастарын айқындау және олардың исламдық фәлсафа тарихындағы орнын көрсету. Сонымен бірге Ибн Синаның метафизиканы «ең жоғарғы ғылым» әрі барлық ғылымдардың методологиялық негізі ретінде қарастырғаны сараланды. Және болмыстың мәнен айырмашылығы, Қажетті Болмыс ұғымының бірегейлігі, себеп-салдарлық байланыс пен каузалдық тізбек мәселелері терең философиялық талдау нысанына айналды. Ғалымның субстанция, акциденция, материя, форма потенциалды және актуалды болмыс жөніндегі ілімі жүйелі түрде қарастырылып, олардың болмыстың құрылымын түсіндірудегі маңызы айқындалды. «Қажетті болмыс» концепциясы барлық болмыстың бастапқы бастауы әрі себептілік тізбегінің соңғы негізі ретінде түсіндіріліп, Жаратушының трансцендентті табиғаты мен бірлігі дәлелденді. Сондай-ақ ғылымдардың жіктелуі, олардың болмысты танудағы орны, материя мен форма, акциденциялар мен категориялар туралы Ибн Синаның терең пайымдаулары талданып, олардың исламдық фәлсафа тарихындағы орны көрсетілді. Заманауи зерттеушілердің (А.В. Сагадеев, Т. Ибрагим, М. Диноршоев) интерпретациялары негізінде ойшылдың онтологиялық және теологиялық тұжырымдарына қазіргі философиялық тұрғыдан баға берілді. Зерттеу нәтижесінде Ибн Синаның метафизикалық жүйесі болмыстың мәні мен құрылымын түсінудің әмбебап әдіснамалық негізін қалыптастырғаны және оның идеялары исламдық қана емес, жалпы әлемдік философияға ықпал еткені айқындалды.

Кілт сөздер: Ибн Сина, метафизика, мән, болмыс, Қажетті болмыс, субстанция, акциденция, себептілік, қатынастық, сандық, сапалық.

Kipicne

Ибн Синаның метафизикалық ілімі исламдық ойлау жүйесінің қалыптасуы мен дамуына айрықша ықпал еткен терең теориялық жүйе. Оның еңбектері ислам өркениетінің интеллектуалдық кеңістігінде философиялық ойдың жаңа деңгейге көтерілуіне мүмкіндік берді. Әсіресе «мән» (махийя) мен «болмыс» (вужуд) категориялары төңірегінде қалыптасқан ілім ойшылдың метафизикасындағы басты зерттеу өзегіне айналды.

Ибн Синаның метафизикалық жүйесі ислам перипатетизмінің негізін қалаушылардың бірі Әбу Насыр әл-Фарабидің фәлсафалық мұрасымен тығыз сабақтастықта қалыптасты. Әл-Фараби Аристотель метафизикасын исламдық дүниетаным аясында қайта пайымдап, болмыс, себептілік, интеллект теориясының іргетасын қалап берсе, Ибн Сина сол дәстүрді одан жалғастырып, жүйелеп мән мен болмыс арақатынасын дербес онтологиялық қағида ретінде негіздеді.

Ибн Синаның метафизикалық идеялары оның «Сауықтыру кітабы» («Аш-Шифа»), «Нұсқаулықтар мен сілтемелер кітабы» («Әл-Ишарат уат-танбихат») және «Білім кітабы» («Даншнамә») сияқты еңбектерінде жан-жақты көрініс тапқан. Мақалада ойшылдың метафизикалық тұжырымдары «Данышнамә» еңбегі негізінде талданды, себебі аталған еңбек кең аудиторияға арналып, күрделі фәлсафалық категорияларды қарапайым тілде түсіндіруге бағытталған.

Ибн Синаның метафизикалық іліміне арналған зерттеулерде оның мән (махийя) мен болмыс (вужуд) туралы тұжырымдары көбіне араб тіліндегі еңбектері негізінде қарастырылып келеді. Ал «Данышнамә» еңбегіндегі осы ұғымдардың жүйеленуі, метафизикалық мазмұны жеткілікті деңгейде арнайы зерттеу нысанына айналмаған. Осыған байланысты аталған еңбектің метафизикалық бөлімін дербес талдау Ибн Сина фәлсафасының тұжырымдамалық ерекшеліктерін жаңа қырынан ашуға мүмкіндік береді.

Мақаланың ғылыми жаңашылдығы «Данышнамә» еңбегіндегі мән мен болмыс категорияларының өзара байланысын Ибн Синаның тұтас метафизикалық жүйесі аясында кешенді

* Хат-хабарға арналған автор. E-mail: madina_star90@mail.ru

талдауда және олардың исламдық перипатетизмнің қалыптасып, дамуындағы теориялық маңызын айқындауда көрінеді. Сондай-ақ мақалада «Данышнамә» мәтіні негізінде метафизикалық ұғымдардың түсіндірілу ерекшеліктері сараланып, олардың кейінгі ислам фәлсафасының онтологиялық тұжырымдамаларына ықпалы бағаланды.

Сонымен бірге мақалада антикалық философиядан, әсіресе Аристотель ілімінен ерекшелігіне назар аударылады. Егер Аристотельде мән мен болмыс өзара ажырамас бірлікте қарастырылса, Ибн Сина онтологиялық тұрғыдан ажыратып, әрбір мүмкін болмыста мән (маһийа) мен бар болу (вужуд) екі түрлі қыр ретінде түсіндірді. Бұл ажырату кейінгі ислам перипатетизмінің ғана емес, ортағасырлық схоластиканың онтологиялық негізіне айналды.

Материалдар және әдістері

Зерттеу жұмысын жүргізу барысында Ибн Синаның метафизикалық іліміндегі «мән» мен «болмыс» категорияларының теориялық және әдіснамалық негіздері талданды. Мақаланың ғылыми аппараты ретінде тарихи-философиялық, салыстырмалы-талдамалық және герменевтикалық әдістер қолданылды.

Ибн Синаның «Данышнамә» еңбегіндегі метафизикалық идеялары философиялық-мәтіндік талдау арқылы қарастырылды. Аристотель, Платон және неоплатонизм дәстүрлерімен сабақтастықта ойшылдың көзқарастары салыстырмалы тұрғыда зерделенді.

Зерттеу барысында ғалымдардың (А.В. Сагадеев, Ю.Н. Завадовский, Т. Ибрагим, Н.В. Ефремова) еңбектері талданып, олардың Ибн Синаның болмыс пен мәнге қатысты интерпретациялары сарапталды. Герменевтикалық әдіс арқылы «уәжіп әл-вуджуд» (Қажетті болмыс) концепциясының мазмұны қазіргі философиялық дискурста сәйкестендіріліп талданды.

Категориялар теориясы аясында мән мен болмыстың арақатынасы құрылымдық-логикалық талдау әдісімен айқындалды. Мәтіндік талдау барысында Ибн Сина ілімінің онтологиялық ерекшеліктері мен олардың жүйелілік-иерархиялық сипаты ашылды.

Зерттеу жұмысы тарихи-философиялық жалпылау, салыстыру, герменевтикалық интерпретация және құрылымдық-логикалық талдау әдістеріне негізделіп жүргізілді.

Нәтижелері мен талқылау

Ибн Сина метафизикаға және жалпы фәлсафаға тек ғалым-ойшыл ретінде ғана емес, сонымен қатар табиғи түрде мұсылман дінін ұстанушы ретінде де қарады деген тұжырымды Т. Ибрагим мен Н.В. Ефремова алға тартады. Ол фәлсафадан Құдайдан берілген (ревелятивті) діннің ішкі, терең мағынасын көріп, оны интеллектуалдарға арналған бір түрдегі теология ретінде дамытуға тырысты [1; 56].

Метафизика өз зерттеу нысаны ретінде болмысты (сущее) сандық немесе физикалық сипаттамалары арқылы емес, болмыстың ең жоғарғы категорияларындағы өзіндік қажет сипаттары арқылы қарастырады. Бұл тұрғыда метафизика болмыстың «түрлері» (субстанция, сан, сапа) мен «оқиғаларын» («аварид») талдайды. Соңғылардың қатарына бірлік пен көптік, потенциалды және актуалды, жалпы және жекеше, мүмкін және қажетті секілді категориялар кіреді. Мұндай тәсіл болмыстың мәнін құрылымдық, иерархиялық жүйелеуге мүмкіндік береді.

Ибн Сина метафизиканы екі өзара сабақтас бағытқа бөледі: «жалпы ғылым» («әмбебап ғылым») және «құдайлық ғылым». Оның пайымдауынша, жалпы ғылым болмыстың әмбебап заңдылықтарын, алғашқы себептері мен бастау негіздерін, сондай-ақ рухани субстанциялардың табиғаты мен олардың материалдық дүниемен байланысын зерттейді. Ал Құдайлық ғылым Қажетті болмыстың мәнін, оның бірлігі мен қасиеттерін тануға бағытталған. Бұл тұжырымның қалыптасуына Аристотельдің «Теологиясы» елеулі ықпал еткенін А.В. Сагадеев те атап көретеді [2; 35].

Сонымен қатар Ю.Н. Завадовский тұжырымында, Ибн Сина метафизиканы «ең бірінші ғылым» деп санайды. Өйткені ол барлық ғылымдардың методологиялық негізін қалыптастырады. Бұл пікір оның «Білім кітабында» да айтылады: «онда метафизика ең соңғы зерттелетін ғылым бола тұра шың мәнінде танымдық үдерістің ең алғашқы бастамасы болады» [3; 56]. Демек Ибн Сина фәлсафасында метафизика басқа ғылымдардың нәтижелерін жинақтайтын пән ғана емес, олардың танымдық тұғырын қалыптастыратын әрі дүниені тұтас пайымдауға мүмкіндік беретін теориялық негіз болады.

Ибн Сина болмысты (вужуд) барлық танымның бастапқы әрі іргелі ұғымы ретінде қарастырады. Оның пікірінше, болмыс басқа ұғымдар арқылы анықталмайды, өйткені ол кез келген анықтаманың алғышарты. Бұл жерде ойшыл болмысты логикалық анықтаманың объектісі емес, адамның ақыл-

ойына тікелей берілетін бастапқы танымдық ақиқат ретінде түсіндіреді. Сондықтан болмыс категориялық жіктеуден бұрын тұрады және кез келген ұғымдық құрылымның өмір сүруінің қажетті шарты болып есептеледі [4; 91]. Герменевтикалық тұрғыдан алғанда, Ибн Сина болмысты тек онтологиялық категория ретінде емес, танымның әмбебап негізі ретінде пайымдайды. Яғни адам қандайда да бір заттың мәнін немесе қасиетін түсінбес бұрын ең алдымен оның бар екенін ұғынады. Осы тұрғыдан болмыс барлық фәлсафалық пайымдаудың көкжиегін қалыптастырады.

Біздің пайымдауымызша, Ибн Сина бұл тұжырым арқылы болмыстың онтологиялық және гносеологиялық мәртебесін өзара сабақтастырады. Болмыс дүниенің өмір сүру тәсілі ғана емес, сонымен бірге адамның дүниені тануының бастапқы интеллектуалдық шарты ретінде көрінеді. Осы ерекшелік Ибн Сина метафизикасының өзіндік жаңалығын айқындап, оның кейінгі ислам фәлсафасы мен еуропалық схоластикадағы болмыс туралы ілімнің қалыптасуына ықпал еткенін көрсетеді.

Ибн Сина метафизикасы негізінен онтологияға бағытталған және болмыс мәселесін және оның барлық маңызды сипаттамаларын зерттеу оның метафизикалық пайымдауында негізгі рөл атқарады. А.М. Богоутдиновтың пікірінше, заттың нақтылығы оның өмір сүруімен байланысты және объектіні білу, сайып келгенде, оның барлық атрибуттары мен қасиеттерін анықтайтын әмбебап болмыс тізбегіндегі онтологиялық мәртебесін білуге алып келеді [5; 19]. Біздің ойымызша, Ибн Сина үшін онтология дүниенің құрылымын сипаттайтын абстрактілі ілім ғана емес, танымның әмбебап әдіснамалық негізі. Себебі кез келген объектінің табиғатын толық түсіну оның сыртқы белгілерін сипаттаумен шектелмейді, керісінше сол объектінің болмыс құрылымындағы орны мен өмір сүру тәсілін айқындауды қажет етеді. Осы тұрғыдан Ибн Сина болмыс пен танымды өзара ажырамас бірлікте қарастырып, метафизиканы дүниенің мәнін де, оны танудағы қағидаларын да түсіндіретін әмбебап фәлсафалық жүйе деңгейіне көтереді.

Әлемдегі барлық нәрсе, оның өзінің өмір сүру фактісі негізінде болмысқа енген; Тек Құдай немесе әлемдегі барлық заттардың бастауы және жаратушысы болатын таза Болмыс үздіксіз тізбектегі алғашқы буынға жатпайды, сондықтан әлемнің болмысымен «негізінен» және «көлденеңінен» байланыспайды. Құдай жалпыға ортақтықтың алдында және оған трансцендентті десек дұрысырақ. Л.Г. Салдадзе былай деп жазады: «Құдай барлық авраамдық діндерде дәл осылай қабылданады және тек мұсылман Ибн Сина ғана емес, сонымен бірге еврей және христиан философтарының да жоғары Құдай туралы жалпы түсінігі болған және Ибн Сина сияқты монотеистік терминология арқылы ежелгі грек философиясының ұстанымдары мен ұғымдарын білдірген» [6; 41]. Біздің пікірімізше, Ибн Синаның бұл тұжырымы оның метафизикасында Құдай мен жаратылған әлем арасындағы байланысты себептілік қағидасы арқылы түсіндіруге мүмкіндік береді. Бұл жерде Құдай әлемнің бір бөлшегі немесе алғашқы элементі ретінде емес, барлық болмыстың өмір сүруінің қажетті әрі абсолютті негізі ретінде қарастырылады. Осындай түсіндіру Ибн Синаның метафизикасын діни іліммен ғана шектемей, рационалдық философия деңгейіне көтеріп, антикалық философия мен исламдық дүниетанымның теориялық сабақтастығын айқындайды.

Ибн Синаның болмыс мәселесін, яғни барлық заттарға тән және олар үшін ортақ жалпы ұғымға жатпайтын болмысты зерттеуі оның бүкіл онтологиясын сипаттайтын екі негізгі ережемен байланысты. Бұл ерекшеліктер бір жағынан заттың болмысына немесе оның мәніне (*махийа*) және оның бар болуына (*вуджуд*) қатысты болса, екінші жағынан оның қажеттілігі, мүмкіндігі немесе мүмкін еместігіне қатысты болады, – дейді В.Н. Терновский. Оның түсіндіруінше, Ибн Сина онтологиясының негізін екі өзара байланысты қағида құрайды. Біріншісі заттың мәні (*махийа*) мен оның бар болуының (*вуджуд*) арақатынасы, екіншісі — болмыстың қажетті, мүмкін немесе мүмкін емес сипаттары. Ғалымның пайымдауынша, адам белгілі бір зат туралы ойлаған кезде оның мәні мен өмір сүруін ақыл-ой деңгейінде ажырата алады. Мысалы, жылқы туралы ойлағанда адам ең алдымен оның табиғатын, пішінін, қасиеттерін, яғни мәнін елестетеді. Ал оның нақты өмір сүріп тұрғаны немесе тұрмағаны бұл ұғымнан тәуелсіз қарастырылады. Сондықтан таным үдерісінде заттың мәнін оның өмір сүруінен бөлек ойлауға болады. Алайда Ибн Сина ілімі бойынша мұндай ажырату тек логикалық-танымдық талдау барысында ғана жүзеге асады. Ал шынайы болмыста әрбір заттың мәні мен бар болуы біртұтас күйде өмір сүреді және бір-бірінен бөлінбейді [7; 23].

«Данышнамә» еңбегінің метафизика бөлімі ғылымдардың жіктелуін түсіндіруден басталады. Ибн Сина әрбір ғылымның (*ілім*) өзіндік зерттеу пәні болатынын және олардың болмысқа қатысына қарай екі топқа бөлінетінін көрсетеді. Бірінші топқа адамның іс-әрекеті нәтижесінде қалыптасатын құбылыстар жатса, екінші топқа адамның еркінен тыс өмір сүретін табиғи және объективті болмыстар — жер, аспан, жануарлар мен өсімдіктер енеді [8; 66]. Бұл жіктеу ғылымдардың болмысқа

қатынасына негізделген онтологиялық талдау екенін көрсетеді. Ғалымның болмысты субъект пен объект арақатынасында қарастыруы фәлсафалық методологияның негізі болады.

«Фәлсафалық (*хикмет*) ғылымдар ойшыл бойынша екі бөліктен тұрады: біріншісі бізді өз әрекеттеріміз туралы хабардар етеді және «практикалық (*амали*) ғылым» деп аталады, өйткені ол бізге не істеу керектігін үйретуді мақсат етеді, себебі біздің фәни дүниедегі істерімізді дұрыс жасап, бақи дүниеде құтқарылуды көздейді. Екіншісі бізді жанымызды өзінің [кемелділік] формасына ие болуы және ана дүниеде бақыт нұрына бөленуі үшін бізді хабардар етеді; бұл ғылым «теориялық (*назари*) ғылым» деп аталады», – деп жазады Б. Сатершинов. Бұл жіктеу практикалық және теориялық ақылдың рөлін түсінуге мүмкіндік береді. Практикалық ақыл әрекетке басымдық берсе, теориялық ақыл шындықты тануға ұмтылады [9; 26].

Ойшылдың айтуынша, практикалық ғылымның үш бөлімі болады. Осы екі ғылымның әрқайсысы үш ғылымға бөлінеді. Ибн Сина үш практикалық ғылымның мәнін келесідей ашады: «Біріншісі — адамдарды жалпы басқару туралы ғылым (*тадбир 'амм*), соның арқасында олар үшін қажетті қауымдастық реттеледі. Бұл ғылым екі бөліктен тұрады: [діни] заңдарды тану (*шариғат*) және саяси өнерді тану (*саясат*). Біріншісі — негіз, екіншісі — оның тармағы және ізін жалғастырушы (*халифа*). Екінші ғылым — үйді басқару туралы ғылым. Ол әйелі мен күйеуі, әкесі мен балалары, иесі мен қызметшісі арасындағы үйдегі қатынастарды реттеуге бағытталған. Үшінші ғылым — өзі туралы, яғни адам өзіне қатысты қандай болуы керек екені туралы ғылым» [4; 67]. Біздің пайымдауымызша, Ибн Синаның тәжірибелік ғылымдарды осылайша жіктеуі адамның өмір сүру кеңістігін сатылы түрде қарастыруымен ерекшеленеді.

Ибн Сина теориялық фәлсафаны үш негізгі ғылымға бөледі: метафизика, математика, физика. Бұл жіктеу зерттеу нысандарының табиғатына негізделген. Оның ішінде метафизика ең жоғары ғылым ретінде қарастырылады, өйткені ол жекелген құбылыстарды емес, барлық болмысқа ортақ әмбебап қағидалар мен алғашқы бастау негіздерін зерттейді. Ал математика сандық қатынастарды, физика қозғалыс пен материалдық дүниені тануға бағытталған. «Білім кітабы» еңбегінде ойшыл метафизиканың пәні абсолютті болмыс екенін атап көрсетеді. Яғни оның пайымдауынша, метафизика болмысты қандай да бір нақты белгілері арқылы емес, дәл болмыс ретінде қарастырады. Сондықтан ол математиканың да, физиканың да зерттеу нысанына жатпайтын, барлық нәрсеге ортақ онтологиялық негіздерді зерттейтін ғылым [4; 44].

Ибн Сина акциденция (*'арад*) ұғымын оның субстанциямен байланысу сипатына қарай екі негізгі түрге жіктейді. Бірінші түрі субстанциядан тікелей туындайтын акциденциялар болса, екінші түрі субстанциямен қатар сыртқы жағдайлар мен өзге объектілерге тәуелді болатын акциденциялардан тұрады. Бірінші топқа ойшыл сан мен сапаны жатқызады. Оның түсіндіруінше, сан заттың мөлшерін, көлемін және бөліну мүмкіндігін сипаттайтын белгі болса, сапа заттың ішкі күйі мен қасиеттерін айқындайды. Сондықтан ұзындық, ені, уақыт сияқты сипаттар сандық категорияларға, ал денсаулық, білім, күш, түс, иіс, дәм, жұмсақтық немесе қаттылық сынды қасиеттер сапалық категорияларға жатады [4; 52].

Акциденцияның екінші түріне жеті санат кіреді: 1) «қатынас/қатыстылық» (*идафа*); 2) «қайда?» (арабша «*айна?*»); 3) «қашан?» (арабша «*мата?*»); 4) «жай-күйі» (арабша «*вад'к*»); 5) «иелену» (арабша «*мүлік*»); 6) «әрекет» (арабша «*ән йаф'аль*», [немесе *фи'ль*]); 7) «төзу» (арабша «*ән йанфа'иль*», [немесе *инфи'аль*]) [4; 81]. Бұл санаттар Ашуров ойынша, субстанцияның сыртқы ортамен және басқа заттармен байланысын сипаттайды [10; 53].

Біздің пікірімізше, Ибн Синаның акциденцияларды бұлайша жүйелеуі олардың кездейсоқ белгілерін ғана сипаттауға бағытталмаған. Керісінше, ол заттың табиғатына тікелей тән қасиеттер мен сыртқы қатынастар арқылы қалыптасатын белгілердің арасындағы онтологиялық айырмашылықты айқындайды. Осы арқылы ойшыл болмыстың құрылымын көпдеңгейлі жүйе ретінде түсіндіріп, субстанцияның тұрақты мәні мен өзгермелі қасиеттерінің арақатынасын негіздейді.

«Білім кітабында» Ибн Сина қатынас категориясын заттың өзге объектімен байланысы арқылы ғана анықталатын акциденциялық қасиет ретінде сипаттайды. Ойшылдың түсіндіруінше, әкелік, достық, бауырластық немесе туыстық сияқты ұғымдар дербес өмір сүрмейді, олар басқа субъектінің болуына тәуелді қатынастар ретінде ғана мәнге ие болады. Сол сияқты «қайда?» категориясы заттың кеңістіктегі орнын, ал «қашан?» категориясы оның уақыттағы орнын білдіреді. «Жан-күйі» дене мүшелерінің өзара орналасу тәртібін сипаттайтындықтан, отыру, тұру немесе еңкею сияқты қалыптар осы категорияның көріністері болады. Ал «иелену» категориясын түсіндіру барысында Ибн Сина

оның мәнін толық ашудың күрделілігін арнайы атап өтеді [4; 72]. Біздің ойымызша, бұл тұс Ибн Синаның фәлсафалық әдіснамасының маңызды ерекшелігін көрсетеді.

Бұл жерден біз Ибн Сина акциденцияның екі негізгі түрін талдау арқылы болмыстың сандық, сапалық және қатынастық аспектілерін терең түсіндіргенін көреміз. Ойшылдың акциденцияларды жіктеуі фәлсафасындағы категориялар теориясына қосқан маңызды үлесі.

Біріншісі — ұзындықтың өзі, яғни тек бір өлшемге ие объект. Оның арқасында дене ықтималды түрде бар болады және ол өзекті күйге өткен кезде оны «сызық» деп атайды. Екіншісінің екі өлшемі, яғни біз бұрын айтқан мағынада ұзындығы мен ені бар. Ол шындыққа ауысқан кезде оны «жазықтық» деп атайды. Үшіншісі — сонымен қатар тереңдігі бар объект, яғни ұзындық, ені және тереңдік өлшемдеріне ие. Дене де үздіксіз санның бір түрі және ол кеңістіктегі нақты көлемді білдіреді. Нүкте, сызық және жазықтық — дененің әртүрлі шекаралары ретінде қарастырылады. Нүктенің өлшемдері жоқ, ал оның қозғалысы сызықты, сызықтың қозғалысы жазықтықты, ал жазықтықтың қозғалысы тереңдікті құрайды [4; 75]. Төртінші түрі — уақыт, ол қозғалыстың өлшемі ретінде сипатталады және ол физика бөлімінде қарастырылады, – дейді М. Диноршоев. Уақыттың үздіксіз сан ретінде қабылдануы Ибн Синаның кеңістік пен уақыт арасындағы байланысын терең түсіндіргенін көрсетеді [8; 53].

Ибн Сина үздіксіз шамалар мен акциденция («арад») ұғымын терең талдай отырып, кеңістік болмыстың қалыптасу логикасын түсіндіреді. Ж. МакГинестің түсіндіруінше, Ибн Сина нүктені ешқандай өлшемге ие емес бастапқы негіз ретінде қарастырады. Өйткені бір өлшемге ие болған жағдайда ол сызыққа, екі өлшемде — жазықтыққа, ал үш өлшемде денеге айналар еді. Осылайша, нүктеден сызықтың, сызықтан жазықтықтың, ал жазықтықтан көлемді дененің туындауы үздіксіз кеңістіктік құрылымның қалыптасуын көрсетеді. Бұл үдерісте жазықтық акциденциялық сипатқа ие болғандықтан, сызық пен нүкте де акциденцияның бастапқы көріністері ретінде түсіндіріледі [11; 45]. Демек Ибн Сина бұл тұжырым арқылы кеңістікті геометриялық категория ретінде ғана емес, болмыстың онтологиялық ұйымдасуының көрінісі ретінде қарастырады.

М. Диноршоевтың пайымынша, Ибн Сина болмыстың жоқтықтан айырмашылығы, оның шынайы болмыспен ие екендігіне сенімді. Алайда болмысқа анықтама беру немесе оны сипаттау мүмкін емес деп санады. Ол бұл ұстанымын келесідей түсіндірді деп академик өзінің «Ибн Сина философиясының компендиумы» еңбегінде топшылайды: «Болмыс ақылмен анықтамасыз және сипаттаусыз танылады, өйткені оның анықтамасы жоқ, себебі оның нәсілі де, түрлік айырмашылығы да жоқ, өйткені одан жалпырақ нәрсе жоқ. Оны сипаттау мүмкін емес, себебі одан белгілі нәрсе жоқ. Әрине, кейде оның атауын белгілі бір тілде біледі, содан кейін қандай да бір жолмен осы сөзбен нені меңзегенін білдіреді немесе бұл арқылы барлық заттардың қамтылатындығын көрсетеді» [8; 68].

Ибн Синаның көзқарасы бойынша, болмыс сезіммен қабылданатын заттарды да, идеалдық заттарды да, орын алатын заттарды да, орын алмайтын заттарды да қамтиды. Ойшылдың бұл тезисі оның, ең аз дегенде, болмыстың екі түрін мойындағанын көрсетеді: яғни, барлық материалдық заттарды, үдерістер мен құбылыстарды қамтитын материалдық болмыс және түсініктер мен түрлі материалдық емес, идеалдық, табиғаттан тыс болмыстарды қамтитын идеалдық болмыс. Сондықтан Ибн Сина үшін «болмыс» ұғымы сезіммен қабылданатын және идеалдық болмыстарды білдіруге қолданылатын фәлсафалық категория деп айтуға болады. Өйткені Ибн Сина: «болмыс — субстанция болсын, субстанция емес болсын, кез келген затқа қолдануға болатын қасиет», – деп жазды. Сонымен қатар ол «болмыс» категориясы заттарға бірдей дәрежеде емес, аналогия немесе ұқсастық арқылы қолданылатынына сенімді болды [8; 73]. Ал Ибн Сина «Данышнамәде» ол жайлы былай деп жазады: «Болмыс осы он категорияға жануарлықтың адам мен жылқыға қатысы сияқты қатысты емес, өйткені біреуінде жануарлық екіншісінен артық емес. Сол сияқты қар мен камфораның ақтығына ұқсас емес, өйткені олардың біреуі екіншісінен ақ емес, сондықтан оларды тепе-тең деп айтуға болмайды. Себебі тепе-тең деп көптеген заттарға бірдей мағынада, ешқандай айырмашылықсыз қолданылатын ұғымдарды айтады. Бірақ бастапқы болмыс субстанцияға тән, ал субстанция арқылы — мөлшерге, сапаға және қатынасқа, олар арқылы басқа категорияларға тән. Қаралықтың, ақтықтың, ұзындықтың, ендіктің болмысы уақыт пен өзгерістердің болмысымен бірдей емес, өйткені біріншілері тұрақтылыққа ие, ал соңғылары тұрақтылыққа ие емес. Демек «болмыс» бұл заттарға әртүрлі дәрежеде, бірақ бір мағынада қолданылады. Мұндай қолдану аналогия немесе ұқсастық деп аталады» [4; 80].

Ол бұл ұстанымын «Пікірталастар» еңбегінде де растайды деп жазады М. Диноршоев. «Пікірталастар» еңбегінде былай деп жазады: «Болмыс — заттарға әртүрлі дәрежеде қолданылатын

мағына. Кейбір заттардың болмысы тұрақты сипатқа ие, мысалы, субстанциялар мен өзінен-өзі бар заттар». «Болмыс қайшылықсыз сипатқа ие, бірақ егер қандай да бір қайшылық болса, ол заттардың көрінісінің тұрақтылығы мен тұрақсыздығына қатысты» [8; 77].

М.Т. Джоханнесеннің пікірі бойынша, кез келген салдар нақты себептен туындайды және себептің әрекет етуі үшін қажетті барлық шарттар орындалмайынша, әрекет іске аспайды. Ол былай дейді: «Себеп бар болғанда және оған сәйкес барлық жағдайлар жүзеге асырылғанда, салдар сөзсіз пайда болады». Егер салдар пайда болмаса, онда оның үш себебі болуы мүмкін:

1. Әрекет етушінің табиғаты бойынша — егер себеп табиғаты бойынша әрекет етсе, онда оның әрекет етуінде кемшілік бар.

2. Ерік жетіспеушілігі — егер себеп ерікті түрде әрекет етсе, оның еркі толық емес болуы мүмкін.

3. Акцидентті күйдің жетіспеуі — себепке қандай да бір кездейсоқ жағдай немесе қосымша фактор жетіспеуі мүмкін. Егер әрекет етушінің әрекеті оның болмысынан туындаса, онда әрекет етушінің болмысы әлі толық іске аспаған деп айтуға болады. Бұл жағдайда әрекет етуші әлі де потенциалды күйде болады, яғни ол әрекетті жасау мүмкіндігі бар, бірақ ол іске аспаған» [12; 36].

Әрекетті әлеуетті (потенциалды) күйден өзекті (актуалды) күйге ауыстыру үшін жаңа фактор қажет. Осылайша кез келген себептен туындайтын нәрсе оның қажеттілігінен туындайды, – дейді ойшыл. М. Диноршоевтің пікірінше: «Бұл көзқарас себептілік пен қажеттілік арасындағы тығыз байланысты көрсетеді және ислам ойлау жүйесіндегі себептілік теориясына жақын келеді». Яғни онда барлық болмыс пен себеп-салдарлық заңдылыққа бағынады және Құдайдың әмірімен жүзеге асады [8; 83].

А.Шихадеһтің тұжырымынша, Ибн Сина «Қажетті болмыс» ұғымына ерекше мән береді. Ол бұл ұғымды барлық болмыс пен себептіліктің соңғы бастауы ретінде қарастырады. Ол былай дейді: «Қажетті болмыс осы айтылған түрлік айырмашылыққа не өзіндік белгісіне қарамастан, Қажетті болмыс болады. Енді егер біз осы екі нәрсені тиісті айырмашылықсыз және белгісіз елестететін болсақ, онда екеуінің біреуі болуы мүмкін: не олардың әрқайсысы Қажетті болмыс болады, не болмайды. Егер екеуі де осылай қалса, онда олар екеу болады, бұл ретте олардың түр айырмашылықтары мен өзіндік белгілері болмайды, бұл қисынсыз. Демек Қажетті болмыстың өзінде, түрлік айырмашылығында немесе жеке белгісінде қандай да бір көптік болуы мүмкін емес. Сондықтан «Қажетті болмыс» сипаттамасын екі нәрсеге қосу мүмкін емес дүние. Кез келген әмбебаптың оған сәйкес келетін партикулярлық бар екендігі анықталған болса, онда «Қажетті болмыс» әмбебап емес, әйтпесе ол салдар болар еді, яғни — тек нақты зат болуы мүмкін, бұл біз көрсеткеніміздей, қисынсыз», – деп пайымдайды А. Шихадеһ [13; 28].

Ибн Сина Қажетті болмыстың өзгермейтіндігін де көрсетеді. Өзгеріске ұшырағанның бәрі белгілі бір себептермен өзгереді, ал болмыстық-қажетті нәрсе еш нәрсеге тәуелді бола алмайды, сондықтан ол өзгеріссіз, мәңгілік және тұрақты. Ойшылдың өзі былай дейді: «Өзгеріске ұшырағанның бәрі (*тағайыр*) қандай да бір себептермен өзгереді: бір себеппен ол осы күйде болады (*хәл*), ал басқа себеппен ол осы күйден айырылады. Осылайша оның болмысы басқа нәрсемен үнемі байланыста болады. Бірақ біз бұрын Қажетті болмыс нәрсе қандай да бір нәрсеге тәуелді бола алмайтынын түсіндірдік. Демек Ол өзгеріске ұшырамайды» [4; 99]. Бұл тұжырым, ғалымның себептілік принципін болмыстың тұрақтылығы мен қажеттілігімен байланыстыру арқылы анықталады.

Кез келген заттың болмысын талдағанда, ол не өздігінен қажетті (*уәжіп әл -вужуд*), не мүмкін (*мумкин*), не мүмкін емес (*мумтани'*) бола алады деп Р. Бахлул тұжырымдайды. Ол былай былай деп жазады: «Кез келген нәрсенің болуы не өздігінен қажет (*уәжіп*), не қажет емес. Болуы өздігінен қажет емес кез келген нәрсе мүмкін емес (*мумтани'*) немесе мүмкін (*мумкин*) болады. Өздігінен мүмкін емес барлық нәрсе, жоғарыда айтылғандай, ешқашан бар болмайды. Демек [бар болу үшін] бұл нәрсе өздігінен мүмкін болуы керек: онда себептің (*'илля*) болуы шарт болса, ол қажет болады, ал егер себеп жоқ болса, мүмкін болмайды. Өйткені өздігінен [қарастырылатын] зат бір басқа, ал — себептің болуына не болмауына байланысты [зат] мүлдем басқа. Егер оны қандай да бір жағдайсыз тек өзін қарастыратын болса, онда бұндай зат қажет те емес және мүмкін де емес. Егер оны себепті анықтаушы (*сабаб муджиб*) шын (*хасыл*) себебінің (*'илля*) бар болуына байланысты қарастыратын болсақ, ол қажет болады; бірақ егер оны осы себепті іске асырмау шартымен алар болсақ, онда бұл зат мүмкін емес болады [14; 41].

Ибн Сина Қажетті болмыс ұғымын терең онтологиялық талдаумен айқындайды. Ғұламаның пікірінше, болмыстық қажеттілік өзінің мәні (маһийя) мен болмысы (инния) арасында ешқандай айырмашылықты мойындамайды. Егер заттың болмысы оның мәнінен өзгеше болса, онда болмыс акцидентті сипатта болар еді, яғни ол өзінен тыс жатқан басқа бір себепке тәуелді болар еді, – дейді ойшыл.

Ойшыл акциденттіліктің табиғатын түсіндіре отырып кез келген акциденттің бар болуының өзіндік себебі болуға тиіс екенін көрсетеді. Осы тұста А.М. Богоутдиновта былай келтірілген: «Қажетті болмыста нақ осы болмыстың өзінің бар болуының себебі болуы қисынсыз. Әйтпесе, болмыстың өзі сол болудың алдында бар болар еді және сонда (ол кейіннен бар болуды қажет етпейтін еді, сонымен қатар сол сұрақ сол алғашқы бар болған нәрсеге және ондағы акциденттілікке) қатысты қойылған болар еді. Ал егер болмыс бұрын болмаған болса, ол басқа еш нәрсеге себеп бола алмады. Себебі тасымалдаушы себеп бола алмайды, ал мүлдем себеп емес нәрсенің бәрі тіптен бар болудың себебі емес. Демек Қажетті болмыстың мәні оның бар болуына себеп болмайды, және бұл бар болуының себебі басқа нәрсе болуы керек, яғни ол басқа нәрсенің арқасында бар деген сөз. Бірақ бұл қисынсыз [5; 69].

А.В. Сагадеев болса осы тұста былайша топшылайды: «Осылайша, егер қандай да бір жағдайға назар аудармай санға қараса, онда оның табиғаты мүмкін болмайды, әйтпесе ол ешқашан болмас еді. Ал егер (мысалы) «төрт» саны «екі көбейту екі» болған жағдайда, ол қажет болады. Ал «төрт» санын «екі көбейту екі» болмаған жағдайда алса, ол мүмкін болмайды. Сонымен бар, бірақ өздігінен қажет емес кез келген нәрсе өздігінен мүмкін. Басқа жағдайда мүмкін емес және бұл нәрсе осы күйде болған кезде, ол болмысқа келмейді, ал сол қалпында қалады. Сондықтан нақты затқа айналу үшін оның мүмкіндігінің мәртебесі жойылуы керек. Бірақ жойылып кету мүмкіндігі — бұл сол затқа өздігінен тән нәрсе емес, өйткені соңғысы ешқашан жоғалмайды, өйткені ол белгілі бір себепке байланысты емес. Демек себеп жағынан мүмкін болатын мүмкіндік жоғалып кетуі керек, сондықтан зат қажет болуы үшін — заттың оның себебімен байланысы аяқталуы керек, яғни себеп өзекті себепке айналуы үшін барлық шарттар орындалуы тиіс. Ал себеп одан салдар (*ма'люль*) пайда болғанда ғана өзекті себепке айналады [2; 19].

Ойшылдың пайымына келер болсақ: «Егер олардың әрқайсысы екіншісінің себебі болмаса, алайда онымен қажетті түрде байланысты болса (*парсыша чара нист*), яғни бірінің алдында екіншісінен кейін емес, екі ағайынды (бір-біріне қатыстылығы) сияқты екеуі де бірге өмір сүреді, онда олардың әрқайсысының өзі өздігінен қажет немесе қажет емес болады. Егер біреуі өздігінен қажет болса, онда екіншісінің болмауы оның болуына зиян тигізбейді және біріншісінің екіншісімен мұндай қажетті байланысы болмайды. Егер екіншісінің болмауы біріншісінің болуына зиян тигізсе, біріншісі өздігінен қажет емес. Демек ол (тек) өздігінен мүмкін. Бірақ өздігінен мүмкін болатын кез келген нәрсенің болуы оның болмауынан артық емес. Сәйкесінше оның болмысы оның себебінің болуымен, ал оның болмауы оның себебінің болмауымен байланысты. Өйткені оның болмысы оның (мүмкін) өзінен шыққан болса, ол (мүмкін) өздігінен қажет болар еді. Сондықтан кез келген мүмкіндіктің болуы оның алдында өздігінен пайда болатын себепке ие» [4; 82].

Қажетті болмыс (уәжіп әл-вуджуд) пен нәрсенің нақты (зати) байланысы жоқ. Өзінен-өзі мүмкін (мумкин әл вуджуд) нәрсенің болмысы (асылы) тек басқа нәрсенің себептілігі арқылы жүзеге асады. Бір заттың болмысының екіншісінің болуына тәуелділігі туралы пайымдаулардың екі түрлі мағынасы бар. Біріншісі ол бір нәрсе екіншісінің болуына себеп болады, мысалы, адам үй салады. Екіншісі, бір нәрсенің болуы екіншісінен туындайды және сол арқылы сақталады немесе күн сәулесінен жер бетінде пайда болатын және сол арқылы сақталатын жарық сияқты [4; 91]. Осы тұста Т. Ибрагимнің пайымдауынша, бұқара халық бір нәрсені жасаушы — оны болмысқа әкелуші деп санайды, ал ол нәрсе пайда болғаннан кейін жасаушысын қажет етпейді. Мұндай түсініктің қателігі дәлел мен ұқсастық арқылы көрінеді [1; 63].

Ибн Синаның пайымдауынша, Қажетті болмыс деп өзінің болмысы үшін ешқандай сыртқы себепті қажет етпейтін, бар болуы өзінің мәнімен анықталатын абсолютті болмысты айтуға болады. Нақтырақ айтсақ: «Болмыс» Қажетті болмысқа және басқа заттарға түр (жыныс) ретінде емес, тек алдыңғы және кейінгі жағдайларға сәйкес беріледі. Және Қажетті болмысқа қоса берілетін «болмыстың субстратта болмауы» деген қасиет Оған және басқа заттарға қатысты ұқсас түрде, түр мағынасында қолданылмайды, осы мағынада бұл қасиет адамға қатысты да, адамға да қатысты емес те қолданылады. Мысалы барлық заттар үшін түр ретінде қызмет ететін «субстанция» ұғымымен салыстырғанда, «Болмыс» ұғымы атаусыз, түріне қатысты емес болғандықтан, «болмыстың

субстратта болмауы» ұғымы да осындай болады. Сонымен Қажетті болмыс субстанция емес. Жалпы алғанда, Ол он категорияның ешқайсысына жатпайды, өйткені олардың барлығы үшін олардың болуы олардың болмысына қатысты қандай да бір акцидентті, сыртқы ерекше нәрсе, ал Қажетті болмыстың болуы Оның мәнімен бірдей» [4; 90].

Қажетті болмыстың түрі (жынысы) жоқ екендігі айқындалды, — дейді А.М. Богоутдинов. «Демек, Оның түрлерінің айырмашылығы (*фасл*) жоқ, яғни, анықтамасы да (*хадд*) жоқ. Қажетті болмыстың орны (*махалль*) немесе субстраты (*мауду'*) жоқ болғандықтан, Оның қарама-қарсысы да (*дыдд*) жоқ. Жоғарыда айтылғандай, оның түрі (*нау'*) жоқ, сондықтан Оған тең де (*парсыша йар*, *арабша нидд*) жоқ. Ақыр соңында, Оның ешқандай себебі жоқ екендігі көрсетілді. Демек, Қажетті болмыс өзгеріске де, бөлінуге де ұшырамайды» [5; 34].

Қажетті болмыстың мәнді (*заттық*) немесе акциденттік (*'арады*) сипаттағы, яғни Оның мәнінде акциденция ретінде болатын көптеген ерекше белгілері (*сипаты*) бола алмайды. Біз бұған жоғарыда көз жеткіздік. Заттардың басқа заттармен немесе одан туындайтын әрекеттермен байланысын білдіретін сипаттамаларға келетін болсақ «Қажетті болмыс көптеген ерекше белгілерінсіз бола алмайды, өйткені Ол көптеген нәрселермен қатар өмір сүреді және барлық нәрсе Оған өзінің болмысымен міндетті. Бұл «арақатыстық» (*идафи*) ерекше белгілері болады. Сонымен қатар Қажетті болмыс көптеген басқа ерекше белгілері бар, олар іс жүзінде [қарама-қарсы] атрибуттардың жоқтығын көрсетеді. Мысалы «жалғыз» деп айтылғанда, Оған тең келетін ешкім жоқ немесе Оның бөліктері жоқ дегенді білдіреді. Ал «мәңгілік» деген іс жүзінде Оның болмысының бастауы жоқ дегенді білдіреді [2; 37].

Ибн Синаның себептілік туралы тұжырымдары кәләм өкілдері арасында кең пікірталас тудырды. Әсіресе әл-Ғазали фәлсафашылардың қажетті себептілік қағидасын сынға алып, себеп пен салдардың байланысын табиғаттың өз заңдылығы емес, Құдай еркінің үздіксіз жүзеге асуы ретінде түсіндірген.

Ибн Синаның денелердің субстанционалдылығы концепциясы материалдық дененің, материалдық әлемнің болмыс бастаулары туралы ілімді қамтиды. Бұл ілімге сәйкес, болмыс — екі түрге бөлінеді — субстанция және акциденция. Субстанция — бұл субстратта болмайтын, басқа затқа (оның мазмұны мен тасымалдаушысы бола алатын) тәуелді емес барлық нәрсе деп пайымдайды А.В. Сагадеев. Демек субстанцияның басты ерекшелігі — оның абсолюттілігі. Алайда, Ибн Сина бойынша, субстанцияның абсолюттілігі салыстырмалы болады, себебі оның мәні, дәрежесі және жағдайы бойынша (уақытта емес) оған Құдай алдын ала келеді. Құдай бұл мағынада субстанция емес, бірақ ол субстанцияның алғашқы қозғаушысы және соңғы себебі болады [2; 41].

Ибн Сина материяның бастауы (бастаусыздығы) және оның мәңгілігі (яғни шексіздігі) туралы идеяны негіздеуге ерекше көңіл бөледі. Ойшылдың пікірінше, материяның бастаусыздығы мен мәңгілігі келесі жағдайлармен анықталады:

- 1) кез келген пайда болған заттан бұрын материя бар;
- 2) қозғалыс, кеңістік және уақыт материяның мәндік акциденциялары ретінде бастаусыз және шексіз;
- 3) материя, болмыстың жалпы негізі ретінде, жеке заттардан айырмашылығы.

Ибн Сина жазғандай: «Біз... кейбір материялардың пайда болып, жойылатынын көреміз, мысалы, төсек-орын үшін ағаш, қарындаш үшін купорос пен сия жаңғағы. Бірақ алғашқы материя ол пайда болған да, кейін жойылатын да емес, оған дейін ешқандай басқа зат, ешқандай құрал және уақыт алдын ала келмеген» [4; 61].

Материяның мәңгілігі оның өзгергіштігіне қарамастан, субстрат ретінде сақталуында көрінеді. Яғни, материя өз формаларын өзгерткенмен, барлық шыңайы болмыстың негізі болып қала береді, — дейді М. Диноршоев. Бұл оның субстанциялық қасиеті — өзіндік болмысы мен формадан тәуелсіздігімен түсіндіріледі. Сондай-ақ Ибн Сина форма ұғымын көпқырлы (полисемантикалық) етіп қарастырады. Ол форманың келесі негізгі мағыналарын атап өтеді:

1. Форма — материяға еніп, оны нақты түрге айналдыратын мән.
2. Форма — заттың өзіндік түрі.
3. Форма — дененің геометриялық фигурасы.
4. Форма — ұйымдық құрылым немесе тәртіп (мысалы, әскердің ұйымдасуы немесе шариғат ережелері).
5. Форма — кез келген субстанцияның немесе акциденцияның мәні.
6. Форма — жоғарғы тектер (интелигибелия) ретінде.
7. Форма — материядан ажыратылған рухани мәндер ретінде.

Ибн Сина форманың осы мағыналарының ішінен бірінші, үшінші, төртінші және бесінші мағыналарын дененің тікелей бастауы және субстанциясы деп санайды. Себебі дәл осы мағыналарында форма заттың шынайы болмысқа ие болуына мүмкіндік береді. Әсіресе үшінші және төртінші мағыналарындағы форма қазіргі заманғы «құрылым» және «құрылымдылық» ұғымдарының бастауы болып, Ибн Синаның заттың ұйымдасуының болмыстық маңызын терең түсінгенін көрсетеді. Алтыншы және жетінші мағыналарында форма дененің алыс бастауы ретінде қарастырылады, бұл Ибн Синаның материалдық дененің метафизикалық бастауларын мойындайтынын көрсетеді [8; 38].

Осы тұста Т. Ибрагим былай дейді: «Ибн Сина форманы тек метафизикалық аспектіде ғана емес, табиғи және жасанды заттардың болмысында да қарастырады. Материя мен форманың, жан мен дененің өзара байланысын талдап, олардың бірлігін негіздей отырып, Ибн Сина Аристотельге қарағанда бұл мәселеге жүйелі әрі терең талдау жасады. Оның денелік форма туралы ілімі материя мен форманың біртұтастығын айқындап, табиғи құбылыстарды түсінудің диалектикалық әдісін қалыптастырды» [1; 41].

Егер «әрекет» дегеніміз — әрекет етушінің арқасында заттың болмыста сақталу фактісін емес, заттың болмыста пайда болу фактісін білдірсе, онда «әрекет етуші» «себеп болу» емес, «себепке айналу» мағынасында түсінілуі керек. Бірақ егер «әрекет етуші болу» дегеніміз «әрекет етушіге айналу» дегеннен басқа нәрсені түсінсек (және дұрыс түсінік дәл осы), онда «әрекет етуші болу» оның (заттың) болмауынан кейін «бар болу» дегенге ешқандай қатысы болмайды: «әрекет етуші болу» мәртебесі дәл «бар болу» мәртебесіне сәйкес келеді, мұнда бір нәрсе екінші нәрсенің арқасында бар болады, ол нәрсе біріншісінен тұрақты не уақытша алшақтаған деген мағынада болады. Шындығында, нәрсе оны жасаушыдан өзгеше болуы керек. Көпшілік «әрекет етуші болу» ретінде «әрекет етушіге айналу» дегенді түсінеді. «Ол шынайы себепті түсінбейді, сондықтан ол әрекет етуші болу фактісі мен оған айналу фактісін ажырата алмайды», – дейді А.В. Сагадеев [2; 45].

Ибн Сина болмыс пен себептілік мәселесін терең фәлсафалық талдаумен ерекшеленеді. Оның «Данышнамә» еңбегінде себеп пен салдардың өзара байланысы мен олардың болмыстық мәртебесі жан-жақты қарастырылады. Ғұламаның пікірінше, салдар тек тиісті себеп болғанда ғана өмір сүре алады. Егер салдар болмыста қалып, ал себеп тоқтап қалса, онда бұл себеп өзге нәрсенің себебі болуы мүмкін, бірақ осы салдардың болмауының себебі бола алмайды.

«Денелер мен акциденциялардың және тұтастай алғанда осы сезімтал әлемнің барлық санаттарының болуы анық. Он санатқа жататын барлық заттардың мәні (*махиййа*) болмыстан өзгеше (*инниййа*). Біз мұның бәрі болмыстық-мүмкін екенін көрсеттік. Ациденциялар денелердің арқасында (*қывам*) болады, ал денелер өзгеруге бейім. Сондай-ақ денелер материядан және формадан тұратынын — олар денелерді құрайтынын көрдік. Материя өздігінен маңызды (*фи'ль*) болмайды (*ка'им*), және форманың да жағдайы сондай. Барлық осындай мәнді нәрселер болмыстық-мүмкін және болмыстық-мүмкін қандай да бір себептердің арқасында болады — оның болмысы өзінен емес, басқа нәрседен шығады, ал осындай өз болмысында тәуелді нәрсе — «пайда болған» (*мухдас*) болады», – дейді ғалым С.А. Султонзода [15; 17].

Осы тұста А. Ламмер былай деп жазады: «Ақыр соңында біз себептер міндетті түрде бір және жалғыз болатын қажетті болмыс аяқталатынын атап өттік. Осылайша әлемнің алдында Ең бастапқы (*авваль*) бар екендігі анықталды, Ол әлемге ұқсамайды және Одан әлемнің болуы пайда болады; Оның болуы қажет, Оның өзінен туындайды; іс жүзінде Ол нағыз абсолютті (*махд*) болмыс. Барлық нәрсе Одан тарайды — өздігінен жарқырайтын күн сәулесі тәрізді, ал барлық заттардың жарқырауы — бұл оның әсерінен амалсыз туындаған әлдебір акцидентті нәрсе. Бұл мысал, егер күн өздігінен бола отырып жарықтандырса, шынайы болар еді, алайда бұл жағдайда олай емес, өйткені күн сәулесінің тиісті субстраты бар. Қажетті болмыстың субстраты жоқ — Ол өздігінен бар нәрсе (*ка'им*)» [16; 78].

Ибн Сина жазғандай, алдын болу және кейін болу тәртіпке, уақытқа, артықшылығына, табиғатына, мәніне немесе себептілігіне қарай ажыратылады. Артықшылығы мен уақыты бойынша алдын болу түсіндірмеге мұқтаж емес. Тәртіп бойынша алдын болу мен кейін болуға мысал ретінде Куфа мен Бағдатты немесе денені (тектің түрі ретінде), жануарды (денелердің аралық класы ретінде) және адамды (түр ретінде) келтіруге болады; «есептеу нүктесіне» байланысты олардың кезектілігі берілген реттілікті де, керісінше де болуы мүмкін. Табиғаты бойынша алдын болуға мысал ретінде бір мен екінші келтіруге болады — біреуін алып тастағанда, екіншісі де жойылады, бірақ екіншісін жойғанда, біріншісі жойылмайды. Мәні бойынша алдын болу біз бір нәрсенің болмысы басқа бір

нәрсенің болмысына тәуелді емес, ал екінші нәрсенің болмысы бірінші нәрсенің болмысына тәуелді болған кезде болады, дегенмен олардың екеуі де бір уақытта өмір сүреді. Ал себептілік бойынша алдын болу екі түрлі: бұл не мәндік себептің әрекетке дейін алдын болуы, не акциденттік себептің әрекетке дейін алдын болуы [4; 100].

Ибн Синаның каузалдық байланыс (себеп-салдарлық қатынас) туралы ілімі оның метафизикалық жүйесінің маңызды аспектілерінің бірі. Ойшыл осы тұста былай деп жазады: «Акциденталды себептерден құралған каузалдық байланыс олардың әрекеттеріне уақыт бойынша алдын болуымен және шексіз регресс құру мүмкіндігімен сипатталады. Ал мәндік себептерден құралған каузалдық байланыс себептер мен олардың әрекеттерінің бір уақытта болуымен ерекшеленеді және ол шексіз регресс құра алмайды. Егер мәндік себептер шексіз қатар құрса, онда екі жағдай болуы мүмкін: олардың арасында өз себебі жоқ бірде-бір себеп болмас еді немесе бір осындай себеп болар еді. Егер олардың арасында өз себеп болмаса, онда біз нақты шексіз әрекеттер санын қабылдауға мәжбүр болар едік. Бірақ әрекеттердің жиынтығы өзінен тыс себепке ие болуы тиіс. Егер бұл себеп өз себебіне ие болса, онда ол да әрекет болып, осы әрекеттер жиынтығына кірер еді. Алайда бұл себептің осы жиынтықтан тыс екендігі болжанған болатын. Сондықтан аталған себеп өз себебіне ие емес және дәл осы себептен каузалды байланыс тізбегі осы жерде аяқталады [4; 101].

Т. Ибрагим былай деп тұжырымдайды: «Мәндік себептерге келетін болсақ, олар мен олардың салдарлары бір уақытта өмір сүреді және шексіз регресс құра алмайды. Мәндік себептер шексіз қатар құрса, олардың арасында өз себебі жоқ бірде-бір себеп болмас еді немесе бір ғана осындай себеп болар еді. Егер барлық мәндік себептердің өз себептері бар болса, онда біз шексіз себептер тізбегін қабылдауға мәжбүр болар едік. Алайда Ибн Синаның тұжырымдауынша, әрбір әрекеттер жиынтығы (оның ішінде себептер тізбегі де) өзінен тыс бір себепке мұқтаж, өйткені әрекеттер жиынтығы өздігінен бар бола алмайды. Егер осы сыртқы себеп те өз себебіне ие болса, ол да әрекет болып, әрекеттер жиынтығына кіруі керек еді» [1; 55].

Жоғарыда атап өтілгендей, Ибн Сина Аристотельдің төрт себебін мойындайды; алайда оның түсіндіруінде материалдық және формалық себептер екі қосалқы түрге бөлінеді. «Осылайша, ол — себептер құрамаға арналған материя, құрамаға арналған форма, акциденция үшін субстрат, алғашқы материя үшін форма, әрекет етуші және мақсат болады», — дейді ойшыл [4; 103]. Себеп пен әрекет арасындағы қатынас белгілі бір нәрседен тәуелсіз өмір сүретін және белгілі бір нәрседен туындайтын нәрсенің арасындағы қатынас ретінде анықталды. Б.Я. Шидфардың пайымдауынша, себеп пен әрекет әртүрлі байланыстарға ие және бастапқы тұрғыда олар себептің өзі туындатқан әрекеттің бөлігі болатыны немесе табылмайтынымен сипатталады. «Егер ол әрекеттің бөлігі болса, екі жағдайдың бірі мүмкін: себеп пен әрекет арасындағы қатынас алғашқы материя мен құрама заттың арасындағы қатынас немесе форма мен құрама заттың арасындағы қатынас болады. Бірінші жағдайда әрекет потенциалды, ал екінші жағдайда актуалды болады. Егер себеп өзі туындатқан әрекеттің бөлігі болмаса, тағы да екі жағдай болуы мүмкін: ол әрекетпен бірігуі мүмкін немесе бірігуі мүмкін емес. Бірінші жағдайда себеп пен әрекет арасындағы қатынас форма мен алғашқы материя арасындағы қатынас немесе субстрат пен акциденциялардың бірінің арасындағы қатынас болады. Екінші жағдайда себеп әрекет етуші немесе мақсатқа бағыттаушы болады. Егер әрекет белгілі бір мақсатқа жетуге бағытталған болса, онда бұл мақсат әрекетке идеалды түрде алдын болады және басты әрекет етуші әрі басты қозғаушы ретінде көрінеді» [17; 61].

М. Диноршоевтің ойынша, әрекет етуші себеп табиғи түрде (мысалы, от бір нәрсені өртеген кезде), ерікті түрде (адам бір нәрсені қозғаған кезде) немесе акциденталды түрде (мысалы, ыстық су күйдірген кезде, бұл судың табиғаты бойынша емес, оның дәл сол сәтте ыстық болуына байланысты) әрекет етеді. «Әрбір әрекеттің өз себебі бар және әрбір себеп тиісті жағдайлар орын алғанда, оған сәйкес келетін әрекетті қажетті түрде туындатады. Табиғи тәртіпті бұзатын ғажайыптар болмайды. Себептен тиісті әрекет туындамайтын жағдайларды Ибн Сина белгілі бір шарттардың бар немесе жоқ болуымен түсіндіреді. Мысалы, қажетті құралдың немесе қажетті материалдың болмауымен. Егер заттың мәні және сыртқы жағдайлары өзгеріссіз қалса, онда бұл зат басқа бір нәрсенің себебі бола алмайды, өйткені бұл үшін заттың өзінде немесе сыртқы жағдайларда қандай да бір жаңа күйдің пайда болуы қажет. Сондықтан тиісті себеп пен шарттардағы өзгерістерсіз бір нәрсенің пайда болуы оның себепсіз пайда болуымен бірдей ғажайып болар еді» [8; 41].

Бірақ барлық пайда болатын нәрсе, актуалды түрде болмысқа ие болмай тұрып, алдымен потенциалды болмысқа ие болуы керек. Ол есімізде болса, заттың актуализациясы кезінде, яғни өзінің жойылуымен, өз шындығын көрсетеді. Потенция субстанция емес, ол субстанцияның күйі, ал

осы күйге ие субстанция — материя. Материя әрдайым оған мұқтаж потенциалды нәрсенің болмысынан бұрын болады. Ибн Сина әрекетшіл потенция, яғни әрекет ету қабілеті мен қабылдауға бейімділікті білдіретін енжар потенция арасындағы айырмашылықты айқындайды. Егер әрекетшіл потенция, ол заттың табиғатымен немесе тірі жанның еркімен байланысты болсын, енжар потенциямен бірігіп, екеуі де өз толықтығына жетсе, онда олардың қосылуынан қажетті түрде әрекет пен әрекеттің қабылдануы пайда болады, яғни потенциалды нәрсе актуалдыға айналады [4; 92].

Біздің пікірімізше, дәл осы тұста Ибн Сина Аристотельден едәуір алға шығады. Аристотельде заттың мәні мен оның өмір сүруі біртұтас онтологиялық шындық ретінде қарастырылса, Ибн Сина оларды ұғымдық қана емес, метафизикалық деңгейде ажыратады. Осы қағида кейінгі ислам фәлсафасында, Батыс схоластикасында (Thomas Aquinas философиясында) болмыс туралы ілімнің дамуына шешуші ықпал етті.

Қорытынды

Зерттеу нәтижелері Ибн Синаның «Данышнамэ» еңбегіндегі метафизикалық ілімнің мазмұнын жүйелі түрде ашып, ойшылдың болмыс, мән және себептілік туралы ұстанымдарын терең талдауға мүмкіндік берді. Мақалада Ибн Сина фәлсафасының Аристотель, Платон және неоплатонизм дәстүрлерімен сабақтастығы анықталып, оның фәлсафалық жүйесінің өзіндік ерекшеліктері мен жаңашылдығы көрсетілді.

Зерттеудің негізгі нәтижелерінің бірі — Ибн Синаның «Данышнамэ» контекстінде мән мен бар болудың айырмашылығы мәселесін кешенді түрде қарастырылғандығы. Бұл мәселенің алғаш рет жүйелі талдауға түсуі ислам фәлсафасындағы онтологиялық ұғымдардың қалыптасу ерекшеліктерін ашып, болмыс пен мәннің өзара қатынасы туралы түсініктерді нақтылады.

Мақалада Ибн Синаның категориалды талдау әдісі алғаш рет «Данышнамэ» мәтіні негізінде фәлсафалық тұрғыда сарапталды. Бұл әдіс болмысты құрылымды жүйелеуге, оның метафизикалық иерархиясын айқындауға, болмыстың табиғатын онтологиялық тұрғыдан негіздеуге мүмкіндік берді. Ойшылдың фәлсафалық мұрасы болмыстың табиғаты, оның бастауы мен себептілік байланыстары туралы ғылыми түсініктерді кеңейтіп, метафизикалық мәселелерді шешуде маңызды теориялық және әдіснамалық негіз бола алады.

Сонымен қатар Ибн Синаның Қажетті болмыс, мүмкін болмыс және себептілік туралы ілімі кейінгі еуропалық схоластикаға елеулі ықпал етті. Оның мән мен болмыс арақатынасы туралы концепциясы Фома Аквинскийдің онтологиялық жүйесінде дамытылып, Қажетті болмыс жөніндегі қағидалары Д. Скотт сияқты ортағасырлық ойшылдардың философиялық ізденістеріне теориялық негіз болды. Бұл Ибн Сина мұрасының әлемдік философия тарихындағы ерекше орнын айқындайды.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Ибрагим Т. Мусульманская философия фальсафа. Антология / Т. Ибрагим, Н.В. Ефремова. — Казань, 2009. — 670 с.
- 2 Сагадеев А.В. Ибн Сина (Авиценна) / А.В. Сагадеев. — М., 1985. — 222 с.
- 3 Завадовский Ю.Н. Абу Али Ибн Сина / Ю.Н. Завадовский. — Душанбе, 1980. — 300 с.
- 4 Ибн Сина. Книга знания. Избранные философские произведения / Ибн Сина. — М., 1980. — С. 60–230.
- 5 Богоутдинов А.М. Данишнамэ Книга знания / А.М. Богоутдинов. — Сталинабад, 1957. — 166 с.
- 6 Салдадзе Л.Г. Ибн Сина (Авиценна) / Л.Г. Салдадзе. — Ташкент, 1985. — 483 с.
- 7 Терновский В.Н. Ибн Сина. Авиценна / В.Н. Терновский. — М., 1969. — 190 с.
- 8 Диноршоев М. Компендиум философии Ибн Сины / М. Диноршоев. — Душанбе, 2010. — 343 с.
- 9 Сатершинов Б. Метафизика (ауд. Ибн Синаның философиялық мұрасынан. Қазақ халқының философиялық мұрасы және әлемдік философия. Мәдени мұра) / Б. Сатершинов. — Астана, 2009. — 364 б.
- 10 Ашуrow Г.А. Философия эпохи Саманидов / Г.А. Ашуrow. — Душанбе, 2006. — 217 с.
- 11 Avicenna. The Physics of the Healing / Avicenna; J. McGinnis (Trans.). — Provo, Utah, 2009. — P. 1168.
- 12 Johannessen M.T. The Avicennian moment. Separation and the science of being (qua being) in Aristotle and Avicenna. Dissert.obtain a PhD: 06.2019. / M.T. Johannessen. — Melbourne, 2019. — P. 220.
- 13 Shihadeh A. Avicenna's Corporeal form and proof of prime matter in twelfth-century Critical philosophy: Abu L-Barakat, al-Masudi and al-Razi. / A. Shihadeh. — Oriens, 2014. — No. 42 (3-4). — P. 364–396.
- 14 Bahlul R. Avicenna and the problem of Universals / R. Bahlul // Philosophy and Theology. — 2009. — Vol. 21, Issue 1/2. — P. 3–25.

- 15 Султонзода С.А. Проблемы материи и ее атрибутов в философии Ибн Сины: дис. д-ра филос. наук: 09.00.01 / С.А. Султонзода. — Душанбе, 2020. — 333 с.
- 16 Lammer A. The elements of Avicenna's Physics. Greek sources and Arabic Innovations: Dissert.obtain a PhD: 15.03.2016. / A. Lammer. — München, 2016.
- 17 Шидфар Б.Я. Ибн Сина / Б.Я. Шидфар. — М., 1981. — 184 с.

М.К. Жакан, А.П. Абуов

Метафизические основы сущности и бытия в фальсафе Ибн Сины

В статье на основе труда Ибн Сины «Данишнамэ» представлен анализ его метафизического учения и онтологических концепций. Основная цель исследования заключается в выявлении взглядов мыслителя на бытие (вуджуд), сущность (махийя), необходимость (ваджиб), возможность (мумкин), причинность и субстанцию, а также в определении их места в истории исламской философии. Рассматривается понимание Ибн Синой метафизики как «высшей науки» и методологической основы других наук. Особое внимание уделяется различию между бытием и сущностью, уникальности понятия Необходимого бытия, проблеме причинно-следственных связей и каузальной цепи. Анализируется учение философа о субстанции, акциденции, материи и форме, а также о потенциальном и актуальном бытии и их значении для понимания структуры бытия. Концепция Необходимого бытия интерпретируется как первооснова всего сущего и основание причинного ряда, что позволяет раскрыть трансцендентную природу и единство Творца. Анализируются классификация наук, их роль в познании бытия, учение о материи, форме, акциденциях и категориях. На основе интерпретаций современных исследователей А.В. Сагадеева, Т. Ибрагима и М. Диноршоева даётся философская оценка онтологических и теологических положений Ибн Сины. Методологическую основу исследования составляют историко-философский, герменевтический и сравнительно-философский подходы, позволяющие раскрыть внутреннюю логику метафизической системы мыслителя. В результате показано, что его метафизическая система сформировала универсальную методологическую основу осмысления сущности и структуры бытия и оказала влияние не только на исламскую, но и на мировую философию, сохраняя актуальность для современных онтологических исследований.

Ключевые слова: Ибн Сина, метафизика, сущность, бытие, Необходимое бытие, субстанция, акциденция, причинность, реляционный, количественный, качественный.

M.K. Zhakan, A.P. Abuov

The Metaphysical foundations of Essence and Being in Ibn Sina's Falsafa

The article provides a comprehensive analysis of the philosophical foundations of the concepts of «essence» (mahiyu) and «being» (wujud) in the metaphysical doctrine of Ibn Sina. Drawing upon the work *Danishname*, the study examines the relationship between essence and being, the distinction between necessary and contingent being, as well as the problems of substance and accident, causality and necessity. The concept of the «Necessary Being» is interpreted as the primordial foundation of all existence and the ultimate basis of the causal chain, thereby demonstrating the transcendent nature and unity of the Creator. Furthermore, the article analyzes the classification of sciences and their role in the cognition of being, Ibn Sina's reflections on matter and form, accidents and categories, and highlights their significance within the history of Islamic philosophy. Based on the interpretations of contemporary scholars (A.V. Sagadeev, T. Ibrahim, M. Dinorshoev), a modern philosophical assessment of Ibn Sina's ontological and theological views is provided. The study concludes that Ibn Sina's metaphysical system established universal methodological foundations for understanding the essence and structure of being, and that his ideas have influenced not only Islamic thought but also global philosophy as a whole.

Keywords: Ibn Sina, metaphysics, essence, being, Necessary Being, substance, accident, causality, relational, quantitative, qualitative.

References

- 1 Ibragim, T., & Efremova, N.V. (2009). *Musulmanskaia filosofiia falsafa. Antologiya* [Islamic philosophy falsafa. Anthology]. Kazan [in Russian].
- 2 Sagadeev, A.V. (1985). *Ibn Sina (Avitsenna)* [Ibn Sina (Avicenna)]. Moscow [in Russian].
- 3 Zavadovskii, Yu.N. (1980). *Abu Ali Ibn Sina* [Abu Ali Ibn Sina]. Dushanbe [in Russian].

- 4 Ibn Sina. (1980). *Kniga znaniia. Izbrannye filosofskie proizvedeniia* [The Book of Knowledge. Selected philosophical works]. Moscow [in Russian].
- 5 Bogoutdinov, A.M. (1957). *Danishname Kniga znaniia* [Danishnama The Book of Knowledge]. Stalinabad [in Russian].
- 6 Saldadze, L.G. (1985). *Ibn Sina (Avitsenna)* [Ibn Sina (Avicenna)]. Tashkent [in Russian].
- 7 Ternovskii, V.N. (1969). *Ibn Sina. Avitsenna* [Ibn Sina. Avicenna]. Moscow [in Russian].
- 8 Dinorshoev, M. (2010). *Kompendium filosofii Ibn Siny* [Compendium of Ibn Sina's philosophy]. Dushanbe [in Russian].
- 9 Satershinov, B. (2009). *Metafizika (Audarma. Ibn Sinanyñ filosofialyq murasynan. Qazaq khalqynyn filosofialyq murasy zhane alemdik filosofii. Madeni mura)* [Metaphysics (Trans. From the philosophical heritage of Ibn Sina. Philosophical heritage of the Kazakh people and world philosophy. Cultural heritage)]. Astana [in Kazakh].
- 10 Ashurov, G.A. (2006). *Filosofii epokhi Samanidov* [Philosophy of the Samanid epoch]. Dushanbe [in Russian].
- 11 Avicenna (2009). *The Physics of the Healing* (J. McGinnis, Trans.). Provo, Utah.
- 12 Johannessen, M.T. (2019). The Avicennian moment. Separation and the science of being (qua being) in Aristotle and Avicenna. *Doctor's thesis*. Melbourne.
- 13 Shihadeh, A. (2014). *Avicenna's Corporeal form and proof of prime matter in twelfth-century critical philosophy: Abu L-Barakat, al-Masudi and al-Razi*. Oriens, 42(3-4), 364–396.
- 14 Bahlul, R. (2009). Avicenna and the problem of Universals. *Philosophy and Theology*, 21(1/2), 3–25.
- 15 Sultonzoda, S.A. (2020). Problemy materii i ee atributov v filosofii Ibn Siny [Problems of matter and its attributes in the philosophy of Ibn Sina]. *Doctor's thesis*. Dushanbe [in Russian].
- 16 Lammer, A. (2016). The elements of Avicenna's Physics. Greek sources and Arabic innovations. *Doctor's thesis*. München.
- 17 Shidfar, B.Ya. (1981). *Ibn Sina* [Ibn Sina]. Moscow: Nauka [in Russian].

Information about the authors

Zhakan Madina Kairbolatkyzy — PhD, acting Associate Professor, Department of social and humanities disciplines, Esil University, Astana, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-9674-974X>

Abuov Aidar Parkulovich — Doctor of philosophical sciences, professor, Department of social and humanities disciplines, Kazakh university of technology and business named after K. Kulazhanov, Astana, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-9268-2437>

G.A. Zhumasultanova*, A.A. Injigolyan, B.A. Dossova

Buketov Karaganda National Research University, Karaganda, Kazakhstan
(E-mail: galia61@mail.ru, anzhela_i2002@mail.ru, bibikul.dosova@gmail.com)

Scientific and philosophical prerequisites for the formation of ethnomediation as an interdisciplinary direction in modern science

The article explores the influence of philosophical ideas on the development of a new applied field of modern science — mediation and ethnomediation. The authors justify the relevance of mediation by citing the rising level of conflict in modern societies, driven by both psychological factors and socio-economic changes. They emphasize that mediation is becoming a key tool for reducing tension. Particular attention is paid to Kazakhstan, where mediation is being actively implemented across legal, social, and interethnic spheres. The institutionalization of this process is linked not only to the influence of Western practices but also to internal needs for effective conflict management, as evidenced by the initiatives of President K.-J.K. Tokayev. The article traces the philosophical foundations of mediation from antiquity to the present day. It analyzes the ideas of Socrates (maieutics as a dialogue method), Aristotle (the «golden mean» and rhetoric), Cicero (consensus through rhetoric), Hobbes (rational compromise), Kant (categorical imperative), Habermas (communicative action), Buber («I-Thou» dialogue). The main conclusion is that philosophy — ranging from ancient ideas to twentieth-century theories — has shaped the value foundation of mediation, transforming it into a tool not only for dispute resolution but also for strengthening social harmony.

Keywords: mediation, ethnomediation, philosophy, conflict, dialogue, justice, compromise, communication, balance of interests, consensus

Introduction

In modern societies, conflict is steadily increasing no matter their level of development, demographics, wealth or economic situation. Many thinkers today see this trend as natural and connected to human psychology: our inclination towards wanting to dominate, compete and pursue material goods. Changes in how society is organized also play a role, as they increase competition for fair play, income and a better quality of life. Because of this, new areas of social life appear where new conflicts and instability arise.

As negative trends grow, more individual and group disputes arise.

Mediation is one of the most optimal and effective methods for peaceful conflict resolution. It is currently widely used in various areas of public life: law, politics, and the social sphere. For Kazakhstan, the introduction of mediation into all spheres of life, as well as the use of ethnomediation in interethnic relations, is a process that cannot be explained solely by external factors (Western influence, «trends», or modernization demands). Certainly, the institutionalization of this practice is driven by internal needs, pragmatic considerations, and the need to improve the effectiveness of conflict management. In the process of institutionalizing mediation and ethnomediation, it is crucial to consider the legal framework and the cultural characteristics of the country and its regions.

Mentality, national and ethnic traditions and norms, as well as the degree to which global experience can be adapted to domestic realities, all play an important role. The relevance and timeliness of developing these institutions have been repeatedly emphasised in the speeches of the President of the Republic of Kazakhstan, K.J. Tokayev [1]. A significant contribution to the development of ethno-mediation is made by the Assembly of the People of Kazakhstan and the Centre for Ethnomediation, established under the Institute of Ethnopolitical Studies in Astana.

In 2022, President Tokayev called for the creation of an ethnomediation training centre offering regular courses for most district-level civil servants [2]. In the legal sphere, mediation has become particularly widespread in resolving pre-trial disputes of a non-criminal nature. In family disputes, mediation may be used to resolve disagreements concerning the continuation of marriage, parental rights, the children's place of residence, and parental support.

* Хат-хабарға арналған автор. E-mail: galia61@mail.ru

The legal framework governing the field of mediation in our country was adopted in 2011 and is defined by the Law of the Republic of Kazakhstan «On Mediation». Its purposes include creating conditions for resolving a dispute (conflict) while respecting the rights and legitimate interests of citizens and reducing the level of conflict between the parties [3]. However, it should be noted that mediation, as a method of conflict resolution involving a neutral intermediary, has deep historical roots, including in Kazakhstan. Its modern forms have developed on the foundation of legal systems, cultural traditions, and the social needs of different countries. As a multiethnic state, Kazakhstan has historically evolved as a space of intercultural dialogue. In the context of globalization and rising social tensions, methods of peaceful conflict resolution—particularly ethnomediation—are becoming increasingly relevant. The implementation of mediation and ethnomediation in everyday practice requires the study of international development paths, key trends, and national characteristics. This article aims to explore the philosophical foundations of contemporary mediation.

Materials and methods of research

Philosophy plays a key role in shaping the institutionalization of mediation. The ideas of partnership, consensus-searching and effective methods of conflict resolution are reflected in classical philosophical works. Starting from the age of Antiquity, concepts of dialogue, agreement and harmony have developed. Studying philosophical basics allows us to understand the nature of mediation and its role in the modern world more deeply.

The study used these analytical methods:

- Review of philosophical works from antiquity to modernity;
- Analysis of fundamental philosophical concepts;
- Analysis of concepts directly related to conflict resolution: dialogue, justice, communication and autonomy;
- Comparative analysis to identify key categories in ancient, modern and contemporary philosophical schools;
- We examined primary philosophical sources, including texts by both ancient and contemporary thinkers on dialogue and ethics, as well as academic articles, research studies, and legal documents.

Results

The development of philosophical ideas about mediation begins with antiquity.

Socrates was one of the first philosophers to substantiate the possibility and necessity of a mediative approach to philosophizing.

Socrates (470–399 BC) did not practice mediation in its modern sense, but his philosophical method and approach to dialogue had a profound influence on the principles of constructive communication and conflict resolution. Key aspects of his legacy relevant to modern mediation are as follows.

Socrates developed a unique philosophical method called maieutics («midwifery»), based on a method of asking questions sequentially during dialogue that helped the interlocutor:

- Identify contradictions in one's own beliefs.
- Formulate clear definitions through critical thinking.
- Reach conclusions independently, rather than through the imposition of opinions.

An episode from Plato's dialogues can be cited as an example successfully demonstrating the philosophical method of «maieutics.» As is well known, Socrates left no written works—his method is known through the works of Plato. In the *Gorgias*, Socrates questions the sophist Callicles, exposing the fallacy of his worldview that force is the basis of justice [4; 121]. This episode demonstrates how dialogue can reveal deep-seated values and motives.

Socrates believed that truth is born in dialogue, not confrontation. Socrates's scientific and social position is well expressed in his principles, such as:

«Know thyself» — a call for introspection, which is essential in mediation for understanding one's interests and emotions.

«I know that I know nothing» — an attitude of openness and readiness for dialogue, rather than dogmatism.

«Justice and virtue» as the basis for dispute resolution, which resonates with the win-win idea in mediation.

Socrates' ideas subsequently formed the basis for techniques used by mediators:

- mediators use «open-ended» questions — helping the parties reveal their true interests («What is important to you in this situation?»).
- mediators use the «active listening» technique—the mediator, like Socrates, guides the conversation without providing ready-made answers.

Mediators strive to address value conflicts — through dialogue, the parties learn to understand each other's position, which reduces escalation.

Thus, Socrates' legacy serves as a reliable methodological framework for modern mediators. For example, in family mediation, the Socratic approach helps spouses recognize shared goals (the well-being of their children), even in the face of emotional conflict.

Of course, Socrates was not a mediator, but his method of dialogue, critical thinking, and emphasis on ethics became the foundation for modern practices. Mediation, like Socratic dialogue, transforms conflict into an opportunity for a shared search for truth, where questions are more important than answers.

The next great thinker to contribute to the development of philosophical ideas about mediation was Aristotle (384–322 BC), a student of Plato and one of the founders of Western philosophy. Aristotle did not practice mediation in its modern form. However, his works on ethics, rhetoric, and logic laid the theoretical foundations that indirectly influenced the development of the basic principles of dialogue, conflict resolution, and the pursuit of justice — the key elements of mediation.

In particular, in the *Nicomachean Ethics*, Aristotle argued that courage is a balance between extremes such as cowardice and recklessness. Aristotle calls this balance between excess and deficiency the «golden mean» [5; 79]. In modern mediation, the phrase «golden mean» is a byword.

In his work «*Rhetoric*,» Aristotle identified three methods of persuasion:

- «Ethos» (the speaker's character): trust in the mediator as a neutral party.
- «Pathos» (emotions): understanding the feelings of the parties to the conflict.
- «Logos» (logic): structured argumentation for finding solutions.

The modern mediator, using ethos, creates a safe environment; through pathos, helps the parties express emotions; and through logos, guides them to rational conclusions.

The history of philosophy has preserved quotes from Aristotle that are relevant to mediation. For example, «justice is not a part of virtue, but the whole of virtue» — a reminder of a comprehensive approach to conflict resolution.

Or «to control oneself so much as to respect others as oneself — that is what can be called virtue» — a principle of empathy in dialogue.

The next stage in the development of the philosophical approach to mediation is Roman philosophy, Roman rhetoric, and the art of persuasion.

Cicero and other Roman philosophers emphasized the importance of rhetoric and negotiation in dispute resolution. Their ideas formed the basis for modern communication strategies and negotiation techniques used in mediation.

Marcus Tullius Cicero (106–43 BC), a Roman philosopher, orator, and politician, did not practice mediation in its modern sense, but his ideas on dialogue, justice, and rhetoric had a significant influence on the development of conflict resolution principles. His works, such as *On Duties* (*De Officiis*) and *On the State* (*De Re Publica*), contain concepts relevant to modern mediation [6].

Cicero considered rhetoric a tool for achieving consensus in society. In his work «*On the Orator*» («*De Oratore*»), he emphasized that the orator's goal is not winning a dispute, but rather the search for truth and harmony [7]. This is consistent with mediation, where the mediator's task is not to impose a solution, but to help the parties reach an agreement. Both the orator and the mediator require skills such as listening and understanding the opponent's position, using arguments rather than manipulation, and emphasizing shared values (justice and the good of society).

In his work «*On the Republic*,» Cicero argued that the foundation of social stability is «consensus iuris» («agreement in law»), that is, the voluntary acceptance of common norms. In mediation, too, the final decision must take into account the interests of all parties. Any conflict, from a mediation perspective, should be resolved for the common good, not personal ambitions.

Cicero's quotes are of both scholarly and practical interest. For example, «the good of the people is the supreme law» («*Salus populi suprema lex*») is a reminder of the primacy of the common interest in dispute resolution. Or, «justice must be the foundation of all our actions» is the principle upon which mediation agreements are built.

Discussion

During the modern period, emphasis in approaches to agreements and public control of conflicts was placed on the doctrine of rationality and the concept of the «social contract.»

Thomas Hobbes (1588–1679), an English philosopher and author of *Leviathan* [8], did not practice mediation in the modern sense. However, his ideas on the nature of conflict, the social contract, and the role of neutral authority had an indirect influence on the philosophical foundations of dispute resolution. His theory of rational compromise for the sake of security is relevant to understanding mediation as a tool for preventing chaos.

Hobbes described humanity's «state of nature» as a «war of every man against every man,» where life is «solitary, poor, nasty, brutish, and short.» To avoid this, people enter into a «social contract,» transferring some freedoms to the sovereign (the state) in exchange for security.

Thus, conflicting parties, like individuals in Hobbes, may voluntarily submit a dispute to a mediator to avoid escalation. And his ideas about «rational compromise» for the sake of mutual benefit are largely the foundation of modern mediation agreements.

Hobbes T. believed that «fear of death» and «rational calculation» force people to seek agreement among themselves.

Immanuel Kant (1724–1804), a German philosopher of the Enlightenment, did not practice mediation in its modern sense. However, his ethical and philosophical ideas laid the foundation for the principles that underlie mediation today: respect for individual autonomy, the pursuit of justice, and rational dialogue [9].

For example, in his work «*Foundations of the Metaphysics of Morals*,» Kant formulated the «categorical imperative»:

- «Act so that the maxim of your will may become a universal law.»
- «Treat humanity always as an end, never merely as a means.»

The categorical imperative has found application in mediation in the form of respect for the parties to a conflict as independent entities whose interests cannot be ignored. The mediation process seeks solutions that do not violate universal principles of justice (e.g., equal rights). During the mediation process, the mediator must adhere to the requirement of «non-manipulation» — not using the participants as a «tool» to achieve a goal.

Contemporary philosophy marks a new stage in the development of the ideological foundations of mediation.

Jürgen Habermas (born 1929), a 20th-century German philosopher and sociologist and a key representative of the Frankfurt School, is a key figure in the development of the Frankfurt School. His theory of «communicative action» and the concept of «discursive ethics» have become the philosophical foundation for modern approaches to conflict resolution through dialogue. Habermas's ideas on rational communication, the public sphere, and the search for consensus have directly influenced the development of modern mediation principles.

Habermas contrasts «strategic action» (aimed at achieving personal gain) with «communicative action,» the goal of which is to achieve mutual understanding and agreement [10; 122]. In modern mediation, the mediator also seeks to transition the parties from a strategic conflict mode («win at any cost») to a communication mode, where collaborative dialogue is essential.

Habermas believed that successful communication should emphasize interests rather than positions. In fact, all modern mediation sessions are now based on this principle.

Habermas argued that norms and decisions become legitimate only through «rational discourse,» that is, through open discussion where all participants can express their views and criticize arguments.

Today, a mediated agreement is considered fair if the parties «voluntarily» accept it after honest discussion.

For example, in corporate conflicts, a mediator helps employees and management develop rules that take into account everyone's opinions.

Martin Buber (1878–1965), a 20th-century existentialist philosopher, is known for his work «*I and Thou*» (1923), in which he develops the ideas of «dialogue philosophy.» Buber did not directly engage in mediation, but his concepts formed the basis of a humanistic approach to resolving any conflict [11].

In his philosophical concept, M. Buber contrasts two types of relationships: «I-it» — objective, instrumental, where the other is perceived as a means to an end — and «I-thou» — subjective, based on reciprocity, empathy, and the recognition of human dignity. In modern mediation, mediators strive to shift the con-

flicting parties from an «I-it» position (where the opponent is an enemy or a problem) to an «I-thou» position, creating space for genuine dialogue. Similarly, in modern mediation, mediation sessions are based on «mutual respect» and «recognition of each other's subjectivity,» which helps the parties identify common interests.

M. Buber viewed dialogue as an «encounter» where participants are open to changing their positions through interaction. This requires full engagement in the process and a rejection of manipulation, that is, sincerity and a willingness to listen to the other person. Modern mediators use these principles to create a safe environment where parties can express feelings and needs without fear of judgment. And the techniques of active listening and paraphrasing reflect Buber's idea of «encounter.»

Conclusion

Thus, the development of modern mediation has been greatly influenced by the philosophical ideas of individual authors from the ancient, modern, and contemporary periods.

Aristotelian philosophy, like mediation, strives for balance, rationality, and mutual respect, transforming conflict into a space for the joint search for an optimal solution, often a compromise.

Cicero was not a mediator, but his ideas on dialogue, justice, and the search for agreement became the philosophical foundation for modern practices. Mediation, like Cicero's rhetoric, transforms conflict into a space of reason and mutual respect, where the goal is not victory, but the restoration of harmony.

Hobbes's analysis of the nature of conflict and rational compromise laid the foundation for understanding the role of third parties in dispute resolution. Mediation, like the social contract, transforms chaos into order through dialogue, but without Hobbesian coercion — through mutual respect and the search for common interests.

I. Kant did not consider mediation a practical practice, but his philosophy became the theoretical basis for its key principles: respect for the individual, rational dialogue, and the pursuit of justice. Mediation, like Kantian ethics, transforms conflict into a space of reason, where the parties voluntarily seek solutions consistent with universal moral norms.

J. Habermas did not develop practical methods for mediation, but his philosophy provided it with a solid theoretical and methodological foundation. Modern mediation, like communicative action, transforms conflict into a space of rational dialogue, where the parties, through mutual respect and critical reflection, arrive at solutions that are legitimate for all. This is a theoretical and methodological approach where the «force of argument» replaces the power of power or money.

Martin Buber did not specialize in applied mediation, but his philosophy became the theoretical basis for the implementation of the «humanistic approach» to conflict resolution he developed. The emphasis on dialogue, mutual recognition, and an ethic of responsibility remains relevant for all modern mediation practitioners seeking not just to reach an agreement but to restore human connections in post-conflict situations.

Each of these philosophers has made significant contributions to the development of the philosophical foundations of modern mediation.

Philosophy has played a key role in shaping the theoretical foundation of mediation, enriching it with principles of dialogue, ethics, and an understanding of human relations. Since antiquity, the philosophical tradition has laid the theoretical foundations of mediation, developing concepts of dialogue, justice, and communication. Philosophy has developed philosophical methods that underlie key mediation techniques, such as active listening, paraphrasing, and focusing on needs. Philosophical ideas have influenced the development of a value-based approach to mediation based on respect, empathy, and nonviolence.

As a result, mediation has become more than just a dispute resolution tool, but a «practice of humanizing conflict,» where the process, not just the outcome, is important. Modern mediation, drawing on philosophical ideas, serves not only as a tool for conflict resolution but also as a means of achieving social harmony. Further exploration of the philosophical roots of mediation can contribute to its development in new areas of application.

Ethnomediation in Kazakhstan represents a synthesis of traditional and modern conflict resolution practices. Its successful development depends on the preservation of cultural heritage, improved legislation, and the training of qualified specialists. Further research in this area could contribute to the creation of a universal model of ethnomediation applicable to other multi-ethnic countries.

References

- 1 Послание Главы государства Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана «Казахстан в новой реальности: время действий». — 1 сентября 2020 г. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-1-sentyabrya-2020-g
- 2 Госслужащих будут учить в центрах этнической медиации, заявил Токаев. — 29 апреля 2022 — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.nur.kz/politics/kazakhstan/1967408-gossluzhaschih-budut-uchit-v-tsentrakh-etnicheskoy-mediatsii-zayavil-tokaev/>
- 3 О медиации. Закон Республики Казахстан от 28 января 2011 года № 401-IV. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1100000401>
- 4 Жебелев С.А. Сократ / С.А. Жебелев. — М.: «РИПОЛ Классик». — 2022. — 254 с.
- 5 Гусейнов А.А. Никомахова этика / А.А. Гусейнов // Новая философская энциклопедия. 2-е изд., испр. и допол.; Ин-т философии РАН; Нац. обществ.-науч. фонд; Предс. научно-ред. совета В.С. Стёпин, заместители предс.: А.А. Гусейнов, Г.Ю. Семигин, уч. секр. А.П. Огурцов. — М.: Мысль, 2010. — Т. III. — С. 91-92.
- 6 Mitchell T.N. Cicero, the Senior Statesman. — [Electronic resource] / T.N. Mitchell. — New Haven and London: Yale University Press, 1991. — Access mode: <https://www.cambridge.org/core/journals/classical-review/article/abs/lonely-consular-thomas-mitchell-cicero-the-senior-statesman-p-x-345-new-haven-and-london-yale-university-press-1991-2250/74F37E68DD286651C81B6958C9532162>
- 7 Марк Туллий Цицерон. Три трактата об ораторском искусстве / Марк Туллий Цицерон; Под редакцией М.Л. Гаспарова. — Москва: Издательство «Наука», 1972. — 471 с.
- 8 Гоббс Т. Левиафан / Т. Гоббс. — М.: «Эксмо». — 2022. — 704 с.
- 9 Rohlf M. Immanuel Kant [Electronic resource] / M. Rohlf // Stanford Encyclopedia of Philosophy. — 2010. — Retrieved from: <https://philpapers.org/rec/ROHIK>
- 10 Хабермас Ю. Теория коммуникативной деятельности / Ю. Хабермас. — М.: «Весь мир», 2022. — 880 с.
- 11 Zank M. Martin Buber [Electronic resource] / M. Zank, Z. Braiterman // The Stanford Encyclopedia of Philosophy. — 2004. — Access mode: <https://plato.stanford.edu/entries/buber/>

Г.А. Жумасултанова, А.А. Инджигольян, Б.А. Досова

Этномедиацияның қазіргі ғылымдағы пәнаралық бағыт ретінде қалыптасуының ғылыми және философиялық алғышарттары

Мақалада философиялық идеялардың қазіргі заманғы медиациядағы жаңа қолданбалы саланың және оның нақты саласы этномедиацияның дамуына әсері қарастырылды. Авторлар медиацияның өзектілігін психологиялық факторлардың және әлеуметтік-экономикалық өзгерістердің әсерінен туындайтын қазіргі қоғамдардағы қақтығыс әлеуетінің артуын келтіре отырып негіздейді. Медиацияның диалог пен делдалдылық арқылы қақтығыстарды шешу әдісі ретінде шиеленісті азайтудың негізгі құралына айналып келе жатқаны атап көрсетілген. Сондай-ақ медиация құқықтық, әлеуметтік және этносаралық салаларда белсенді түрде жүзеге асырылып жатқан Қазақстанға ерекше назар аударылады. Бұл процестің институционалдануы тек батыстық тәжірибелердің әсерімен емес, сонымен қатар қақтығыстарды тиімді басқаруға арналған ішкі қажеттіліктермен байланысты. Ол Президент Қасым-Жомарт Токаевтың бастамаларынан да көрінеді. Мақалада медиацияның антикалық дәуірден қазіргі кезеңге дейінгі дамуының философиялық алғышарттары зерделенді. Сократ идеялары (диалог әдісі ретіндегі майевтика), Аристотель («алтын орта» және риторика), Цицерон (риторика арқылы консенсус), Томас Гоббс (рационалды ымыра), Иммануил Кант (категориялық императив), Юрген Хабермас (коммуникативтік әрекет) және Мартин Бубер («Мен—Сен» диалогы) тұжырымдамалары сараланды. Аталған идеялардың өзара түсіністікке, этикаға, мүдделер тепе-теңдігін іздеуге негізделген медиативтік тәжірибелердің қалыптасуына ықпалы көрсетілді. Қорытындыда ежелгі антикалық дәуірден бастап XX ғасырдың теорияларына дейінгі философия медиацияның құндылық негізін қалыптастырып, оны дауларды шешудің ғана емес, сонымен бірге әлеуметтік келісімді нығайтудың құралына айналдырды деп тұжырымдалған. Көпұлтты мемлекет ретінде қалыптасқан Қазақстан үшін медиация мен этномедиацияның дамуы әлеуметтік тұрақтылықты қамтамасыз етудің маңызды шарттарының бірі.

Кілт сөздер: медиация, этномедиация, философия, қақтығыс, диалог, әділеттілік, ымыраға келу, қарым-қатынас, мүдделер теңгерімі, консенсус.

Г.А. Жумасултанова, А.А. Инджиголян, Б.А. Досова

Научные и философские предпосылки возникновения этномедиации как междисциплинарного направления современной науки

Статья исследует влияние философских идей на развитие нового прикладного направления современной науки медиации и ее частного направления — этномедиации. Авторы обосновывают актуальность медиации ростом конфликтности в современных обществах, обусловленным как психологическими факторами (склонность к доминированию), так и социально-экономическими изменениями (конкуренция за ресурсы). Авторы подчеркивают, что медиация как метод разрешения конфликтов через диалог и посредничество становится ключевым инструментом снижения напряженности. Особое внимание уделяется Казахстану, где медиация активно внедряется в правовую, социальную и межэтническую сферы. Институционализация этого процесса связана не только с влиянием западных практик, но и внутренними потребностями в эффективном управлении конфликтами, что подтверждается инициативами Президента К.-Ж.К. Токаева и деятельностью Ассамблеи народа Казахстана. В статье прослеживаются философские предпосылки развития медиации от античности до современности. Анализируются идеи Сократа (майевтика как метод диалога), Аристотеля («золотая середина» и риторика), Цицерона (консенсус через риторику), Т. Гоббса (рациональный компромисс), И. Канта (категорический императив), Ю. Хабермаса (коммуникативное действие) и М. Бубера («Я — Ты»-диалог). Показано, как эти концепции заложили основы современных медиативных практик: акцент на взаимопонимание, этику, поиск баланса интересов. Основной вывод этой работы состоит в том, что философия, от античных идей до теорий XX века, сформировала ценностный фундамент медиации, превратив её в инструмент не только разрешения споров, но и укрепления социальной гармонии. Для Казахстана, как многонационального государства, развитие медиации и этномедиации становится одним из условий социальной стабильности.

Ключевые слова: медиация, этномедиация, философия, конфликт, диалог, справедливость, компромисс, коммуникация, баланс интересов.

References

- 1 (2020). Poslanie Glavy gosudarstva Kasym-Zhomarta Tokaeva narodu Kazakhstana «Kazakhstan v novoi realnosti: vremia deistvii» [State of the Nation Address by Head of State Kassym-Jomart Tokayev to the people of Kazakhstan «Kazakhstan in a new reality: time for action»]. [www.akorda.kz](https://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazakhstana-1-sentyabrya-2020-g). Retrieved from https://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazakhstana-1-sentyabrya-2020-g [in Russian].
- 2 (2022). Gossluzhashchikh budut učit v tsentrakh etnicheskoi mediatsii, zaiavil Tokaev [Civil servants will be taught in ethnic mediation centers, Tokayev said]. [www.nur.kz](https://www.nur.kz/politics/kazakhstan/1967408-gossluzhaschikh-budut-uchit-v-tsentrakh-etnicheskoy-mediatsii-zayavil-tokaev/). Retrieved from <https://www.nur.kz/politics/kazakhstan/1967408-gossluzhaschikh-budut-uchit-v-tsentrakh-etnicheskoy-mediatsii-zayavil-tokaev/> [in Russian].
- 3 (2011). O mediatsii. Zakon Respubliki Kazakhstan ot 28 yanvaria 2011 goda № 401-IV [On mediation. Law of the Republic of Kazakhstan No. 401-IV]. [adilet.zan.kz](https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1100000401). Retrieved from <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1100000401> [in Russian].
- 4 Zhebelev, S.A. (2022). Sokrat [Socrates]. Moscow: RIPOL Klassik [in Russian].
- 5 Guseinov, A.A. (2010). Nikomakhova etika [Nicomachean Ethics]. *Novaia filosofskaya entsiklopediya — New Philosophical Encyclopedia* (2nd ed.). V.S. Stepin (Ed.). Moscow: Mysl [in Russian].
- 6 Mitchell, T.N. (1991). Cicero: The Senior Statesman. New Haven and London: Yale University Press. [www.cambridge.org](https://www.cambridge.org/core/journals/classical-review/article/abs/lonely-consular-thomas-n-mitchell-cicero-the-senior-statesman-p-p-x-345-new-haven-and-london-yale-university-press-1991-2250/74F37E68DD286651C81B6958C9532162). Retrieved from <https://www.cambridge.org/core/journals/classical-review/article/abs/lonely-consular-thomas-n-mitchell-cicero-the-senior-statesman-p-p-x-345-new-haven-and-london-yale-university-press-1991-2250/74F37E68DD286651C81B6958C9532162>
- 7 Tsitseron, M.T. (1972). *Tri traktata ob oratorskom iskusstve* [Three treatises on oratory]. M.L. Gasparov (Ed.). Moscow: Izdatelstvo «Nauka» [in Russian].
- 8 Gobbs, T. (2022). *Leviafan* [Leviathan]. Moscow: Eksmo [in Russian].
- 9 Rohlf, M. (2010). Immanuel Kant. *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Retrieved from <https://philpapers.org/rec/ROHIK>
- 10 Habermas, J. (2022). *Teoriia kommunikativnoi deiatelnosti* [The theory of communicative action]. Moscow: Ves Mir [in Russian].
- 11 Zank, M., & Braiterman, Z. (2004). Martin Buber. *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Retrieved from <https://plato.stanford.edu/entries/buber/>

Information about the authors

Zhumasultanova Galiya — Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Department of Political Science and Sociology, Buketov Karaganda National Research University, Karaganda, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0001-9869-2583>

Injigolyan Anzhela — Candidate of Sociological Sciences, Associate Professor, Department of Political Science and Sociology, Buketov Karaganda National Research University, Karaganda, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0001-6400-1385>

Dossova Bibigul — Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Department of World History and International Relations, Buketov Karaganda National Research University, Karaganda, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0001-8427-2027>

A.Zh. Yerzhanova¹, L.N. Toktarbekova^{2*}, A.S. Dussipova³

¹Kazakh National Women's Teacher Training University, Almaty, Kazakhstan;

²Institute of Philosophy, Political Science and Religious Studies CS MSHE RK, Almaty, Kazakhstan;

³K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan

(E-mail: ayerzhanova180@gmail.com, lauratoktarbekova@gmail.com, aisana_dusipova83@mail.com)

The Values of Modern Kazakh Youth: National and Global

The article presents a socio-philosophical analysis of the transformation of value orientations among young people in Kazakhstan amid globalization, post-Soviet modernization, and digitalization. The study aims to identify the axiological foundations of youth life strategies and examine the interaction between traditional national values and individualistic attitudes. Its theoretical and methodological framework combines philosophical axiology, concepts of sociocultural dynamics, and the comparative East–West model. The research employs an interdisciplinary approach integrating socio-philosophical, axiological, comparative, and sociocultural methods. The empirical basis includes sociological studies, statistics, analytical reports, and content analysis of educational and media environments. The findings show that pragmatism, individualism, and an orientation towards material well-being coexist with the continuing importance of family, education, work, friendship, religion, and spiritual development. Educational and labour migration is associated with aspirations for professional self-realization, high-quality education, adequate remuneration, and improved living standards. The scientific novelty lies in interpreting the transformation of youth values as a contradictory unity of axiological crisis and social renewal. The article substantiates the need to humanize education, strengthen the cultural and educational role of the mass media, and develop an ethics of mutual responsibility. It concludes that national and global values can be reconciled through the principles of humanistic axiology.

Keywords: philosophical axiology, value orientations, youth of Kazakhstan, value transformation, globalization, traditional values, individualism, youth migration, humanization of education, sociocultural dynamics.

Introduction

What are values? What is their theoretical and practical significance?

There are many answers to these questions.

Here is one of them.

‘To value something, that is, to regard it as valuable, means at the same time: to take it into account. This «taking into account» already implies a certain «purpose» from the outset. Therefore, the essence of value stands in an intrinsic connection with the essence of purpose. Once again, we touch upon a tricky question: is something a purpose because it is a value, or does something become a value only insofar as it is set as a purpose? Perhaps this ‘either-or’ remains the formulation of a question that is as yet insufficient, one that has not yet grasped the essence of the problem» [1; 88].

Value as a goal is, therefore, a manifestation of human destiny in the world.

The suspicion underlying values, wrote Nikolai Hartmann, is subjectivity. Does it not follow that ‘goods’ have value only for the people who evaluate them? In this case, value entities lack objectivity. And this opens the door to Nietzschean value relativism. But the fact that, for example, psychological laws are related to sentient beings does not mean that these laws exist only in the consciousness of those beings: on the contrary, it is precisely to such laws that the subjects for whom they are valid are unconditionally subject. The same applies to moral values. A subject cannot declare something to be valuable to them that is not so for them [2; 191–192].

What may be, or appear to be, valuable to an individual may not be valuable at all from the perspective of humanity’s evolution into true humanity. This evolution is the objective yardstick by which values are measured. What is valuable is that which helps a person to develop properly.

Today it is clear that modern civilisation seems to be designed solely for young people. An example of this is the dominance of the latest technologies in music; the huge amount of airtime given on television to reality shows featuring young people; the abundance of TV series aimed at young people and featuring young people. One of the reasons for this ‘rejuvenation’ of culture is that the progress of civilisation leads to

* Corresponding author’s e-mail: lauratoktarbekova@gmail.com

the emergence and constant renewal of technical means. Electric guitars appeared — and young people all over the world turned to electronic music. Computers appeared — and computer graphics, digital art, Photoshop and so on emerged — all things that young people in particular take to with pleasure and ease. ‘Smart cities’ are emerging, but older people do not feel particularly at home in them, as they find it difficult to master the latest gadgets and technical devices in transport, when crossing the street, and so on. Older people are unlikely to use bicycles, motorbikes and mopeds, which have become very popular among young people. Young people find it easy to master new technical devices and technologies. Eager for all things new, young people quickly get to grips with them, and these devices allow them to feel at ease in the context of modern civilisation.

But in today's world, young people also face pressing issues and everyday challenges. These include the question of freedom, uncertainty about their future career paths, the inability to fully realise their creative potential, a lack of a sense of responsibility, and other philosophically significant issues. These problems simultaneously act as a kind of springboard, demanding new steps: they do not allow one to remain static and impose upon the individual, who is only just beginning their life's journey, the demands of movement, development and choice.

‘The rethinking or re-evaluation of cultural values is always a transformation of cultural, socio-political and educational processes, and it must contribute to a qualitative change in such processes as enculturation, acculturation and others. The dynamics of cultural processes show that the production of new cultural forms and integration into various cultural systems is a constant process» [3; 16]. Research by the domestic intellectual community highlights the need for an interdisciplinary analysis of the processes occurring in society when studying values. Therefore, this study, aimed at identifying the value orientations of young people, examines philosophical-cultural and socio-political aspects, as well as the educational process.

The relevance of cultural transfer in the modern world suggests that a re-evaluation of values in the context of socio-cultural transformation is a natural phenomenon.

The study addresses the following questions:

1. What are the reasons behind young people migrating abroad? This question is examined in the context of the ‘brain drain’ in Kazakhstan.
2. How do traditional national values and modern individualistic attitudes coexist in the minds of young people in Kazakhstan? The research takes into account the interplay between traditionalism and globalisation, Western intervention, cultural transfer and the development of digital technologies.
3. What are the life strategies and value choices of today's Kazakhstani youth? Based on research conducted by the Kazakhstani academic community, a systematisation and comparative analysis are being carried out.
4. Is the transformation of values among Kazakhstan's youth a sign of a spiritual crisis or a natural process of social renewal?

Preliminary research hypotheses:

1. One of the reasons for youth migration is the higher quality of life and educational services available abroad. The influence of cultural intervention manifests itself in an excessive idealisation of life outside Kazakhstan. Strategic career planning plays an important role. With the advent of digital technologies, boundaries in young people's perceptions are blurring, whilst the scope of their goals is expanding significantly. The desire to realise one's potential at a young age, youthful maximalism and the need for an objective competitive environment may also reinforce outward migration. Undoubtedly, there can be many reasons for the outward migration of young people; in this study, the main reasons are identified on the basis of an analysis of social statistics, the dynamics of migration processes and the findings of academic research. Particular attention is paid to educational and labour migration.
2. The question of the combination of traditional national values and modern individualistic attitudes in the minds of Kazakhstani youth is examined through a comparative analysis of researchers' positions. In light of rapid technological development, the youth's desire for quick success and the associated strengthening of individualistic attitudes are analysed.
3. The findings of Kazakhstani scholars are utilised in the study of the life strategies and values of contemporary Kazakhstani youth. It is emphasised that young people have not yet completely abandoned national values.
4. The transformation of values is viewed as a process in which crisis and renewal unfold in parallel.

Materials and methods

This study of the transformation of values among today's youth in Kazakhstan is based on a comprehensive interdisciplinary approach encompassing philosophical, socio-cultural, sociological and psychological levels of analysis. The work aims to provide a socio-philosophical understanding of changes in the value orientations of young people in the context of globalisation, post-Soviet transformation and the influence of the Western cultural paradigm.

The theoretical and methodological basis of the study consists of ideas from axiological philosophy (P. Sorokin, É. Durkheim, T. Parsons, and others), concepts of phases of cultural development (O. Spengler, L. Gumilev), as well as the tenets of the 'West-East' cultural-philosophical dichotomy, in which particular significance is attached to values.

The empirical basis of the study comprises the results of sociological surveys, analytical reports and open data relating to the youth audience in Kazakhstan, as well as the results of content analysis of issues in the educational process, the causes of migration and young people's preferences in the media sphere.

Results

The past decades of liberal reforms have shown that the values of today's young people are highly diverse and depend on education, social background and status, regional factors, membership of a national or ethnic group, religious beliefs and a host of other factors. These changes have not yet had a fatal impact on the core cultural values of the people of Kazakhstan — family, children, friends, work and religion. Nevertheless, economic and political instability, deepening social differentiation and the protracted path to recovery from the crisis have, to a certain extent, influenced the mindset of the population, including young people, by increasing uncertainty about the future and a sense that social and legal norms are ineffective, i.e. anomie.

The shift in the core value orientations of the population, including young people, can be divided into three stages.

The first stage — the launch of comprehensive reforms, from the late 1980s to the early 1990s. During these years, despite the breakdown of familiar living conditions and the worsening of material hardships, the hierarchy of people's values remained virtually unchanged. The leading values included those associated with the comfort of a person's inner microcosm: a clear conscience, family, and interesting work. Among the less prominent values, self-interest, power and competition predominated. Material values were rated as being of moderate importance, which was also characteristic of Russian culture.

The second stage — the mid-1990s and the second half of the 1990s. Social research conducted during these years indicates a partial breakdown of traditional value systems in the post-Soviet space. Processes were actively underway to supplant spiritual and moral values with a paradigm of material and pragmatic values. In the early years of the reforms, the population showed an active interest in socio-political issues and highly valued freedom, which was not characteristic of the traditional mindset. However, by the mid-1990s, the majority of the population had come to place material well-being above the value of freedom.

The late 20th and early 21st centuries marked the beginning of a third phase, characterised by the growing belief that ordinary people have no influence and are incapable of halting negative trends. Among the population, including young people, the number of supporters of tough governance methods increased; the importance of a leader possessing the necessary charisma and capable of leading the country out of chaos grew. Negative trends began to emerge in the worldviews and value orientations of young people. Such important components of human life as the pursuit of knowledge, work, education, etc., have noticeably lost their significance, whilst material security has come to dominate the hierarchy of values. The rigid individualism and pragmatism espoused by a significant proportion of young people are leading to a rise in society of such negative phenomena as selfishness, cynicism, extremism and aggression.

In the decades that followed, a trend towards a return to traditional values began to emerge in the collective consciousness of the people of Kazakhstan. Slowly but surely, the importance of education, spiritual development, work and freedom is growing. Thus, the transformative changes in the core values of the citizens of Kazakhstan and other post-Soviet republics are gradually returning to the original paradigm.

'Over the past 30 to 40 years, there have been significant changes in young people's values regarding work, particularly in their understanding of the importance of work. During the Soviet period, from the late 1960s to the first half of the 1970s, the value of work ranked first among young people; it was chosen by at least two-thirds of respondents. Now it has slipped to fourth place. This is linked to the disappearance, in the

course of the reforms, of the ideology of work — which had particular social significance — and the system of work education. The image of the honest worker, the production leader, indeed any working person, has vanished from the media. The professions of labourer, technician and engineer have lost their status. ‘Heroes of Labour’ have been replaced by ‘ideals of consumption’ — pop stars, comedians, parodists, astrologers, fashion journalists, and so on. One of the negative factors in the value structure of today’s youth is the lack of a clear link between work and money. In the Soviet era, this link was weakened as a result of egalitarianism, and now it is practically non-existent. Some earn large sums of money through schemes and manipulation, whilst others, engaged in hard labour, sometimes in several jobs, face a mismatch between the volume of work and their pay. Teenagers and young people are well aware of the current situation...’ writes Professor V.E. Semenov [4; 37–38].

Furthermore, according to the Russian sociologist L.A. Hegel, Head of Department at the K.E. Tsiolkovsky Russian State Technological University, ‘...the findings of social research clearly demonstrate the existence, in the minds of young people, of a contradiction between illusions, dreams and reality, which, it would appear, is never fully resolved’ [5; 10–19].

Compared to the older generation, young people are more often characterised by a higher level of intolerance, including on ethnic grounds, as well as by problems arising from the contradictions between wealth and poverty, education and illiteracy, the value of health, sport and drug addiction, smoking and alcoholism.

It is interesting to note that the older generation’s critical attitude towards young people has existed throughout history. However, in our view, what is new is that today’s young people judge their peers far more critically than adults do.

It should not be forgotten that the younger generation, due to age-related characteristics, a lack of life experience, and the instability of internal criteria for forming their own social norms, is the most vulnerable group. In the context of the new social realities and phenomena of modern Kazakhstan, it is not easy for the younger generation to distinguish between what is ‘healthy’ and what is ‘unhealthy’. The ability to adapt to conditions of survival cannot automatically be regarded as full socialisation. Although young people, compared to older people, are better able to adapt to the situation in the country, this should not be seen as a simple and unambiguous source of social optimism.

In recent years, one cannot ignore a new trend: in the minds of young people, positive values are beginning to take precedence over negative ones. This refers to the choice of directions that young people themselves consider significant and associate with such universal human values as diligence, honesty, integrity, general culture, and the ability to critically assess one’s own capabilities.

Discussion

Let us consider some aspects, advantages and challenges of the changing values among today’s young people in Kazakhstan.

According to official statistics for early 2025, the population aged 14–34 stands at 5,817,339, meaning that young people account for 28 % of the population; in other words, almost one in three residents of the country is a young person [6]. In recent years, more than 100,000 students have left our republic to go abroad. According to some studies, in 2024, 43.8 % of those who migrated from the country were young people [7; 98]. Among them are talented young people and capable scientists, representatives of a new, successful generation of Kazakhstani citizens with clear goals. They could make a significant contribution to the country’s development. In this regard, the question naturally arises: why are young people going abroad?

The main reason lies in the higher quality of life and educational services abroad. In support of this hypothesis, we can cite the findings of a study conducted as part of the AP22683402 project ‘External educational and labour migration of Kazakhstani youth: trends and risks’ for 2024–2026: ‘The motivational structure of youth migration is distinctly economic in nature. The main reasons for migration are linked to the search for better working conditions, education and an overall higher standard of living, as confirmed by the results of sociological surveys: 56.6 % of respondents cite higher earnings abroad as their main motive’ [8; 153].

It is also worth noting that studying abroad is becoming increasingly affordable with each passing year. For example, in Germany, there is the option of free university education, and the universities themselves offer their own scholarship programmes. At the same time, there are opportunities in Kazakhstan to obtain a high-quality education and gain professional experience; a strong argument in favour of this is our students and graduates, who are competitive abroad and work successfully in international companies.

Some leading private universities in Kazakhstan have already recognised the ineffectiveness of the 'mass advantage' model, based solely on cheap grants, which is characteristic of a number of state universities. To attract and retain domestic applicants, such universities are striving to strengthen their academic staff and are recruiting specialists educated abroad. Thus, with the aim of stemming the 'brain drain', Maqsut Narikbayev University (MNU) has brought together the best domestic academic specialists and leading experts in the field of international education, establishing links with leading educational institutions. Currently, over a hundred lecturers who have been educated abroad teach at MNU: in France, the UK, Germany, Switzerland, the USA, Spain, China, Singapore, Cyprus, Egypt, India, Australia, Bulgaria, Ukraine, Russia, Turkey and other countries. More than half of them are graduates of the 'Bolashak' programme. The teaching staff includes graduates of Harvard, Cambridge and Oxford Universities. Their open-minded and creative approach is combined with high academic standards.

We are not claiming that the entire problem lies solely with the education system. On the contrary, it must be viewed holistically: the socio-economic, cultural and political conditions in the country must be taken into account. It is important for us to recognise that the Kazakhstani education system is not necessarily lagging behind the Western model, but has its own conceptual framework. According to domestic rankings, the country has strong public and private higher education institutions. When it comes to state universities, the first that springs to mind is Al-Farabi Kazakh National University — the country's leading centre for training academic staff, an implementer of state programmes, a university with international standing, and one of the country's most prestigious universities with its own development concept.

If Kazakhstan can ensure a standard of education comparable to that of the West, if a strong academic staff is established, and if remuneration is commensurate with the work performed, it will be possible not only to halt the 'brain drain' but also to reverse this process by attracting foreign applicants to the country.

Of course, the picture of Western education is far from being a complete idyll or ideal. If all the problems were merely a matter of the quality of education, they would be relatively easy to resolve. The main point we wish to highlight is the shared ideals and values that the West promotes and seeks to present to other countries and peoples as universal.

The cultural and philosophical category contrasting the 'West' and the 'East' manifests itself in characteristics of the human relationship with the world such as activity, rationalism, utilitarianism, the practical transformation of the external world, and the desire to subjugate nature and place its laws at the service of humankind.

Every culture has its own core values, determined by its place in the world (North, South, East, West, Eurasia, continental, maritime, mountainous, or plain cultures, etc.), its involvement in the course of world history, and its accumulated historical experience. It is precisely through this core that the integrity of a culture and its unique character are ensured. Consequently, the West is a specific system of values.

When the West is criticised, it is important to understand that it is not the people themselves who are being criticised, but the cultural type they represent. People everywhere remain human beings, yet their life principles and value systems do indeed differ, sometimes quite significantly.

Drawing on the evidence of world history, it can be said that the West has developed a rich and sophisticated culture throughout its history. However, there are many scholars who argue that the historical West has run its course, and that its values are, in many respects, outdated and subject to justified criticism.

What are the reasons for this situation? Firstly, it is historical fatigue. In their research, O. Spengler and L. Gumilev demonstrated that every culture goes through several stages of development: from an initial stage of boundless energy to a concluding, final stage in which passionate energy wanes. Secondly, activism, which has turned into a drive for innovation and technical and technological advances. This leads to the robotisation of life, the standardisation of thought and the suppression of the creative impulse of the human soul.

Today, tolerance is considered one of the most significant Western values; however, its boundaries and true unconditional nature are, in essence, impossible in the modern Americanised world, founded on the principle of open individualism. In a world where values and worldviews contradict one another, tolerance either becomes false, or is distorted, or reaches absurd extremes.

How is this real picture reflected in the idealisations of Western axiologists?

The problem of values has been studied in considerable depth in philosophy, sociology, anthropology and psychology (É. Durkheim, J. Dewey, P. Sorokin, C. Lewis, T. Parsons).

According to Pitirim Sorokin, values form the foundation of every culture. Depending on which value is dominant, he identifies three types of cultural supersystems: ideational, sensate and idealistic. Sorokin de-

defines the contemporary type of culture as a sensate culture. He believes that objective reality and its meaning have a sensory basis. Only that which we can see, hear, feel, taste and perceive is recognised as real and meaningful. Beyond this sensory reality, it is as if there is nothing; that which is not perceived by the senses is regarded as distant from reality or, in fact, non-existent. Contemporary 'sensate' culture, according to Sorokin, is doomed to decline, as it is responsible for the degradation of the human being and the relativisation of all values [9].

In our view, contemporary culture truly deserves special attention: it represents the apotheosis of sensate culture. It is a material-sensate culture, oriented towards entertainment and pleasure, stimulating them, supporting and glorifying ignorance, a lack of culture and the destruction of spirituality; these shortcomings are often particularly noticeable among young people.

Alongside traditional approaches to the study of values, there is the concept of a global survey of values — the World Values Survey [10].

This research project brings together sociologists from around the world to study values and their impact on social and cultural life. The World Values Survey, whose association has its legal seat in Stockholm, has conducted social research in 97 countries, covering around 90 % of the world's population.

These studies reveal changes in people's worldviews and their expectations of life. Sociologists conducted surveys of representatives from all social groups within the population. Using standardised questionnaires, they examined changes in values in areas such as religion, gender relations, work motivation, democracy, the country's system of governance, social capital, participation in political life, tolerance, environmental protection and subjective well-being. The sociological community is analysing the impact of these changes on countries' economic development, citizens' quality of life and democracy. According to the study's authors, the population's attitudes play an important role in economic development, the emergence and functioning of democratic institutions, gender equality and the effectiveness of governance.

The research was conducted in countries with different political regimes, at various stages of economic development — ranging from poor to very wealthy nations — and with a wide variety of cultural forms.

The researchers compare countries across two broad categories of values: survival values versus self-expression values, and traditional values versus secular-rational values.

Survival values include economic and physical security, material values, intolerance of dissent and xenophobia, a low regard for freedom and human rights, a willingness to accept authoritarianism and submission, and a belief in the limitless possibilities of science and technology. Self-expression values include personal freedom, human rights, a high level of material well-being and income, and attention to environmental issues and gender equality.

In our view, survival values, as interpreted in this way, appear problematic. First and foremost, we ourselves must be a source of safety for other people; otherwise, the divide between peoples will only deepen. Unfortunately, it is precisely this opposite situation that is becoming absolutely predominant in many cases today.

In the category of traditional versus secular-rational values, traditional values include religion, family, respect for authority, absolute standards, social conformity, and the prioritization of consensus over political disagreement. Secular-rational values include rational behavior, the pursuit of success, a deep understanding of the advantages of a secular state, and the limitation of the influence and role of religion.

It is particularly important to note in this study that, as generations change, self-expression values are becoming increasingly widespread. Therefore, according to the authors of the study, countries with authoritarian regimes may become liberal states in 15–20 years. Countries where the level of democracy does not yet correspond to the population's self-expression values may, over time, also transform into genuinely democratic states.

It must be emphasised that liberal ('soft') values — such as mutual understanding, tolerance, pluralism, and so on — are, in general terms, abstract. On the surface, they appear highly positive; however, in real life, in actual socio-political practice, they turn out to contain serious flaws. Thus, in the West, where liberalism is one of the leading ideologies, liberal values are taken to the point of utter absurdity and become a threat not only to traditional values, but to the very values of human life and development. Examples of this include the de facto destruction of the institution of the family (adoption of children by same-sex couples, turning a blind eye to neo-fascist manifestations, etc.). In the Republic of Kazakhstan, liberal values have not yet reached such extreme forms of expression, and it is probably for this very reason that Kazakhs welcome them; however, in the future, should the West expand into our country, these values may supplant the traditional values of the Kazakh people and other ethnic groups in Kazakhstan.

The main social group most vulnerable to the substitution of genuine values with false ones is the younger generation — from early childhood through to adolescence. During adolescence, values and goals undergo a transformation, and ideals and priorities shift. For an adolescent, an adult often becomes an ideal, yet this figure is viewed uncritically. Adult life seems more real and comfortable to them, but they cannot yet enter it: objectively, they are not yet ready to become members of this group. Adults, for objective reasons, do not accept them into their group. Even young men and women, who are only three or four years older than the teenager, adhere to the same principle. To the adolescent, all this seems like a blatant injustice. In such a situation, a particular type of consciousness develops, characteristic specifically of adolescents: logical thinking combines with emotional thinking, giving rise to an internal antinomy between consciousness and adolescent life. It should be emphasised that adolescence and early young adulthood are characterised not only by psychological instability, but also by the instability of worldviews and value orientations.

Within youth social groups, adolescence is characterised by a sense of nihilism towards the principles of adult life and an extremism of values. In the age of globalisation, young people's minds are deliberately manipulated by the architects and actors of large-scale strategic projects. Young people's minds are prone to unquestioningly trusting hostile propaganda and succumbing to the influence of criminal, sectarian, terrorist and other organisations. On the one hand, young people are the future of the nation-state; on the other hand, manipulators, by diverting their consciousness from a constructive path, are turning them into a slow-acting explosive force. The emissaries of globalisation rely precisely on this social stratum and seek to destroy fundamental values in the minds of young people, and ultimately the very concept of value itself. For example, spending time on various forms of entertainment is promoted as one of the highest values.

What is the situation in modern Kazakhstan in the context of the global civilisational crisis? Following the collapse of the Soviet Union, due to the drastic change in the state's political and economic course, a significant portion of the population experienced a crisis of values. Ethical and political crises arose, as well as crises of professional demand, identity, and so on. However, over time, people adapted to the new conditions and overcame many of these crises.

At the same time, both before and during the Soviet era, Kazakhs, Russians, Belarusians and other peoples lived in a society dominated by the values of collectivism and mutual aid; these values remain largely intact today. It is precisely these authentic values that have enabled the citizens of Kazakhstan to resist the false values which, according to a number of researchers, have taken hold in modern Western Europe. Research findings show that, on the whole, high values prevail in Kazakhstan, in particular life-affirming and peace-loving ideals. The majority of Kazakhstani people prioritise family values, health, creative work and spiritual and moral ideals.

According to specific social surveys, the worldview, beliefs and associated value choices of Kazakhstani people are quite contradictory. Even on similar issues, opinions vary significantly. This is linked to Kazakhstan's deepening integration into the global community and the vast amount of information coming from all over the world and from a wide variety of sources. For example, the greatest confusion is observed regarding the issue of liberal values. Many confuse an abstract understanding of liberal values — gentleness, kindness, tolerance, openness to dialogue, etc. — with the concrete historical reality of liberalism as a form of Western intervention, that is, as a strategy for the destruction of traditional value systems.

One of the main practical tasks in overcoming the crisis of values is to make substantial changes to the content and structure of the education system. The primary aim of a person's upbringing and education must be spirituality, understood as unconditional morality, love for everything around us, and creativity inspired by love. However, at present, in Kazakhstan and across the world, education is largely focused primarily on technological utility and the creation of a 'human-computer' type.

Education must be made more human-centred and focused on the humanities. School and university curricula should incorporate more courses in ethics, aesthetics, psychology and ecology, and should increasingly involve experts from the fields of culture and Kazakhstan's socio-economic life. The development of the human personality, its values and goals begins in early childhood. Therefore, from a young age — in an engaging way, through games and real-life situations — it is necessary to foster an ethical imperative that meets the demands of the 21st century. Accordingly, teaching materials, textbooks, technical resources and supplementary aids must be developed on the basis of humanistic values and methodologies; in collaborative activities and communication among pupils, the principle of prioritising respect for others must be upheld. Only in this way is it possible to revive humanistic values, and with them — ethical, aesthetic, cognitive and religious values. This will contribute to the formation of genuine tolerance, the imperative of mutual responsibility and the development of immunity to various forms of extremism, above all religious extremism. 'To

nurture the human soul and shape one's worldview, it is important to make effective use of the spiritual values of world and traditional religions...' [11; 56–57]. Therefore, the education of young people and their spiritual upbringing are a matter of urgent importance for the country's future.

The Kazakhstani media must implement cultural and educational policies in a more systematic and consistent manner. This involves promoting high values among the country's youth — not through forced indoctrination, but by fostering a genuinely humanistic outlook among the audience. For example, in our view, it is necessary to diversify the state radio broadcasting programme offered by Kazakh Radio, including literary and philosophical discussions and meetings, music reviews and masterclasses, and interviews with representatives of Kazakhstan's creative elite and interesting individuals. Various programmes should be dedicated to the natural and morally convincing cultivation of the finest human feelings and qualities in children and young people. Generational patterns offer a cautiously optimistic counterpoint. Youth in Kazakhstan tend to articulate more liberal views on gender, but the influence of family and society remains strong [12; 7].

Contemporary research, including sociological studies, suggests that several systems of value orientations currently coexist across the post-Soviet space, embraced by both young people and adults. One of these is close to the post-industrial individualistic value model; its adherents are predominantly residents of capital cities and major urban centres. The second system is represented by those with a traditional Kazakh mindset and is oriented towards a patriarchal value model; it is characteristic of residents of small towns, suburban areas and the regions. In addition to these two models of value orientations, a third, distinctly noticeable type of mentality is emerging — a mixed, not yet fully defined type of value consciousness, characteristic of residents of medium-sized towns and industrial regions remote from the centre. To a certain extent, this group shows sympathy for Western-style values, but seeks, where possible, to adapt them to the foundations of the traditional value system.

Conclusion: Future Tasks

The state and society are called upon to actively and consistently counter the crisis of civilisational values, as effectively resisting this crisis — which is being imposed on us from all sides — is a matter of national and cultural security for the Republic of Kazakhstan.

In order to shape sound values, meaningful guidelines and ideals, measures are required that go beyond the economic or political sphere. In this context, such measures are, in fact, secondary. It is necessary to uphold and purposefully affirm the priority of values (especially spiritual ones) over needs and interests, as it is precisely these values that set the highest standards and ideals, maxims and imperatives for the individual.

The value system of today's Kazakhstani youth is characterised by the following features.

Among the everyday values of young Kazakhs, trends towards pragmatism and individualism are clearly evident, which is linked to the transition of Kazakhstani society to a market economy. Vital and relevant values include material well-being, interesting work, health and love. Although spiritual values do not yet occupy a sufficiently firm place in the value system of young people, it should be noted that, in the hierarchy of values of today's youth in Kazakhstan, positive value orientations are beginning to prevail over negative ones.

The spiritual values of today's Kazakhstani youth are shaped by their new spiritual needs and aspirations. This is linked to the challenges arising within Kazakhstan's youth community, as these new aspirations do not always align with high moral values. At the same time, this situation is due to the transitional nature of youth: lofty spiritual aspirations — love, friendship, creativity — are combined with a lack of life experience and an as yet insufficient ability to manage one's own inner world of emotions.

The Kazakhstani media can play an important role in fostering high moral values by pursuing a more consistent cultural and educational policy. For example, in our view, state radio and television should not only broadcast pop songs, but significantly diversify their programming by including literary and philosophical discussions, music reviews and masterclasses, and interviews with interesting people and representatives of Kazakhstan's creative elite. It is desirable to devote more programmes to children, gently fostering in them the finest human feelings and qualities.

Overall, there is a need for the consistent humanisation of the sphere of education and upbringing, namely the formation of an ethical imperative commensurate with the challenges of the 21st century, and the principle of prioritising others in the communication and joint activities of young people. Under these conditions, there is an opportunity for the revival and development of humanistic values, the formation of an imperative of mutual responsibility, and immunity to various forms of extremism.

The global situation in today's world, alongside its crises and negative aspects, offers many positive opportunities for the full development of young people. For instance, travelling to different countries is nothing less than a way of broadening one's horizons, a means of learning several languages, and a way of deepening one's understanding of other cultures and peoples. Or, for example, a phenomenon such as the expansion of online communication. This implies a significant broadening of the geographical scope of human interaction.

Thus, the global crisis is a kind of crossroads: there is the possibility of stalling in development, the possibility of reaching a dead end and perishing altogether, and the possibility of finding and embracing new ways of life.

Values in themselves are neither purely positive nor purely negative. In the values of the global world, just as in the values of traditional cultures, one can find both, provided, of course, that one approaches these values from a subjective standpoint. Therefore, what is needed are not so much past or present values as true, higher, absolute ones. In these, the global and the national converge into universal human ideals, into a single humanistic axiology.

The modern world is a world that looks to the future. It is clear that some of its forms will fade away, and some structures will undergo change. But the key lies in development and evolution. At the very least, all forms and structures of human life are afforded this opportunity. In our era, this opportunity to evolve is particularly real because times of crisis give rise to unprecedented phenomena and great changes from within. And this opens up wonderful opportunities and global prospects for young people, for new generations.

References

- 1 Хайдеггер М. Ницше и пустота / М. Хайдеггер. — М.: Алгоритм, 2018. — 288 с.
- 2 Гартман Н. Этика / Н. Гартман. — СПб.: Владимир Даль, 2002. — 708 с.
- 3 Сейтахметова Н.Л. Культурный трансфер как фактор диалога цивилизаций / Н.Л. Сейтахметова // Культура и ценности общества в условиях обновления современного Казахстана: сборник материалов республиканской научно-практической конференции. — Алматы: ИФПР КН МНВО РК, 2022. — С. 15–24.
- 4 Семенов В.Е. Ценностные ориентации современной молодежи / В.Е. Семенов // Социологические исследования. — 2007. — № 4. — С. 37–43.
- 5 Гегель Л.А. Ценностные ориентации молодых россиян: новые тенденции / Л.А. Гегель // Молодежь и инновационное развитие России: сборник научных статей по материалам научных конференций. — М.: Московский гуманитарный университет, 2011. — С. 10–19.
- 6 Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігі Ұлттық статистика бюросы. 2026 жылдың басындағы Қазақстан Республикасы халқының жынысы және жергілікті жер типі бойынша саны. — Астана, 2026. — [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділігі: <https://stat.gov.kz/industries/social-statistics/demography/publications/475751/> (қаралған күні: 17.05.2026).
- 7 Джусибаева А.К. Подходы к регулированию внешней миграции молодежи Казахстана и реализации миграционной политики / А.К. Джусибаева // Веснік Брэскага ўніверсітэта. Серыя 1. Філасофія. Паліталогія. Сацыялогія. — 2025. — № 2. — С. 97–103.
- 8 Аргынбаева Ж. Тенденции и особенности внешней миграции молодежи Казахстана в 2019–2023 годах: анализ структурных и мотивационных факторов / Ж. Аргынбаева // Казахстан-Спектр. Социологические исследования. — 2025. — Т. 113, № 4. — С. 143–153. DOI: 10.52536/2415-8216.2025.113.4.003.
- 9 Сорокин П.А. Социальная и культурная динамика / П.А. Сорокин; пер. с англ., вступ. ст. и коммент. В.В. Сапова. — М.: Астрель, 2006. — 1176 с.
- 10 World Values Survey [Electronic resource] // Encyclopaedia Britannica. — Access mode: <https://www.britannica.com/topic/World-Values-Survey> (date of access: 30.09.2023).
- 11 Байтенова Н.Ж. Дәстүр мен жаңашылдықтың діни қырларын зерделеудегі исламтанулық және дінтанулық білім беруді жетілдіру жолдары / Н.Ж. Байтенова, Ж.Ф. Жорабек // Дәстүр мен жаңашылдықтың діни қырлары әлемдік және қазақстандық болмыс аясында: Республикалық ғылыми конференция материалдарының жинағы. — Алматы: ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, 2022. — Б. 54–61.
- 12 Toktarbekova L. Youth Perceptions of Gender Equality in Kazakhstan: a Sociological Analysis / L. Toktarbekova // Journal of Feminist Family Therapy. — 2026. — Vol. 38, № 2-3. — P. 152–183. <https://doi.org/10.1080/08952833.2026.2639235>

А.Ж. Ержанова, Л.Н. Токтарбекова, А.С. Дусипова

Қазіргі қазақстандық жастардың құндылықтары: ұлттық және жаһандық

Мақалада жаһандану, посткеңестік жаңғыру және қоғамдық өмірді цифрландыру жағдайындағы қазіргі Қазақстан жастарының құндылықтық бағдарларының трансформациясына әлеуметтік-философиялық талдау жасалған. Зерттеудің мақсаты – қазақстандық жастардың өмірлік стратегияларының аксиологиялық негіздерін және дәстүрлі ұлттық құндылықтар мен қазіргі индивидуалистік ұстанымдардың өзара әрекеттесу сипатын анықтау. Зерттеудің теориялық-әдіснамалық негізін философиялық аксиология қағидалары, әлеуметтік-мәдени динамика тұжырымдамалары және «Батыс–Шығыс» салыстырмалы моделі құрайды. Әлеуметтік-философиялық, аксиологиялық, салыстырмалы және әлеуметтік-мәдени талдау әдістерін біріктіретін пәнаралық тәсіл қолданылды. Эмпирикалық база әлеуметтанулық зерттеулердің нәтижелерін, ресми статистикалық деректерді, талдамалық материалдарды, білім беру және медиакеңістікке жүргізілген контент-талдау нәтижелерін қамтиды. Қазақстандық жастардың құндылықтық санасында прагматизм, индивидуализм және материалдық әл-ауқатқа ұмтылу отбасы, білім, еңбек, достық, дін және рухани дамудың тұрақты маңыздылығымен ұштасатыны анықталды. Білім алу және еңбек көші-қоны жастардың кәсіби тұрғыдан өзін-өзі жүзеге асыруға, сапалы білім алуға, лайықты еңбекақы мен жоғары өмір сүру деңгейіне ұмтылуымен байланысты екені белгіленді. Зерттеудің ғылыми жаңалығы жастар құндылықтарының трансформациясын аксиологиялық дағдарыс пен қоғамдық жаңарудың қарама-қайшылықты бірлігі ретінде түсіндіруде көрініс табады. Білім беруді гуманизациялау, бұқаралық ақпарат құралдарының мәдени-ағартушылық қызметін күшейту және өзара жауапкершілік этикасын қалыптастыру қажеттілігі негізделді. Ұлттық және жаһандық құндылықтарды гуманистік аксиология қағидалары негізінде үйлестіруге болатыны туралы қорытынды жасалды.

Кілт сөздер: философиялық аксиология, құндылықтық бағдарлар, Қазақстан жастары, құндылықтар трансформациясы, жаһандану, дәстүрлі құндылықтар, индивидуализм, жастар көші-қоны, білім берудегі гуманизация, әлеуметтік-мәдени динамика.

А.Ж. Ержанова, Л.Н. Токтарбекова, А.С. Дусипова

Ценности современной казахстанской молодежи: национальное и глобальное

В статье представлен социально-философский анализ трансформации ценностных ориентаций молодежи современного Казахстана в условиях глобализации, постсоветской модернизации и цифровизации общественной жизни. Цель исследования состоит в выявлении аксиологических оснований жизненных стратегий казахстанской молодежи, а также характера взаимодействия традиционных национальных ценностей и современных индивидуалистических установок. Теоретико-методологическую основу исследования составили положения философской аксиологии, концепции социокультурной динамики и сравнительная модель «Запад — Восток». Использован междисциплинарный подход, объединяющий социально-философский, аксиологический, сравнительный и социокультурный методы анализа. Эмпирическую базу составили результаты социологических исследований, официальные статистические данные, аналитические материалы и результаты контент-анализа образовательного и медиапространства. Выявлено, что ценностное сознание казахстанской молодежи характеризуется сочетанием прагматизма, индивидуализма и ориентации на материальное благополучие с устойчивой значимостью семьи, образования, труда, дружбы, религии и духовного развития. Установлено, что образовательная и трудовая миграция связана со стремлением молодых людей к профессиональной самореализации, качественному образованию, достойной оплате труда и повышению уровня жизни. Научная новизна исследования заключается в интерпретации трансформации молодежных ценностей как противоречивого единства аксиологического кризиса и общественного обновления. Обоснована необходимость гуманизации образования, усиления культурно-просветительской функции средств массовой информации и формирования этики взаимной ответственности. Сделан вывод, что согласование национальных и глобальных ценностей возможно на основе принципов гуманистической аксиологии.

Ключевые слова: философская аксиология, ценностные ориентации, молодежь Казахстана, трансформация ценностей, глобализация, традиционные ценности, индивидуализм, молодежная миграция, гуманизация образования, социокультурная динамика.

References

- 1 Heidegger, M. (2018). *Nitsshe i pustota* [Nietzsche and emptiness]. Moscow: Algoritm [in Russian].
- 2 Hartmann, N. (2002). *Etika* [Ethics]. Saint Petersburg: Vladimir Dal [in Russian].
- 3 Seitakhmetova, N.L. (2022). Kulturnyi transfer kak faktor dialoga tsivilizatsii [Cultural transfer as a factor in the dialogue of civilizations]. *Kultura i tsennosti obshchestva v usloviakh obnoveniia sovremennogo Kazakhstana: sbornik materialov respublikanskoi nauchno-prakticheskoi konferentsii — Culture and values of society in the context of renewal of modern Kazakhstan: proceedings of the republican scientific-practical conference* (pp. 15–24). Almaty: IFPR KN MNVO RK [in Russian].
- 4 Semenov, V.E. (2007). Tsennostnye orientatsii sovremennoi molodezhi [Value orientations of contemporary youth]. *Sotsiologicheskie issledovaniia — Sociological Studies*, 4, 37–43 [in Russian].
- 5 Gegel, L.A. (2011). Tsennostnye orientatsii molodykh rossiian: novye tendentsii [Value orientations of young Russians: new trends]. *Molodezh i innovatsionnoe razvitie Rossii: sbornik nauchnykh statei po materialam nauchnykh konferentsii — Youth and innovative development of Russia: collection of scientific articles based on conference materials* (pp. 10–19). Moscow: Moskovskii gumanitarnyi universitet [in Russian].
- 6 (2026). Qazaqstan Respublikasy Strategiialyq zhosparlau zhane reformalar agenttigi Ulttyq statistika biurosy. 2026 zhyldyn basyndagy Qazaqstan Respublikasy khalqynyn zhynysy zhane zhergilikti zher tipi boiynsha sany [Population of the Republic of Kazakhstan by sex and type of locality at the beginning of 2026]. Astana. *stat.gov.kz*. Retrieved from <https://stat.gov.kz/industries/social-statistics/demography/publications/475751/> [in Kazakh].
- 7 Dzhusibalieva, A.K. (2025). Podkhody k regulirovaniu vneshnei migratsii molodezhi Kazakhstana i realizatsii migratsionnoi politiki [Approaches to regulating external migration of Kazakhstani youth and implementing migration policy]. *Vesnik Brestskago universiteta. Seriya 1. Filosofii. Palitalogiia. Satsiialohiia — Bulletin of Brest University. Series 1. Philosophy. Political Science. Sociology*, 2, 97–103 [in Russian].
- 8 Argybaeva, Zh. (2025). Tendentsii i osobennosti vneshnei migratsii molodezhi Kazakhstana v 2019–2023 godakh: analiz strukturnykh i motivatsionnykh faktorov [Trends and features of external migration of Kazakhstani youth in 2019–2023: analysis of structural and motivational factors]. *Kazakhstan-Spektr. Sotsiologicheskie issledovaniia — Kazakhstan-Spectrum. Sociological Studies*, 113(4), 143–153. <https://doi.org/10.52536/2415-8216.2025.113.4.003> [in Russian].
- 9 Sorokin, P.A. (2006). *Sotsialnaia i kulturnaia dinamika* [Social and cultural dynamics]. V.V. Sapov (Trans., Intro. & Comment.). Moscow: Astrel [in Russian].
- 10 World Values Survey. *Encyclopaedia Britannica*. Retrieved from <https://www.britannica.com/topic/World-Values-Survey>
- 11 Baitenova, N.Zh., & Zhorabek, Zh.G. (2022). Dastur men zhanashyldyqtyn dini qyrlaryn zerdeleudegi islamtanulyq zhane dintanulyq bilim berudi zhetildiru zholdary [Ways to improve Islamic studies and religious studies education in examining the religious aspects of tradition and innovation]. *Dastur men zhanashyldyqtyn dini qyrlaryn alegendik zhane qazaqstandyq bolmys aiasynda: Respublikalyq gylmi konferentsiia materialdarynyn zhinagy — Religious aspects of tradition and innovation in the context of global and Kazakhstani reality: proceedings of the republican scientific conference* (pp. 54–61). Almaty: QR GZhBM GK Filosofii, saiasattanu zhane dintanu instituty [in Kazakh].
- 12 Toktarbekova, L. (2026). Youth perceptions of gender equality in Kazakhstan: A sociological analysis. *Journal of Feminist Family Therapy*, 38(2-3), 152–183. <https://doi.org/10.1080/08952833.2026.2639235>

Information about the authors

Yerzhanova Aidana Zhenisovna — PhD, Department of Social and Humanitarian Disciplines, Kazakh National Women's Teacher Training University, Almaty, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-6791-9025>

Toktarbekova Laura Niyazbekovna — Associate Professor, PhD, Leading Researcher, Center for Religious Studies, Institute of Philosophy, Political Science and Religious Studies CS MSHE RK, Almaty, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0003-4063-8255>

Dussipova Aisana Saginbayevna — PhD, Senior Lecturer, The Assembly of the People of Kazakhstan and the Department of Social and Political Disciplines, K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0003-3528-8916>

K.Zh. Issabek, A.A. Amangeldiyev*, S.Ye. Shakirov

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
(E-mail: kanatisabek99@gmail.com, a.azimkhanuly@gmail.com, simba_004@mail.ru)

The Institutionalization of Social Conflict in Central Asia: A Philosophical Analysis

Social conflict studies view social conflict as a dysfunction requiring technical resolution, thereby concealing a normative bias in favor of stability at the expense of justice and recognition. The article argues that the institutionalization of social conflict is an inescapably philosophical problem, and that conflict studies must be reconstructed as a normative discipline capable of assessing the legitimacy, rather than merely the effectiveness, of conflict management institutions. Drawing on Hegel's dialectic of recognition, Georg Simmel's sociology of conflict, Chantal Mouffe's agonistic pluralism, and Ralf Dahrendorf's theory of institutionalization, the article examines social conflict as a constitutive condition of social order. Regional conflict management institutions — the Aksakal Council in Kyrgyzstan, the mahalla system in Uzbekistan, and the legislative model of mediation in Kazakhstan — are interpreted as examples of what the article terms «pseudo-institutionalization»: conflict is contained but not legitimized, suppressed but not transformed. Thus, the analysis in this article revolves around three social tensions: justice versus stability, formal institutions versus informal practices, and state control versus social dialogue. In conclusion, three normatively grounded principles — reflexive justice, dialogical accountability, and agonistic legitimacy — are proposed as the minimum conditions necessary for an institution to claim normative legitimacy in the realm of social conflict.

Keywords: social conflict, institutionalization, conflictology, agonistic pluralism, reflexive justice, post-Soviet governance, Central Asia, political legitimacy, recognition, negative peace.

Introduction

The question of how societies manage social conflict is among the oldest and most persistent in political philosophy. Yet in the contemporary landscape of applied social science, this question has been largely ceded to a technocratic discipline — conflictology — that purports to offer neutral, evidence-based tools for the analysis, management, and resolution of social conflict. From peace and conflict studies programs to the policy apparatus of international organizations, conflictology operates with a set of assumptions that are rarely subjected to rigorous philosophical scrutiny. Social conflict is framed as a dysfunction, a deviation from the normal functioning of social systems, and the task of the conflictologist is to restore equilibrium through intervention, mediation, or institutional redesign.

This framing conceals a paradox that political philosophy has long recognized but that conflictology has consistently refused to name. The institutions societies build to manage social conflict — courts, mediation bodies, constitutional procedures, customary councils—do not simply contain it. They constitute it: they determine which antagonisms are legible as political claims, which grievances attain the status of justiciable disputes, and which forms of contestation are recognized as legitimate rather than suppressed as threats. To institutionalize social conflict is not to resolve it. It is to make a set of irreducibly normative decisions about the grammar through which social antagonism may be expressed and about who has the authority to write that grammar. This is, at its core, a philosophical problem, and it demands a philosophical response.

Yet the discipline most directly concerned with it — conflictology — has largely treated it as a technical one. From J. Burton's basic human needs theory [1] to Lederach's conflict transformation models [2, 3], mainstream conflictology operates with a positivist ontology of social conflict: conflict is a dysfunction, a deviation from equilibrium, and the analyst's task is to restore normality through appropriate intervention. This framing is not merely theoretically inadequate. It is normatively consequential. It conceals, beneath the language of neutral technique, a substantive political commitment—to stability over justice, to the cessation of violence over the transformation of its structural conditions, to the management of antagonism over the recognition of the claims that generate it.

The philosophical inadequacy of this framing can be stated precisely. Mainstream conflictology lacks a theory of legitimate institutionalization. It can describe how conflicts are stopped; it cannot specify the nor-

* Corresponding author's e-mail: a.azimkhanuly@gmail.com

mative conditions under which the institutional arrangements that stop them deserve the reflective endorsement of those subject to them. It can distinguish between direct and structural violence [4]; it cannot adjudicate between the competing demands of justice and stability when those demands conflict. It can design mediation procedures; it cannot specify the normative threshold below which a mediation procedure ceases to be a legitimate form of conflict management and becomes an instrument of domination. What is needed is not a more sophisticated technique but a philosophical framework capable of evaluating the legitimacy — not merely the effectiveness—of institutions that claim authority over social conflict.

This article argues that the institutionalization of social conflict is a normative achievement — not merely an organizational one—and that any institution claiming to manage conflict legitimately must satisfy three philosophical demands: it must enable rather than merely suppress contestation (agonistic legitimacy); it must remain open to redistributive critique (reflexive justice); and it must structure the relationship between competing normative frameworks without dissolving either into the other (dialogical accountability). These principles are not policy prescriptions. They are the minimum normative conditions under which an institution can be said to manage social conflict rather than merely mask it.

The argument proceeds from a prior philosophical claim about the nature of social conflict itself. Against the equilibrium ontology of mainstream conflictology, this article draws on Hegel's dialectical philosophy, G. Simmel's formal sociology, and C. Mouffe's agonistic pluralism to establish that social conflict is not the negation of social order but one of its constitutive conditions. R. Dahrendorf's foundational account of the institutionalization of social conflict supplies the sociological complement: genuine institutionalization transforms conflict by embedding it in legitimately authorized procedures; pseudo-institutionalization mimics this transformation while preserving the power asymmetries that generate conflict in the first place [5].

It is precisely this distinction that post-Soviet Central Asia renders philosophically unavoidable. The region is not invoked here as an object of area expertise; it functions as a philosophical limit case, a site where the gap between institutional form and normative content is maximally visible and where the consequences of that gap are politically concrete. The five post-Soviet states of the region have developed elaborate architectures for conflict management — constitutionally recognized customary courts, state-integrated community institutions, and formally mandated mediation frameworks — that achieve a form of surface stability while failing to generate what this article calls «normative authority»: the reflective endorsement, rather than merely the sullen compliance, of those subject to institutional power. The result is pseudo-institutionalization: a condition in which social conflict is contained but not legitimized, antagonism suppressed but not transformed, and institutions maintained but not justified. This concept is not a regional diagnosis. It names a structural possibility latent in any political order, and Central Asia makes that possibility philosophically legible.

Materials and methods

This article employs a methodology of philosophical reconstruction and normative critique. It does not conduct original empirical research; rather, it draws upon existing scholarship across three domains—philosophical theories of conflict and recognition, critical analyses of conflictology as a discipline, and political-sociological studies of Central Asian conflict management—to construct a normative framework for evaluating the legitimacy of conflict-management institutions.

The methodological approach is organized in four moves. First, conceptual genealogy: the article traces the philosophical genealogy of social conflict from Hegel through G. Simmel to C. Mouffe, establishing the ontological inadequacy of mainstream conflictology's treatment of conflict as dysfunction. This move supplies the positive philosophical resources upon which the normative framework is built. Second, immanent critique: the article critiques conflictology on its own terms, before exposing the normative presuppositions inscribed in its methodological tools, demonstrating that the discipline is never value-neutral, necessarily encoding a political philosophy, whether it admits or not. Third, case-based philosophical analysis. The article draws on three Central Asian institutional arrangements not as empirical case studies, but as philosophical limit cases, sites where abstract theoretical tensions become manifest and where the limits of received conceptual frameworks are most strongly exposed. Every mention of Central Asian institutions is in the context of a philosophical, rather than descriptive, argument. Fourth, normative construction: From the analysis of structural tensions, rather than from ideal theory, the article derives a set of principles for a normatively reflexive conflictology, ensuring that the principles are responsive to the conditions of non-ideal political life.

The approach is inspired by the tradition of critical social theory according to which the analysis of social phenomena cannot be separated from normative reflection about the ends served by those phenomena. It also appreciates the recognition that philosophically the margins are often where the gap between institutional claim and institutional performance is greatest; and it is at such sites that the philosophical demands of legitimate governance are most clearly revealed. The main philosophical sources are Hegel [6], G. Simmel [7], C. Mouffe [8, 9], R. Dahrendorf [5], J. Rawls [10], A. Honneth [11], J. Habermas [12], D. Estlund [13]. The empirical literature on institutional arrangements in Central Asia is analytically rather than descriptively engaged and includes J. Beyer [14], M. Sadyrbek [15], M. Reeves [16], C. Owen et al. [17] and R. Urinboyev [18].

Results

Social Conflict as a Constitutive Concept of Philosophy.

Social conflict, as the term is used throughout this article, is a normatively charged contest over claims to recognition, resources, or authority, in which the parties do not merely disagree about outcomes but inhabit at least partially incommensurate normative universes. To be in social conflict, in the philosophically relevant sense, is not just to want something another party wants differently. It is to challenge the very criteria by which competing claims are to be judged—to contest not only the verdict but the standards of judgment. This definition has an immediate and far-reaching implication. If social conflict is irreducibly normative in structure, it cannot be adequately analyzed by a framework that treats it as a natural-scientific phenomenon — as a measurable deviation from equilibrium to be corrected by appropriate technique.

Much applied conflictology builds on a particular and contestable ontological assumption. The assumption is that social systems have a natural resting state of harmony or stability from which conflict is a departure, and that the task of the analyst is to identify the cause of the departure and restore the system to its prior condition. Philosophically this assumption is untenable on two counts. First, it treats the antecedent condition of social harmony as normatively neutral, but it is always already structured by particular distributions of power, recognition, and resources—distributions that may themselves be deeply unjust. Justice is not restoring balance but recreating the conditions that created the conflict in the first place. Second, the equilibrium model ignores the generative dimension of social conflict: that conflict is not only destructive of social arrangements but constitutive of them. Social order is not something that precedes conflict and then falls apart under its own weight, but is constituted, reconstructed and transformed in conflictual relations. Three thinkers from different but complementary traditions provide the philosophical resources for a richer ontology.

In the *Phenomenology of Spirit*, Hegel argues that contradiction is not an accident to be avoided, but the very engine of historical and social development [6]. The flow of consciousness through internal contradictions — moments when a given form of self-understanding encounters its own inadequacy and is negated, and then sublated into a fuller form — is not a flaw but the very medium of progress. In the register of social life, then, the Hegelian insight generates a claim of some force: social contradictions, conflicts of competing ethical claims, institutional forms and modes of recognition are the medium through which social order develops. An institution that simply suppresses social conflict does not transcend it but intrudes upon the dialectic movement in which social life progresses. The philosophical criterion of institutional adequacy, then, is not stability, but *Anerkennung*, that an institution should be able to mediate competing claims rather than simply subordinate some of them to others. This criterion already has a normative dimension totally absent from the equilibrium model. Institutions are not legitimate because they work or maintain order; they are legitimate to the extent that they allow the parties to social conflict to obtain authentic recognition.

A philosophically important and complementary position is represented by G. Simmel's formal sociology. In conflict G. Simmel argues that social conflict is not the opposite of social unity, but one of its fundamental forms, a form of *Vergesellschaftung* or sociation in which individuals and groups enter into real relations with each other [7]. Conflict creates relationships, defines limits, has a binding function that cannot be reduced to its destructive effects. A society without conflict will not be a harmonious society; it will be a society of passive coexistence, an aggregate without internal articulation, where real social relations have been replaced. G. Simmel's most significant contribution to a normative conflictology is his distinction between forms of conflict that are constitutive of social bonds and forms that are destructive of them: between conflicts that take place within a shared normative space, in which parties recognize each other as genuine adversaries with claims worthy of contestation, and conflicts in which one party denies the very standing of the other. The first mode is the institutionalization of opposition. As G. Simmel puts it, institutions are channels for the expression of conflict, which enable societies to absorb and transmute tensions without systemic rup-

ture. L. Coser's elaboration introduces the concept of safety-valve institutions, mechanisms that permit the expression of hostility in ways that relieve social tension without challenging fundamental power asymmetries [19]. This idea captures a recurring pattern in the post-Soviet space: informal bodies can be safety valves soaking up conflict, but not turning it into vehicles for recognition and distributive justice.

Chantal Mouffe's agonistic pluralism provides the explicitly political dimension the Hegelian and Simmelian accounts require. C. Mouffe's central claim is that the political is constitutively antagonistic—any political community is formed through the drawing of a boundary between «us» and «them», a boundary that cannot be dissolved by rational consensus without suppressing the conditions of genuine political life [8]. Liberal consensus models—above all, J. Rawls's conception of public reason and J. Habermas's discourse ethics—attempt to purge political life of its agonistic dimension by relocating legitimacy in procedures of rational agreement. This attempt is both theoretically incoherent and politically dangerous: it drives antagonism underground, where it festers in forms that are no longer subject to democratic articulation and eventually erupts in violent or illiberal forms. C. Mouffe's alternative—agonism is a precise philosophical move: the transformation of antagonism among enemies refusing each other's right to exist within the political community into agonism among adversaries who contest each other's positions while recognizing each other's standing within a common political framework [9]. Democratic institutions are not procedures for arriving at consensus but devices for directing and legitimating continuing contestation.

These three thinkers converge on a single claim, one that is philosophically determinate: social conflict is not the negation of social order but one of its constitutive conditions, a medium of social development (Hegel), a form of social bond (G. Simmel), and an ineradicable dimension of political life (C. Mouffe). The convergence has a particular normative implication. The job of political institutions is not to erase social conflict but to give it a normative grammar, to establish the forms in which social antagonism can be expressed, contested and possibly transformed without destroying the conditions of social life itself. This process of giving social conflict a normative grammar is institutionalization in the normatively adequate sense. That is to say, institutionalization consists of rules and procedures that not only regulate social antagonism but lay claim to justifying the terms of that regulation and are capable of vindicating those claims to reasoned endorsement of those subject to them. Pseudo-institutionalization, by contrast, names the structural condition in which conflict is managed in ways that produce the organizational form of institutionalization—regularity, durability, embeddedness—without producing its normative substance. Normative authority, as used here, is the condition in which an institution can justify its claim to regulate social conflict with reasons that can be reflectively endorsed by those subject to it under conditions of free and equal deliberation, not simply accepted because of habit, self-interest, or lack of alternatives [11, 13]. R. Dahrendorf's analysis shows that true institutionalization is the product of procedures governed by rules accepted as legitimate by all parties [5]; J. Knight's power-sensitive complement shows that institutionalization has a systematic tendency to reproduce the power asymmetries that generate conflict [20]. A further dimension is added by M. Reeves's critical reading of post-Soviet conflictology: this is a knowledge-power formation that legitimates governance intervention by problematizing conflict, positioning the conflictologist as an indispensable expert and reproducing the conditions that it claims to manage [16].

Pseudo-Institutionalization in Practice: Three Central Asian Cases.

Post-Soviet Central Asia provides the philosophical laboratory this article requires. The five republics that emerged from the Soviet collapse in 1991 have, over the subsequent three decades, developed a dual institutional architecture for conflict management that encompasses formal state institutions—mediation laws, interethnic councils, constitutional courts — alongside deeply embedded informal practices rooted in customary law, elder authority, and Islamic ethics. This institutional landscape, while effective in maintaining a certain surface stability, has largely failed to generate normative authority. The three cases analyzed below — Kyrgyzstan's aksakal courts, Uzbekistan's mahalla system, and Kazakhstan's court-annexed mediation framework — represent distinct structural modalities of pseudo-institutionalization. Together they illuminate, with philosophical precision, the three tensions analyzed in the Discussion section.

Kyrgyzstan's aksakal courts — constitutionally recognized elder courts authorized to adjudicate minor civil, family, and property disputes on the basis of customary norms (adat) — represent one of the most sophisticated formal-informal hybrid arrangements in post-Soviet governance. Their constitutional recognition signals the state's acknowledgment that customary authority constitutes a genuine source of social legitimacy; their statutory authorization provides formal accountability structures. J. Beyer's ethnographic analysis complicates this surface reading: aksakal courts are not pre-modern residues but hybrid formations in which elders' decision-making is profoundly shaped by their perceptions of state law and state authority, so that

what appears as custom is a negotiated response to the dual demands of community moral legitimacy and state recognition [14]. M. Sadyrbek's legal pluralism research confirms the systemic character of this duality, documenting how rural Kyrgyz communities regularly address disputes through customary practices—including apology rituals such as *kechirim suroo*—that operate alongside and sometimes in explicit tension with state law [15]. The philosophical problem emerges most sharply in cases where customary norms and codified state law are directly in conflict. The practice of bride kidnapping (*ala kachuu*) — criminalized under Kyrgyz state law but persistent in many rural communities — illustrates this with philosophical precision. When such cases reach *aksakal* courts, elders face a structural contradiction between their legal mandate (referral to state courts) and their customary authority (community reconciliation and family mediation). In practice, the latter typically prevails: cases are settled through family mediation in ways that effectively nullify criminal prosecution, and the individual legal rights of the women involved are foreclosed by the community's interest in harmony. The state's response to this contradiction is strategic ambiguity: it postpones contentious issues to informal bodies but keeps the right to re-impose formal jurisdiction when politically convenient, thus establishing a gray zone of mutual non-accountability. The *aksakal* court releases social pressure without challenging the power asymmetries that generate it — the very logic of Coser's safety-valve [19]. This is pseudo-institutionalization via strategic vagueness.

Uzbekistan's *mahalla*, a neighborhood community institution rooted in Islamic traditions of communal self-regulation, presents a structurally different but philosophically cognate case. *Mahalla* committees, composed of respected community elders (*oqsoqollar*), mediate family conflicts, property disputes, and minor offenses through consensus-building and moral suasion rather than legal coercion. In principle, this arrangement represents precisely the kind of community-embedded, dialogue-centered conflict management that a reflexive conflictology would value: it is locally grounded, sensitive to community norms, and capable of generating the social trust that formal institutions characteristically lack. In practice, the Uzbek state has systematically transformed the *mahalla* from an autonomous site of community governance into an instrument of administrative control. Since independence, *mahalla* committees have been officially recognized, their leaders subject to state approval, and their functions broadened to include welfare distribution and surveillance of socially deviant behavior [18]. The state appropriates the *mahalla*'s moral legitimacy, its deep social embeddedness, its claim to speak for community values, to extend its reach into the intimate sphere of social life, but at the same time evacuates the autonomous normative grounding that makes that legitimacy real. In this context, mediation is not a site of agonistic contestation but rather a mechanism of social control in which community norms are mobilized to serve ends of state stability. The political structure is well-captured by Owen et al.'s concept of illiberal peace: surface order achieved through state-centric mechanisms that prevent structural justice and inhibit legitimate contestation [17]. This is co-optation as pseudo-institutionalisation.

Kazakhstan's court-annexed mediation regime, introduced by the 2011 Law on Mediation and reinforced by directives from the Supreme Court for court-annexed mediation in some civil and family cases, exemplifies the third modality of pseudo-institutionalization. This modality leverages the global discourse on conflict management as a means to bolster, rather than constrain, state power. The framework led to real institutional uptake — by 2016 tens of thousands of civil cases were settled through mediation, a significant year-on-year increase — often cited as evidence of Kazakhstan's advancement towards a rule-of-law state. Philosophical analysis paints a more complicated picture. The Kazakhstani model of mediation is distinguished by state certification of mediators, professional training requirements, and close court supervision — features that sharply differentiate it from organic, community-based traditions of mediation and reveal its fundamental character as a governance technology rather than a genuinely empowering conflict-management mechanism. The state promotes mediation not to empower communities to resolve their disputes themselves, but to deal with backlogs and to project an image of institutional modernisation in keeping with global governance norms. M. Reeves's analysis of post-Soviet conflictology naturally extends to this context: the adoption of global conflict-management discourse simultaneously legitimizes governance intervention and normalizes state authority over social conflict [16]. The fundamental philosophical flaw is not a procedural deficiency but a structural foreclosure of real contestation: a system in which the state certifies who may mediate and under what conditions, in which participation is formally voluntary yet administratively induced, and in which the enforceability of outcomes depends on judicial approval is not a space of agonistic legitimacy, but a space where the appearance of participatory conflict management is produced while substantive power remains concentrated in state institutions. This is pseudo-institutionalization through procedural rationalization.

The diagnosis is the same in each case, philosophically. Hobbesian order: the management of social conflict through the concentration of coercive authority. They exclude the Hegelian recognition that genuine institutionalization requires the process through which conflict becomes a medium for mutual acknowledgment of claims and the rational development of institutional forms. At best, they yield sullen compliance — the pathology of order: a social arrangement wherein the absence of open conflict conceals the presence of unaddressed injustice, and institutions are maintained through power rather than vindicated through principle.

Discussion

Three Philosophical Tensions in the Institutionalization of Social Conflict.

The three tensions analyzed in this section are not contingent problems arising from defective institutional design that could be remedied by superior planning or more inclusive procedures. They are constitutive of the very project of institutionalizing social conflict under conditions of normative pluralism, structural features of the philosophical problem that any adequate account must theorize rather than dissolve. A conflictology that promises to resolve these tensions is not more ambitious but less philosophically honest. The first is irreducible for a certain philosophical reason: the normative goods at stake are really different in kind, stemming from conflicting views of what political institutions are fundamentally for. The second is irreducible because the sources of normative authority are plural and partially incommensurable. The third is irreducible because the conditions under which legitimate authority can be exercised are structurally at odds with the conditions under which it can be generated.

Justice versus Stability: The Foundational Antinomy.

The first tension concerns the relationship between two goods that political institutions are supposed to serve at the same time: stability, the preservation of a social order within which the basic conditions of collective life are kept intact, and justice, the ordering of that order according to principles that can be justified to all who live under it. In much political philosophy these goods are treated as complementary: a just order is a stable one, because it has the reflective endorsement of its members, and a stable order gives the conditions within which justice can be progressively realized. But the complementarity thesis presupposes empirically achievable conditions — the slow growth of shared norms, workable deliberative institutions, and a civic culture of trust — that are hardly universally present. In cases of deep normative pluralism or recent authoritarian consolidation or post-imperial state-building, stability and justice are not complementary but antinomical; the pursuit of one is a matter of course at the cost of the other.

On one end of the spectrum is the Hobbesian argument: that the main function of political authority is to establish and maintain a condition in which social life is possible at all—in which individuals are shielded from the ruinous consequences of unconstrained conflict. Thus the normative priority of political institutions is order: without a minimal sovereign authority able to enforce social peace, there can be no justice, no rights, no social goods of any kind. The Hobbesian argument is not that justice doesn't matter, but that justice is subsequent to order. This argument yields a particular normative claim when applied to the question of institutionalizing social conflict: institutions that maintain order, even if by means of coercion and at the cost of some injustice, are preferable to the normative void that would result from their collapse. At the other pole stands J. Rawls: justice is the first virtue of social institutions, and laws and institutions, however efficient and well-arranged, must be reformed or abolished if they are unjust [10]. An institutional arrangement that stabilizes an injustice is not legitimate, no matter how effective it is in preventing violence, and its stability is therefore not a genuine political good but a postponement of the conflict that the injustice makes inevitable.

Neither argument, in its pure form, is adequate to the conditions of institutionalizing social conflict under normative pluralism. The Hobbesian argument does not offer a normative criterion for assessing the terms of order, as any stable arrangement, no matter how unjust, meets its requirements. It confuses the condition of political life — minimal social order — with its content and thus abandons the normative dimension that separates legitimate institutionalization from mere domination. For another reason, the Rawlsian argument fails: one presupposes an institutional context, a functioning basic structure, a culture of public reason, a sufficient background consensus on fundamental values, without which its principles cannot be practically applied. In cases in which the pursuit of justice would itself lead to the collapse of that minimal order needed for any political life, the Rawlsian priority of justice becomes, in one sense, self-defeating. What the tension reveals is the need for a threshold concept of legitimacy, one that does not collapse into Hobbesian minimalism, nor demands of the Rawlsian ideal justice as an immediate political requirement, and that spells out the minimum normative conditions under which an institution claiming to manage social conflict can be consid-

ered legitimate. In J. Galtung's terms [4], the Central Asian arrangements analysed above reach negative peace, but systematically refuse the positive peace required by the threshold concept. Pseudo-institutionalization is not legitimate conflict management that fails to achieve some ideal standard. It is a category mistake in philosophy, the deferral of justice at a higher eventual price, masquerading as institutional accomplishment.

Formal Institutions versus Informal Practices: The Problem of Plural Normative Authority.

The second tension concerns not the relationship between competing political goods but between competing sources of normative authority over social conflict. In any society with a complex institutional history, conflict is regulated through a plurality of overlapping frameworks — state law, customary practice, religious ethics, and community tradition — that do not merely coexist but compete, their competition constituting a meta-conflict about the legitimate terms of conflict management itself. Two dominant tendencies in political theory have obscured the philosophical significance of this competition. Legal positivism treats the state law as the only authoritative language of social regulation, and informal practices as pre-legal residues waiting for the supersession of modernity. By contrast, uncritical legal pluralism celebrates the multiplicity of normative frameworks without due regard for the internal power dynamics of such arrangements: who benefits from customary arrangements, whose claims are systematically excluded by informal practices, and whether the multiplicity of normative frameworks is a form of genuine pluralism or the fragmentation of authority in conditions of state weakness.

Both tendencies fail for similar reasons. Legal positivism fails because it confuses legal authority with normative authority—the very confusion pseudo-institutionalization trades on. Formal legal institutions in post-Soviet Central Asian contexts have legal authority but not normative authority in the philosophically relevant sense: they are not able to vindicate their claim to regulate social conflict through reasons that are genuinely responsive to the normative worlds of those subject to them. Uncritical legal pluralism is mistaken because it confuses descriptive multiplicity with normative adequacy: the existence of a plurality of normative frameworks does not mean that any of them fulfills the philosophical conditions for legitimate conflict management. Customs, even when they are deeply embedded in social practice, can operate as mechanisms of internal domination. J. Beyer's ethnographic analysis of Kyrgyz aksakal courts illustrates this double failure with philosophical precision [14]: the court's dual derivation of authority, from both constitutional recognition and from the customary moral embeddedness of the court's authority, creates a site of mutual non-accountability that does not synthesize the formal and informal legitimacy of the court, but rather creates a space in which neither framework's demands are fully honored and neither party's claims are fully vindicated. The philosophically satisfactory response locates normative authority not within the formal properties of any one framework, but in the quality of the relationship between contending normative frameworks: an institution possesses normative authority to the extent that it can vindicate its claim to regulate conflict through reasons that are truly responsive to the normative worlds of all affected parties, and that are open to challenge through processes that recognize the standing of all those subject to them.

State Control versus Social Dialogue: The Paradox of Institutionalized Legitimacy.

The third tension is, in some respects, the most philosophically complex, for it concerns the structural conditions under which legitimate authority can be produced at all. The paradox may be stated precisely: the power of institutions that is requisite to effective social conflict management is precisely the power that tends to foreclose the dialogical processes from which the legitimacy of conflict management is generated. The possibility of assessing the legitimacy of an exercise of institutional authority in the name of managing social conflict depends on the conditions of every exercise of institutional authority. The legitimacy of J. Habermas's discourse ethics is sought in the quality of the communicative processes that produce norms — in the conditions of the ideal speech situation, where the only authority is the power of the better argument [12]. The problem is that discourse ethics presupposes a background of communicative equality that is precisely what is contested in conditions of social conflict: parties are not simply at odds about arguments but are in contest over the terms of the conversation, the standing of the participants, and the criteria by which better arguments are to be recognized. C. Mouffe's agonistic response rejects this aspiration as politically illusory: all political communities necessarily exclude some forms of contestation. The philosophical question is how to manage this constitutive exclusion in ways that minimize domination and maximize the space for legitimate contestation.

State-centric conflict management — institutionalization through formal, legally-backed, centrally administered procedures — tends to create authoritative settlement without dialogical authorization: outcomes imposed by coercive force but without the quality of genuine arrival through processes that recognize the

voices and standing of all affected parties. Community-based social dialogue — informal, decentralized, community-based negotiation of conflicting claims — tends to produce dialogical authorization but not authoritative settlement: processes that are genuinely responsive to community norms and have high local legitimacy, but lack the power to enforce just outcomes against determined resistance, protect minority claims from majoritarian pressure, or coordinate across diverse normative frameworks. The Uzbek mahalla is a particularly sharp illustration of the paradox: in the absence of preconditions for genuine dialogue — because of state supervision, state-ordained leadership and performance constraints imposed by the state's interest in social order — what appears to be dialogue of the community is in fact a performance of dialogue, whose normative terms have been pre-ordained by the absorbing state apparatus.

Principles of Legitimate Institutionalization: A Normative Derivation.

In addition to being diagnostic, the three tensions discussed above are generative: each identifies a particular normative deficit that any institution claiming authority over social conflict must fill. The principles advocated here follow directly from the structure of those tensions. This thus forms the logical bridge from the preceding analysis to the normative framework. The tension of stability and justice requires a principle relating institutions to the continual accountability of their ordering function to the justice claims they process: reflexive justice. The tension between formal institutions and informal practices calls for a principle that structures the relationship between competing normative frameworks without dissolving either into the other: dialogical accountability. The tension between state control and social dialogue requires a principle that commits institutions to the facilitation of real contestation, not its simulation: agonistic legitimacy.

The principle of reflexive justice is that institutions should consider the justice claims made through social conflict as real normative demands that require structural responsiveness, and not as sources of disruption to be handled administratively. The Hobbesian deferral objection — that the pursuit of justice may itself be destabilizing in conditions of acute fragility — is philosophically serious. But it is structurally self-undermining: it lacks a principled account of when deferral must end. In practice, the logic of deferral tends to be self-perpetuating, producing the permanent postponement of justice under the permanently renewed justification of fragility. This is exactly the pattern of pseudo-institutionalization as exemplified in the above cases from Central Asia. Reflexive justice maintains that an institution is justified in prioritizing order only if it can specify the normative threshold below which its claim to authority cannot be maintained and if it is institutionally open to the claims that conflicts are expressing. This is inspired by J. Rawls's insistence that institutions should be justifiable to free and equal citizens [10], but also considers A. Honneth's insight that justice is not only a matter of distribution but also a matter of acknowledgment: an institution that stabilizes a distribution of status or resources but refuses to acknowledge the standing of those it disadvantages cannot claim normative authority, no matter how effective it is in preventing violence [11].

The principle of dialogical accountability holds that legitimate institutionalization requires a structural condition in which competing normative frameworks remain genuinely answerable to one another's claims, rather than existing in hierarchical subordination or parallel insularity. From the formal side, the legal positivist objection fails because it conflates legal authority with normative authority. From the informal side, the uncritical legal pluralist position fails because descriptive embeddedness is not normative adequacy: elder councils that systematically exclude women from participation, customary norms reinforcing ethnic hierarchy, or religious arbitration denying equal standing to minority claimants cannot claim normative authority by virtue of social depth alone. Dialogical accountability, on the other hand, locates normative authority in the quality of the relationship between competing frameworks, requiring conditions under which genuine normative learning — the revision of each framework's claims in light of the other's — remains genuinely possible. This builds on J. Habermas's insight that legitimate norms require inclusive communicative processes [12], replacing the demanding presupposition of communicative equality with the more modest but practically achievable requirement of mutual normative responsiveness.

Agonistic legitimacy is the idea that institutions of social conflict should allow for real contestation of their legitimacy, not just the appearance of consent. The specific kind of failure that this principle addresses is the production of elaborate displays of participatory legitimacy — advisory commissions, community meetings, government-sponsored councils — that simulate the appearance of inclusive conflict resolution, but do so in a way that systematically excludes the forms of contestation that would truly threaten institutional authority. This simulation of consent is not just a deception but a self-reinforcing structural condition: it occupies the institutional space where real contestation could occur and prevents the development of the social capacity for real political challenge. An institution that fosters real contestation, not simulated, meets three conditions, derived from C. Mouffe's agonistic framework:

- the subjects of institutional authority have available to them modes of contestation not controlled by the institution itself;
- the contestation has genuine stakes, meaning that institutions are structurally open to revision in response to successful challenges;
- the standing of all affected parties as legitimate contesters is institutionally recognized, excluding no one on the grounds of gender, ethnicity or economic position, no matter what historical or cultural justification may exist [8].

The three principles constitute a unified normative framework rather than an aggregated list. They are mutually entailing: an institution that maintains reflexive justice but lacks dialogical accountability will find that justice claims are filtered through the dominant normative framework before they arrive so that formal openness conceals substantive closure. An institution that achieves dialogical accountability but lacks agonistic legitimacy will find that the dialogue it facilitates is staged, not real — consultation without stakes, participation without power. An institution that allows for real contestation but does not have reflexive justice will find that contestation does not produce redistributive results, because the institution is not constructed to remain open to the claims that contestation raises. The real institutionalisation of social conflict presupposes the simultaneous fulfilment of all three conditions. The framework is context-sensitive but not context-determined: the conditions must be realized in forms appropriate to particular historical and cultural contexts, but the conditions themselves are not contextually variable — they follow from the philosophical concept of institutionalizing social conflict under conditions of pluralism, and they apply wherever that project is undertaken. This distinguishes the framework from both liberal universalism, which requires certain institutional forms, and cultural relativism, which claims that normative adequacy requires a good fit with local values. An institution that satisfies culturally embedded expectations does not thereby acquire normative authority if it systematically denies standing to some of those affected, forecloses genuine contestation or insulates itself from redistributive challenge just by virtue of its cultural embeddedness.

Conclusion

This article has argued that the institutionalization of social conflict is irreducibly a philosophical problem and that conflictology, as an applied discipline, cannot remain adequate to its subject matter without becoming philosophically reflexive. The discipline's positivist inheritance — its treatment of social conflict as dysfunction to be managed, its teleology of resolution, its concealed preference for negative peace over structural justice, its presentation of normative commitments as technical neutrality — represents not a contingent methodological limitation but a constitutive normative blindness that distorts the practice of conflict management wherever it is deployed.

Three interconnected contributions have been made. First, the article has presented a philosophically adequate ontology of social conflict. Based on Hegel's dialectic of recognition, G. Simmel's account of conflict as sociation, C. Mouffe's agonistic pluralism, and R. Dahrendorf's and J. Knight's complementary accounts of institutionalization, it has argued that social conflict is not the negation of social order but one of the constitutive conditions of social order and that genuine institutionalization is a normative achievement, not an organizational one. From these theoretical resources emerge the concepts of normative authority and pseudo-institutionalization which provide a more demanding philosophical vocabulary for the assessment of conflict-management institutions than the sociological vocabulary of effectiveness and stability, and a more practically responsive vocabulary than the ideal-theoretic vocabulary of liberal justice.

Second, the article has developed and applied the concept of pseudo-institutionalization as a tool of analysis in the field of philosophy. The three Central Asian modalities discussed in the Results section — strategic ambiguity in the Kyrgyz aksakal courts, co-optation in the Uzbek mahalla system, and procedural rationalization in the Kazakh state-institutionalized mediation framework — are not regional case studies but philosophical limit cases, each illustrating a particular mechanism by which the normative substance of legitimate conflict management is evacuated while its organizational form is preserved. The philosophical significance of these cases extends beyond their particular locality: they reveal structural potentials lying dormant in any political order in which the resolution of social conflict is oriented to the interests of institutional self-preservation rather than to the normative claims of those subject to institutional authority.

Third, the article has derived three normatively grounded principles — reflexive justice, dialogical accountability, and agonistic legitimacy — from the philosophical analysis of the structural tensions that institutionalizing social conflict produces under conditions of pluralism. This is not the importation of principles from ideal liberal theory, which are then applied as external standards to non-Western contexts. Rather, these

principles flow from the philosophical idea of institutionalizing social conflict itself. They are context-sensitive but not context-determined, normatively demanding but not utopian and formally open to diverse institutional realisations while precluding the simulation of legitimacy that pseudo-institutionalization systematically produces.

Several questions opened by this analysis exceed its scope and constitute a research agenda for normatively reflexive conflictology. Can non-liberal societies institutionalize social conflict on their own normative terms, or do the principles articulated here entail, despite their stated non-universalism, a specifically liberal horizon? What is the relationship between the normative philosophy of conflictology developed here and the adjacent field of transitional justice, which grapples with institutional contexts in which the very institutions required to manage social conflict are themselves implicated in producing it? And how can philosophical analysis of the kind undertaken here engage productively with the actual practitioners of conflict management — the mediators, judges, elders and community leaders who do the work of everyday life that expresses the tensions theorised in this article? These questions gesture toward a conflictology that subjects its own normative commitments to ongoing philosophical scrutiny rather than treating them as unexamined technical assumptions. Central Asia is not peripheral to theoretical debates on social conflict, normative authority and political legitimacy. It is a site where such debates become unavoidable — where the distance between what institutions claim and what they achieve is maximally visible and where the philosophical task of naming that gap and specifying the normative conditions for closing it is most urgently required.

Acknowledgements

This article was prepared as part of grant project AP26197871 — «The Issue of Institutionalization of Conflictology in the Countries of the Central Asian Five: Status and Development Strategy» (2025-2027) (Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan).

References

- 1 Burton, J. (1990). *Conflict: Resolution and Provention*. New York: St. Martin's Press.
- 2 Lederach, J.P. (2003). *The Little Book of Conflict Transformation*. Intercourse, PA: Good Books.
- 3 Lederach, J.P. (2005). *The Moral Imagination: The Art and Soul of Building Peace*. New York: Oxford University Press.
- 4 Galtung, J. (1996). *Peace by Peaceful Means: Peace and Conflict, Development and Civilization*. London: SAGE Publications.
- 5 Dahrendorf, R. (1959). *Class and Class Conflict in Industrial Society*. Stanford: Stanford University Press.
- 6 Hegel, G.W.F. (1977). *Phenomenology of Spirit* (A.V. Miller, Trans.). Oxford: Oxford University Press.
- 7 Simmel, G. (1955). *Conflict and the Web of Group-Affiliations* (K.H. Wolff & R. Bendix, Trans.). New York: Free Press.
- 8 Mouffe, C. (2000). *The Democratic Paradox*. London: Verso.
- 9 Mouffe, C. (2013). *Agonistics: Thinking the World Politically*. Verso.
- 10 Rawls, J. (1993). *Political Liberalism*. New York: Columbia University Press.
- 11 Honneth, A. (1996). *The Struggle for Recognition: The Moral Grammar of Social Conflicts*. Cambridge, MA: MIT Press.
- 12 Habermas, J. (1996). *Between Facts and Norms: Contributions to a Discourse Theory of Law and Democracy*. Cambridge, MA: MIT Press.
- 13 Estlund, D. (2008). *Democratic Authority: A Philosophical Framework*. Princeton: Princeton University Press.
- 14 Beyer, J. (2007). Imagining the State in Rural Kyrgyzstan: How Perceptions of the State Create Customary Law in the Kyrgyz Aksakal Courts. *Max Planck Institute for Social Anthropology Working Papers*. — Halle: Max Planck Institute for Social Anthropology, (95), 18.
- 15 Sadyrbek, M. (2018). *Legal Pluralism in Central Asia: Local Jurisdiction and Customary Practices*. London: Routledge.
- 16 Reeves, M. (2005). Locating Danger: Konfliktologiya and the Search for Fixity in the Ferghana Valley Borderlands. *Central Asian Survey*, 24(1), 67–81.
- 17 Owen, C., Juraev, S., Lewis, D., Megoran, N., & Heathershaw, J. (Eds.). (2018). *Interrogating Illiberal Peace in Eurasia: Critical Perspectives on Peace and Conflict*. London: Rowman & Littlefield International.
- 18 Urinboyev, R. (2025). The Impregnable Fortress of Islamic Public Administration in Central Asia: Mahalla Institutions in Uzbekistan. W. Drechsler, S. Chafik, & R. Kattel (Eds.), *Islamic Public Value: Theory, Practice, and Administration of Indigenous Cooperative Institutions* (pp. 256–280). Cheltenham: Edward Elgar Publishing.
- 19 Coser, L.A. (1956). *The Functions of Social Conflict*. New York: Free Press.
- 20 Knight, J. (1992). *Institutions and Social Conflict*. Cambridge: Cambridge University Press.

К.Ж. Исабек, А.А. Амангельдиев, С.Е. Шакиров

Орталық Азиядағы әлеуметтік қатығысты институттандыру: философиялық талдау

Әлеуметтік конфликтология қатығысты техникалық шешімді талап ететін дисфункция ретінде қарастырады және осы арқылы әділеттілік пен тануды екінші кезекке ысыратын, тұрақтылық пен тәртіп пайдасына бағытталған нормативтік бейімділігін жасырады. Мақалада әлеуметтік қатығысты институттандыру таза техникалық немесе құқықтық міндет емес, сөзсіз философиялық мәселе екені дәлелденді. Сондықтан конфликтологияны қатығысты басқару институттарының тиімділігін ғана емес, легитимділігін де бағалауға қабілетті нормативтік пән ретінде қайта құру қажеттігі негізделді. Зерттеу Гегельдің тану диалектикасына, Г. Зиммельдің қатығыс социологиясына, Ш. Муффың агонистік плюрализміне және Р. Дарендорфтың институттандыру теориясына сүйене отырып, әлеуметтік қатығысты жойылуға тиіс ауытқу емес, әлеуметтік тәртіптің конститутивті шарты ретінде талдайды. Осы теориялық негізде посткеңестік Орталық Азиядағы қатығыстарды басқарудың үш институты — Қырғызстандағы ақсақалдар соты, Өзбекстандағы махалла жүйесі және Қазақстандағы медиацияның заңнамалық моделі салыстырмалы тұрғыда қарастырылды. Бұл институттар мақалада «псевдоинституттандыру» деп аталатын құбылыстың көріністері ретінде түсіндіріледі: мұнда қатығыс шектеледі, бірақ легитимденбейді; басып-жаншылады, бірақ трансформацияланбайды, ал қатысудың сыртқы формалары шынайы қарсы тұруды ауыстырады. Талдау нәтижесінде үш негізгі әлеуметтік шиеленіс анықталды: әділеттілік пен тұрақтылық, ресми институттар мен бейресми тәжірибелер, мемлекеттік бақылау мен әлеуметтік диалог арасындағы шиеленістер. Қорытындыда институттың әлеуметтік қатығыс саласында нормативтік легитимділікке қол жеткізуі үшін қажетті минималды шарттар ретінде үш нормативтік қағида ұсынылады: рефлексиялық әділеттілік, диалогтық есеп берушілік және агонистік легитимділік.

Кілт сөздер: әлеуметтік конфликт, институттандыру, конфликтология, агоникалық плюрализм, рефлексивті әділеттілік, посткеңестік басқару, Орталық Азия, саяси легитимділік, тану, жағымсыз әлем.

К.Ж. Исабек, А.А. Амангельдиев, С.Е. Шакиров

Институционализация социального конфликта в Центральной Азии: философский анализ

Социальная конфликтология рассматривает социальный конфликт как дисфункцию, требующую технического разрешения, тем самым скрывая нормативную предвзятость в пользу стабильности в ущерб справедливости и признанию. В статье утверждается, что институционализация социального конфликта является не технической задачей, а неустранимо философской проблемой и что конфликтология должна быть реконструирована как нормативная дисциплина, способная оценивать легитимность, а не только эффективность институтов управления конфликтами. Опираясь на диалектику признания Гегеля, социологию конфликта Г. Зиммеля, агонистический плюрализм Ш. Муффа и теорию институционализации Р. Дарендорфа, статья рассматривает социальный конфликт не как подлежащее устранению отклонение, а как конститутивное условие социального порядка. На этом основании сопоставляются три института управления конфликтами в постсоветской Центральной Азии — суд ақсақалов в Кыргызстане, система махалли в Узбекистане и законодательная модель медиации в Казахстане. Они интерпретируются как примеры того, что в статье обозначается термином «псевдоинституционализация»: конфликт сдерживается, но не легитимизируется, подавляется, но не трансформируется, а внешние формы участия замещают действительное противостояние. Анализ выявляет три социальные напряжённости: справедливость против стабильности, формальные институты против неформальных практик, государственный контроль против социального диалога. В заключении предлагаются три нормативно обоснованных принципа — рефлексивная справедливость, диалогическая подотчётность и агонистическая легитимность — в качестве минимальных условий, необходимых для того, чтобы институт мог претендовать на нормативную легитимность в сфере социального конфликта.

Ключевые слова: социальный конфликт, институционализация, конфликтология, агонистический плюрализм, рефлексивная справедливость, постсоветское управление, Центральная Азия, политическая легитимность, признание, негативный мир.

Information about the authors

Issabek Kanat Zharkymbekuly — PhD Student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0004-4658-4213>

Amangeldiyev Assan Azimkhanovich — PhD, Acting Associate Professor, Department of Philosophy, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0001-9257-1609>

Shakirov Symbat Yerkebayevich — PhD, Head of the Department of Philosophy, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-8354-5844>

D.K. Kusbekov*

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
(E-mail: eurasia.mir@gmail.com)

Subjective experience and ontological uncertainty of consciousness

This article examines consciousness from a philosophical and legal perspective, treating it as a phenomenon situated between objectively observable cognitive processes and subjective experience that cannot be directly verified from the outside. Developments in neuroscience, cognitive psychology, neurotechnology, and artificial intelligence bring this problem into practical legal theory. Law treats human beings as conscious agents, although their inner experience remains inaccessible to external observers. The aim is to develop an integrative conceptual model of consciousness that accounts for objectively recorded correlates and the phenomenal opacity of subjective experience, and to examine its implications for guilt, intent, legal capacity, mental privacy, and the possible legal personhood of artificial systems. The study uses a qualitative conceptual-analytical approach combining ontological analysis, epistemological reconstruction, thought experiments, and normative-legal reflection. Consciousness is understood as a multilayered phenomenon grounded in biological and cognitive processes, yet not reducible to them. Legal categories presupposing conscious agency therefore operate under epistemic uncertainty. As a normative response, the article proposes the «**presumption of consciousness**» for complex systems. This principle does not entail automatic recognition of AI as a legal subject, but requires caution before dismissing the possibility of subjective experience in highly advanced artificial agents.

Keywords: consciousness, subjective experience, ontological uncertainty, legal personhood, mental privacy, neurolaw, artificial intelligence, presumption of consciousness, mental integrity, epistemic uncertainty.

Introduction

Consciousness remains one of the most difficult problems in philosophy, science, and law. Its difficulty stems from its dual character. On the one hand, consciousness manifests itself through processes that can be observed, measured, and described from an external standpoint. On the other hand, it contains an inner dimension available only to the subject who undergoes the experience. Consciousness is connected with brain activity, cognitive functions, behavior, language, memory, and decision-making. Yet it also includes the subjective «what it is like» character of pain, color, fear, intention, guilt, or choice as these are lived from within.

This distinction generates a central tension in contemporary theories of consciousness. Neuroscience describes the neural correlates of perception and thought. Cognitive psychology models mechanisms of attention and memory. Artificial intelligence can reproduce complex forms of information processing. Still, none of these functional descriptions fully explains why or how experience itself arises. The «explanatory gap» between objective description and subjective experience is commonly known as the Hard Problem of Consciousness. M. Farisco, K. Evers, and J. -P. Changeux define this boundary through the distinction between phenomenology, understood as subjective first-person experience, and physiology, understood as third-person access to consciousness [1; 1].

For law, this problem is not peripheral. Legal systems act on the assumption that human beings are conscious agents. Categories such as guilt, intent, negligence, capacity, sanity, and responsibility all presuppose an internal mental life. Yet law has no direct access to this inner world. It reconstructs it through external signs: conduct, speech, expert testimony, contextual evidence, and interpretation. This gives rise to the central research problem of the present article: if consciousness includes a phenomenal dimension closed to direct external observation, how can law justify the use of categories that presuppose conscious agency? Put differently, how can legal theory account for subjective experience without reducing it either to a legal fiction or to a purely objective fact?

Three contemporary developments make this issue especially acute.

First, the rise of neurotechnology raises the question of the permissible limits of interference in the mental sphere of the individual. If technology can read, predict, or modify brain processes, then the rights to

* Corresponding author's e-mail: eurasia.mir@gmail.com

mental integrity and mental privacy acquire independent significance. As V. Tesink, T. Douglas, L. Forsberg, S. Ligthart, and G. Meynen observe, a change in the metaphysics of consciousness could significantly expand the scope of the right to mental integrity [2].

Second, the development of artificial intelligence forces legal theory to reconsider the status of complex artificial agents. If a system demonstrates adaptive behavior, autonomous decision-making, and sophisticated communication, is this sufficient for legal personhood? Or does legal subjectivity require not only functional complexity, but also subjective experience? I.V. Ponkin and A.I. Redkina point to a serious lack of normative regulation in this area [3; 91]. By contrast, Yu. M. Baturin and S.V. Polubinskaya take a more cautious position, arguing that, at the present stage, robots and AI should be assigned a specific legal «regime» rather than full legal «status» [4; 143].

Third, legal practice increasingly encounters situations in which a subject's consciousness is altered, impaired, or disputed. These include cases involving mental disorders, neurobiological impairments, addiction, external technological influence, and the future development of human-computer interfaces. In such contexts, the classical model of responsibility, built on the assumption of a transparent and rational subject, becomes insufficient.

The objective of this article is to develop a comprehensive philosophical-legal framework in which consciousness is understood as a multilayered phenomenon connecting observable correlates with opaque subjective experience. The study also seeks to determine how this understanding affects the legal categories of responsibility, capacity, mental privacy, and the possible legal personhood of artificial systems.

To achieve this objective, the article addresses the following tasks:

1. To identify the ontological foundations of the problem of consciousness and demonstrate the limitations of both rigid reductionism and radical denial of subjectivity.
2. To examine the epistemological barrier created by the privacy of subjective experience and the «problem of other minds.»
3. To analyze how law compensates for the inaccessibility of the subject's inner world through presumptions and procedural constructs.
4. To determine the significance of subjective experience for the categories of guilt, intent, capacity, and sanity.
5. To justify the «presumption of consciousness» as an instrument of normative caution in relation to complex artificial systems.

The scientific novelty of this research lies in treating consciousness not simply as a philosophical or biological puzzle, but as a foundational condition of legally significant agency. The proposed model connects the observable and phenomenal dimensions of consciousness and leads to the formulation of the «presumption of consciousness» as a principle for the normative evaluation of advanced AI under conditions of epistemic uncertainty.

Materials and methods

This study is conceptual and analytical in nature and does not involve empirical experimentation. Its purpose is not to measure consciousness as such, but to reconstruct the philosophical and legal conditions under which consciousness becomes the basis of legally significant agency.

The methodological framework of the study rests on four interrelated approaches. Ontological analysis is used to identify basic conceptions of the nature of consciousness. It examines whether consciousness can be fully reduced to physical processes, whether it represents a distinct level of reality, or whether it is more accurately understood as a multilayered phenomenon integrating biological, cognitive, and phenomenal dimensions.

Epistemological reconstruction is used to analyze the limits of knowledge concerning consciousness. Particular attention is paid to the distinction between the first-person perspective, in which experience is directly given to the subject, and the third-person perspective, in which the observer has access only to external manifestations, correlates, and descriptions.

Thought experiments, including the «Philosophical Zombie» and «Mary's Room,» are used not as empirical evidence, but as heuristic instruments. They reveal the logical limits of reductionist explanations of consciousness by showing that a functional or physical description of a state is not identical to the experience of that state.

Normative-legal analysis examines how philosophical conceptions of consciousness shape legal categories such as guilt, intent, legal capacity, accountability, mental privacy, and legal personhood. Legal con-

structs are considered not as neutral technical devices, but as models that already contain assumptions about the conscious subject.

The logic of the research is deductive, moving from the general to the specific. The study begins with an analysis of ontological models of consciousness, then turns to the epistemological limits of access to subjective experience, and subsequently considers the legal consequences of recognizing the «phenomenal opacity» of consciousness. The final stage addresses artificial intelligence and formulates the «presumption of consciousness» as a possible normative response to uncertainty surrounding the status of complex systems.

Results and discussion

The fundamental dilemma in the study of consciousness is whether it can be fully explained by objectively describable processes. Materialist and reductionist approaches treat consciousness as a product of complex neural organization. From this perspective, neural processes, cognitive operations, and behavioral responses may eventually be described exhaustively in the language of science. In stricter versions of this approach, subjective experience is regarded either as a secondary by-product of biological processes or as a functional state of the system. Such a model has considerable explanatory power. It links consciousness to the brain, makes it possible to study its correlates, analyze disorders, and develop neurotechnological instruments. It is also attractive for law, since it promises more objective criteria for evaluating the state of the subject. If consciousness could be reduced to neurobiological indicators, legal categories such as guilt, self-control, and capacity could, in principle, be assessed with unprecedented precision.

Yet reductionism has a clear boundary. Even the most complete external description does not explain why a process is accompanied by experience. One may describe wavelengths, activity in the visual cortex, verbal reports, and behavioral reactions; nevertheless, none of these descriptions is identical to the experience itself. To describe the neurophysiology of pain is not the same as to grasp how pain is given to the suffering subject.

This gap is illustrated by Frank Jackson's «Mary's Room» thought experiment [5]. A scientist may know every physical fact about color, vision, and the brain. However, if she has never seen the color red, she acquires something fundamentally new when she experiences it for the first time. This «new knowledge» is not an additional physical fact in the ordinary sense. It concerns the quality of experience — qualia. Objective knowledge of a mechanism, therefore, does not exhaust subjective experience. David Chalmers' «Philosophical Zombie» argument serves a similar function [6]. It is possible to imagine a being identical to a human in behavior, speech, and functional response, yet lacking any inner experience. Although this remains a thought experiment, it points to a crucial difficulty: behavioral and functional identity does not guarantee phenomenal identity. For law, the implication is serious. Legal systems often rely on external markers of consciousness — speech, actions, behavioral consistency, and the ability to articulate motives — but such markers do not provide absolute access to the experience that may underlie them.

Alternative theories do not remove the difficulty. Panpsychism holds that elements of consciousness are embedded in the fabric of the universe. Its strength lies in refusing to derive subjectivity from wholly unconscious matter. At the same time, it faces the «combination problem»: how do elementary forms of experience combine into a single, unified subject? In a legal context, panpsychism also risks extending the boundaries of personhood too widely, leaving unclear which entities or systems should possess moral or legal standing. Eliminativism moves in the opposite direction. It attempts to bypass the problem by denying the reality of consciousness and treating it as an illusion produced by the brain or language. Yet this position creates an internal difficulty: if consciousness is an illusion, to whom is the illusion presented? The denial of subjectivity does not eliminate the phenomenon of experience; it merely changes the vocabulary used to describe it. For law, this is especially problematic, since legal responsibility presupposes a subject capable of understanding, choosing, and acting.

A more productive approach is the multilayered model of consciousness proposed in this study. According to this model, consciousness is connected with biological and cognitive processes, but it cannot be reduced to them. It includes both objectively observable correlates and a phenomenal dimension. The biological side explains the conditions under which consciousness arises and manifests itself functionally, while the phenomenal side captures what makes consciousness a lived experience.

This model does not require a return to rigid Cartesian dualism. It does not claim that consciousness is entirely separate from the brain. At the same time, it refuses to dissolve subjectivity into physiology. Consciousness appears as a frontier phenomenon: rooted in objective reality, yet containing a dimension that cannot be fully translated into the language of external observation. For philosophical-legal theory, this

means that law cannot be built either on the total dismissal of subjective experience or on the illusion of its complete objectification. Consciousness must be recognized both as a prerequisite of legal agency and as something fundamentally inaccessible to the direct gaze of law. G. Meynen demonstrates the inherent limitations of using neurotechnology to access subjective thoughts and states [7; 5-6].

If the ontological problem of consciousness asks what consciousness is, the epistemological problem asks how another's consciousness can be known. The distinction between immediate experience and external description is decisive here. Subjective experience is primarily accessible to its bearer. A person does not infer their pain, fear, or intention from external signs; these states are directly given. The observer has no such access. The observer may see behavior, hear words, or examine brain scans, but all of these remain indirect indicators.

D.I. Dubrovsky defines subjective reality as a specific and inherent quality of consciousness [8; 187]. This means that consciousness forms a particular kind of reality — one given from the inside. This reality is not public in the same way physical objects are public. It may be expressed through language or metaphor, but it cannot be fully transferred.

This leads to the problem of other minds. We cannot prove with absolute certainty that another subject experiences the world in the same way we do. We assume this on the basis of biological similarity, behavior, and communication. In everyday life, such an assumption is necessary for trust, morality, education, and social coordination. Philosophically, however, it remains an inference rather than direct knowledge. Language partially bridges this isolation, but it does not eliminate it. When someone says that they are in pain, they report their state; the listener does not receive the pain itself, but relates the report to their own experience of pain. Communication works because human beings share similar biological and cultural structures, but it does not guarantee complete coincidence of experience.

Modern technology does not dissolve the boundary between observer and observed. Neuroimaging may reveal activity in brain regions associated with pain, fear, decision-making, or memory, but it captures only neural correlates of experience, not the experience itself. Even when these methods become technically more precise, the divide between third-person data and first-person experience remains bridgeable only by inference. Technology may map the structure of an experience, but it does not become that experience.

For the legal system, this epistemological gap is not an abstract difficulty. It is a practical condition of legal operation. Courts regularly assess internal states without direct access to them. They must ask whether there was intent; whether the subject understood the social danger of the act; whether the person was capable of self-control; whether a party understood the consequences of a contract; and whether the act expressed free will or resulted from a distorted state of consciousness.

Although these questions concern the subject's inner world, answers to them are reconstructed through external markers. S.V. Polubinskaya emphasizes the difficulties of integrating neuroscientific data into criminal law doctrines and judicial practice [9; 9-10].

Law therefore operates under conditions of structural uncertainty. The assessment of consciousness cannot be abandoned, because without it the categories of responsibility and legal capacity would collapse. At the same time, law cannot claim complete transparency of the mind. To navigate this tension, legal systems rely on presumptions, standards of proof, expert procedures, and procedural safeguards. These are not merely technical rules. They are normative responses to the inherent limits of knowing «other minds.» M.S. Pardo and D. Patterson have analyzed these conceptual foundations connecting brain, mind, and law [10; 5-7].

Traditionally, law treats the subject as an agent capable of understanding the factual and normative significance of their actions. This premise is central to criminal, civil, and administrative liability. When a subject is unable to perceive or control their actions, the legal assessment changes accordingly. H. L.A. Hart connects criminal responsibility directly with the conditions of *mens rea* and the subject's capacity for responsible conduct [11; 36-38].

In criminal law, the distinction between intent and negligence depends on the subject's internal attitude toward their actions. The same objective harm may receive very different legal qualifications depending on whether the subject desired the outcome, consciously allowed it, or failed to foresee it because of recklessness or overconfidence. As R.A. Duff notes, intention is inseparable from agency and responsibility [12; 192-193]. Since intent is not a physical object, the court must reconstruct it through circumstantial evidence: the nature of the act, the defendant's words, prior preparation, and expert testimony. The legal assessment of consciousness, then, always involves interpretation. A. Bigenwald and V. Chambon also examine the limits of using neuroscience to explain this type of criminal responsibility [13; 6-7].

The presumption of sanity functions as a procedural anchor. It assumes that a person is capable of governing their actions unless evidence of mental disorder proves otherwise. Similarly, the presumption of innocence prevents the premature attribution of a «guilty mind» — *mens rea* — without sufficient proof. These presumptions provide procedural stability while acknowledging that the inner world of the subject is never fully transparent.

In civil law, legal capacity requires more than a binary distinction between consciousness and unconsciousness. It requires an assessment of the meta-level of consciousness: the ability not only to experience a state, but also to reflect on it, relate it to norms, and adjust behavior accordingly [14]. S.J. Morse emphasizes that full responsibility depends on this reflexive control, which distinguishes conscious action from merely automatic functioning [15; 316-317].

The rise of neurotechnology has intensified the legal significance of subjective experience. Law is moving beyond the protection of information in the ordinary sense of data privacy and toward the protection of the mental sphere itself. Mental privacy concerns not only what a person discloses to the outside world, but also the inner domain of thoughts, intentions, and emotional reactions.

If subjective experience is legally significant, interference with it cannot be treated as a simple data breach. It affects cognitive liberty and the internal autonomy of the person. Mental privacy must therefore be understood as the right to control access to one's own mental life [16; 4]. In parallel, the right to mental integrity protects against interventions capable of altering the very structure of experience, memory, or decision-making capacity [17; 273-274].

This also carries profound implications for the framework of responsibility. If human behavior is shaped by technologies that alter an individual's capacity to comprehend and control their actions, the classical model of culpability demands reconsideration. This raises a fundamental question: where lies the boundary between the subject's autonomous decision-making and a technologically modified state? Who bears liability for an action if volitional control has been partially impaired by external neurotechnological intervention? Ultimately, how can a free choice be distinguished from a decision engineered through interference with the mental domain?

The AI revolution makes these questions even more radical. In the case of human beings, conscious agency is presumed on the basis of biological similarity, social cues, and shared embodied experience. AI lacks this foundation. Modern artificial systems can simulate reasoning, adapt to context, and make complex decisions, but functional complexity does not prove the presence of phenomenal experience.

This explains why traditional criteria of legal personhood — rationality, communication, autonomy, and goal-setting — are insufficient when applied to artificial intelligence. These traits may indicate a high level of functional complexity, but they do not answer the question of phenomenal consciousness. E.S. Tyutcheva describes the «electronic person» as a category close to that of a quasi-subject [18; 50], while J. Doomen emphasizes the inherent ambiguity surrounding the status of «personhood» [19; 283]. These positions show that legal theory still lacks a stable model for integrating artificial agents into the sphere of subjectivity.

A more cautious approach distinguishes between a legal regime and legal personhood. A legal regime for AI can be established today: it defines rules for development, use, and liability of owners, operators, and manufacturers. Legal personhood, however, implies a deeper level of recognition — the capacity to hold rights and duties not merely as an object of regulation, but as a subject of legal relations. Functional efficiency alone is insufficient for such a transition. L.B. Solum examines AI personhood through the categories of consciousness, intentionality, and personal status [20; 1281].

On this basis, this study proposes the Principle of the Presumption of Consciousness for highly advanced artificial systems. This principle does not claim that current AI systems are conscious. Nor does it require the automatic granting of legal status to them. Its purpose lies elsewhere: in the management of epistemic uncertainty. Law should not prematurely or categorically exclude the possibility of subjective experience in complex systems if their organization, behavior, and capacity for self-reference eventually reach a level that gives rise to reasonable doubt.

The Presumption of Consciousness functions as a tool of normative caution. It is designed to prevent two fundamental errors. First, it prevents premature anthropomorphization: the attribution of consciousness to a system merely because it convincingly imitates human speech or behavior. This error leads to an unjustified expansion of legal recognition.

Second, it prevents premature exclusion: the denial of the possibility of subjective experience solely because a system is artificial in origin. This error may lead to moral blindness if systems with genuine forms of experience eventually emerge.

The Presumption of Consciousness does not provide a final solution. Rather, it establishes a legally sound strategy. It cautions against recognizing subjectivity without sufficient grounds, while also refusing to close the discussion dogmatically. In this sense, it is not proof of consciousness, but a rule for the prudent management of uncertainty.

Conclusion

The analysis conducted in this study leads to several interconnected conclusions. First, consciousness exceeds objective description. It cannot be adequately characterized solely as a set of observable processes. Biological, neural, and cognitive correlates are essential for explaining the conditions under which consciousness emerges, but they do not exhaust subjective experience. The explanatory gap between third-person description and first-person lived experience remains a fundamental boundary.

Second, subjective experience possesses epistemic privacy. It is directly accessible only to the subject. For any external observer, it remains mediated through language, behavior, physiological reactions, expert data, and social interpretation. Knowledge of «other minds» is therefore inherently probabilistic and reconstructive.

Third, law operates as a response to this uncertainty. Legal systems inevitably function within conditions of structural uncertainty. Categories such as guilt, intent, capacity, and sanity require an assessment of the subject's internal state, but such assessment can never be based on direct observation. Law compensates for this epistemic deficit through presumptions, procedural standards, evidentiary protocols, and expert mechanisms.

Fourth, the multilayered nature of consciousness requires a differentiated approach to responsibility. The subject can no longer be viewed as an abstract rational unit isolated from mental, neurobiological, or technological context. Impairments of consciousness, diminished self-control, distorted perception, and external influence on the mental sphere must be incorporated into the assessment of liability, without being transformed into a universal excuse.

Fifth, neurotechnology requires an expansion of the objects of legal protection. Mental privacy and mental integrity should be recognized as independent pillars of legal theory, since interventions into brain processes threaten not only personal data, but also the structure of internal autonomy itself.

Sixth, artificial intelligence reveals the insufficiency of traditional criteria of legal personhood. Rationality, communication, and adaptability are significant, but they do not prove conscious agency. They may indicate functional complexity, yet they do not establish the presence of phenomenal experience.

Seventh, the Principle of the Presumption of Consciousness serves as a strategic instrument of normative caution in relation to advanced artificial systems. Its purpose is not to grant AI immediate legal status, but to provide a conceptual framework for future evaluation that avoids both dogmatic denial and naive anthropomorphism.

The theoretical significance of this research lies in connecting the Hard Problem of Consciousness with legal categories that are often treated as self-evident. Guilt, intent, capacity, and personhood are shown to depend deeply on philosophical assumptions about the nature of the subject and subjective experience.

The practical significance of the proposed model lies in its possible application to the development of legal frameworks for neurotechnology and AI, the assessment of altered states of consciousness, and the protection of mental autonomy.

At the same time, the study has certain limitations. It remains conceptual and does not include empirical verification. In addition, the analysis is primarily situated within a Western philosophical and legal framework. Further development of this topic requires the inclusion of comparative legal material, specific neuro-legal case studies, and a broader cross-cultural analysis of subjectivity.

Ultimately, the problem of consciousness is no longer merely a philosophical puzzle. It has become the basis for a necessary revision of legal concepts concerning the subject, responsibility, autonomy, and recognition. Future legal theory must take into account both external behavior and the inherent limits of knowledge concerning subjective experience. At this intersection, the philosophy of mind and law form a unified research horizon.

References

- 1 Farisco M. Is artificial consciousness achievable? Lessons from the human brain / M. Farisco, K. Evers, J.-P. Changeux // *Neural Networks*. — 2024. — Vol. 180. — Art. 106714.
- 2 Tesink V. Right to mental integrity and neurotechnologies: implications of the extended mind thesis / V. Tesink, T. Douglas, L. Forsberg, S. Ligthart, G. Meynen // *Journal of Medical Ethics*. — 2024. — Vol. 50, No. 10. — P. 656–663.
- 3 Понкин И.В. Искусственный интеллект с точки зрения права / И.В. Понкин, А.И. Редькина // *Вестник РУДН. Серия: Юридические науки*. — 2018. — Т. 22, № 1. — С. 91–109.
- 4 Батурин Ю.М. Искусственный интеллект: правовой статус или правовой режим? / Ю.М. Батурин, С.В. Полубинская // *Государство и право*. — 2022. — № 10. — С. 141–154.
- 5 Джексон Ф. Эпифеноменальные квалиа / Ф. Джексон; пер. А. Кузнецова // *Философия сознания: классика и современность: хрестоматия* / сост. И.В. Мышак. — М.: Высшая школа, 2006. — С. 115–128.
- 6 Чалмерс Д. Сознательный ум: в поисках фундаментальной теории / Д. Чалмерс; пер. с англ. В.В. Васильева. — М.: Книжный дом «Либроком»: URSS, 2024. — 512 с.
- 7 Meynen G. Ethical Issues to Consider Before Introducing Neurotechnological Thought Apprehension in Psychiatry / G. Meynen // *AJOB Neuroscience*. — 2019. — Vol. 10, № 1. — P. 5–14.
- 8 Дубровский Д.И. Субъективная реальность / Д.И. Дубровский // *Философская антропология*. — 2018. — Т. 4, № 2. — С. 186–217.
- 9 Полубинская С.В. Использование данных нейронаук в доктрине уголовного права и судебной практике / С.В. Полубинская // *Труды Института государства и права РАН*. — 2019. — Т. 14, № 5. — С. 9–37.
- 10 Pardo M.S. Minds, Brains, and Law: The Conceptual Foundations of Law and Neuroscience / M.S. Pardo, D. Patterson. — New York: Oxford University Press, 2013. — 240 p.
- 11 Hart H.L.A. Punishment and Responsibility: Essays in the Philosophy of Law 2nd ed. / H.L.A. Hart. — Oxford: Oxford University Press, 2008. — 329 p.
- 12 Duff R.A. Intention, Agency and Criminal Liability: Philosophy of Action and the Criminal Law / R.A. Duff. — Oxford: Basil Blackwell, 1990. — 219 p.
- 13 Bigenwald A. Criminal Responsibility and Neuroscience: No Revolution Yet / A. Bigenwald, V. Chambon // *Frontiers in Psychology*. — 2019. — Vol. 10. — Art. 1406.
- 14 Cardoso R.C. Neurolaw and the Neuroscience of Free Will: An Overview / R.C. Cardoso // *SCIO. Revista de Filosofia*. — 2021. — No. 21. — P. 55–81.
- 15 Morse S.J. Criminal Responsibility Reconsidered / S.J. Morse // *Criminal Law and Philosophy*. — 2025. — Vol. 19. — P. 315–329. DOI: 10.1007/s11572-023-09702-7.
- 16 Brown C.M.L. Neurorights, Mental Privacy, and Mind Reading / C.M.L. Brown // *Neuroethics*. — 2024. — Vol. 17. — Art. 34.
- 17 Neurolaw: Legal Impacts of Neurotechnology / ed. by A. M. D'Ávila Lopes, S. Smart, K. Komamura. — Porto Alegre: Livraria do Advogado, 2025. — 297 p.
- 18 Тютчева Е.С. Правосубъектность «электронного лица»: теоретический анализ / Е.С. Тютчева // *Теоретическая и прикладная юриспруденция*. — 2022. — № 2 (12). — С. 50–58.
- 19 Doomen J. The artificial intelligence entity as a legal person / J. Doomen // *Information & Communications Technology Law*. — 2023. — Vol. 32, No. 3. — P. 277–287.
- 20 Solum L.B. Legal Personhood for Artificial Intelligences / L.B. Solum // *North Carolina Law Review*. — 1992. — Vol. 70, No. 4. — P. 1231–1287.

Д.К. Құсбеков

Субъективті тәжірибе және сананың онтологиялық белгісіздігі

Мақала сананы объективті сипатталатын когнитивті процестер мен тікелей сыртқы верификацияға (айғақтауға) келмейтін субъективті тәжірибе арасындағы шекарада орналасқан феномен ретінде философиялық-құқықтық тұрғыдан талдауға арналған. Зерттеудің өзектілігі нейроғылымдардың, когнитивті психологияның, нейротехнологиялардың және жасанды интеллектінің дамуы сана мәселесін абстрактілі метафизика аясынан практикалық құқықтық теория саласына көшіруімен түсіндіріледі. Құқық дәстүрлі түрде адамды саналы агент ретінде қарастыратын болжамға сүйенеді, алайда мінез-құлықтың ішкі жағын сот, тергеу немесе өзге де сыртқы субъект тікелей бақылай алмайды. Мақаланың мақсаты — объективті тіркелетін корреляттарды да, субъективті тәжірибенің феноменалды бұлыңғыр еместігін де ескеретін сананың интегративті тұжырымдамалық моделін әзірлеу, сондай-ақ бұл модельдің кінә, қасақаналық, әрекет қабілеттілігі, ментальды құпиялылық және жасанды жүйелердің ықтимал құқық субъектілігін түсіну үшін салдарларын анықтау. Зерттеудің методологиялық негізін онтологиялық талдауды, эпистемологиялық реконструкцияны, ойша

эксперименттерді және нормативтік-құқықтық рефлексияны қамтитын сапалы тұжырымдамалық-талдамалық тәсіл құрайды. Мақалада сананы көпбабты феномен ретінде қарастыру қажеттілігі туралы тезис негізделді. Ол биологиялық және когнитивті процестермен байланысты, бірақ олармен ғана шектелмейді. Бұдан саналы субъектілік туралы болжамға негізделген құқықтық категориялардың эпистемикалық белгісіздік жағдайында еріксіз жұмыс істейтіні туындайды. Нормативтік жауап ретінде күрделі жүйелерге қатысты сана презумпциясы принципі ұсынылады. Бұл принцип жасанды интеллектің құқық субъектісі ретінде автоматты түрде тануды білдірмейді, бірақ жоғары дамыған жасанды агенттерде субъективті тәжірибенің болу мүмкіндігін жоққа шығаруда ерекше сақтық танытуды талап етеді.

Кілт сөздер: сана, субъективтік тәжірибе, онтологиялық белгісіздік, құқық субъектілігі, менталды құпиялылық, нейроқұқық, жасанды интеллект, сана презумпциясы, ментальды тұтастық, эпистемикалық белгісіздік.

Д.К. Кусбеков

Субъективный опыт и онтологическая неопределенность сознания

Статья посвящена философско-правовому анализу сознания как феномена, находящегося на границе между объективно описываемыми когнитивными процессами и субъективным опытом, недоступным прямой внешней верификации. Развитие нейронаук, когнитивной психологии, нейротехнологий и искусственного интеллекта переводит проблему сознания из области абстрактной метафизики в сферу практической юридической теории. Право традиционно исходит из предположения о человеке как сознательном агенте, однако внутренняя сторона поведения не может быть непосредственно наблюдаема судом, следствием или внешним субъектом. Цель статьи состоит в разработке интегративной концептуальной модели сознания, учитывающей как объективно фиксируемые корреляты, так и феноменальную непрозрачность субъективного опыта, а также в выявлении последствий данной модели для понимания вины, умысла, дееспособности, ментальной приватности и возможной правосубъектности искусственных систем. Методологическую основу исследования составляет качественный концептуально-аналитический подход, включающий онтологический анализ, эпистемологическую реконструкцию, мысленные эксперименты и нормативно-правовую рефлексию. Обосновывается тезис о том, что сознание должно рассматриваться как многослойный феномен. Оно связано с биологическими и когнитивными процессами, но не исчерпывается ими. Из этого следует, что юридические категории, основанные на предположении о сознательной субъектности, неизбежно функционируют в условиях эпистемической неопределённости. В качестве нормативного ответа предлагается принцип презумпции сознания применительно к сложным системам. Принцип не означает автоматического признания искусственного интеллекта субъектом права, но требует осторожности при исключении возможности субъективного опыта у высокоразвитых искусственных агентов.

Ключевые слова: сознание, субъективный опыт, онтологическая неопределённость, правосубъектность, ментальная приватность, нейроправо, искусственный интеллект, презумпция сознания, ментальная целостность, эпистемическая неопределённость.

References

- 1 Farisco, M., Evers, K., & Changeux, J.-P. (2024). Is artificial consciousness achievable? Lessons from the human brain. *Neural Networks*, 180, Article 106714.
- 2 Tesink, V., Douglas, T., Forsberg, L., Ligthart, S., & Meynen, G. (2024). Right to mental integrity and neurotechnologies: Implications of the extended mind thesis. *Journal of Medical Ethics*, 50(10), 656–663.
- 3 Ponkin, I.V., & Redkina, A.I. (2018). Iskusstvennyi intellekt s tochki zreniia prava [Artificial intelligence from the point of view of law]. *Vestnik Rossiiskogo Universiteta družby narodov. Seriya: Yuridicheskie nauki — Bulletin of the Peoples' Friendship University of Russia. Series: Legal Sciences*, 22(1), 91–109 [in Russian].
- 4 Baturin, Yu.M., & Polubinskaia, S.V. (2022). Iskusstvennyi intellekt: pravovoi status ili pravovoi rezhim? [Artificial intelligence: Legal status or legal regime?]. *Gosudarstvo i pravo — State and Law*, (10), 141–154 [in Russian].
- 5 Dzhekson, F. (2006). Epifenomenalnye kvalia [Epiphenomenal qualia] (A. Kuznetsov, Trans.). *Filosofia soznaniia: klassika i sovremennost: khrestomatiia — Philosophy of mind: Classics and modernity: Chrestomathy*. I.V. Myshak (Ed.). Moscow: Vysshiaia shkola [in Russian].
- 6 Chalmers, D. (2024). *Soznaiushchii um: v poiskakh fundamentalnoi teorii* [The conscious mind: In search of a fundamental theory] (V.V. Vasilev, Trans.). Moscow: Knizhnyi dom «Librokom»: URSS [in Russian].
- 7 Meynen, G. (2019). Ethical issues to consider before introducing neurotechnological thought apprehension in psychiatry. *AJOB Neuroscience*, 10(1), 5–14.

- 8 Dubrovskii, D.I. (2018). Subektivnaia realnost [Subjective reality]. *Filosofskaia antropologiya* — *Philosophical Anthropology*, 4(2), 186–217 [in Russian].
- 9 Polubinskaia, S.V. (2019). Ispolzovanie dannykh neironauk v doktrine ugovnogo prava i sudebnoi praktike [Use of neuroscience data in the doctrine of criminal law and judicial practice]. *Trudy Instituta gosudarstva i prava Rossiiskoi Akademii Nauk* — *Proceedings of the Institute of State and Law of the Russian Academy of Sciences*, 14(5), 9–37 [in Russian].
- 10 Pardo, M.S., & Patterson, D. (2013). *Minds, Brains, and Law: The Conceptual Foundations of Law and Neuroscience*. New York: Oxford University Press.
- 11 Hart, H.L.A. (2008). *Punishment and Responsibility: Essays in the Philosophy of Law (2nd ed.)*. Oxford: Oxford University Press.
- 12 Duff, R.A. (1990). *Intention, Agency and Criminal Liability: Philosophy of Action and the Criminal Law*. Oxford: Basil Blackwell.
- 13 Bigenwald, A., & Chambon, V. (2019). Criminal responsibility and neuroscience: No revolution yet. *Frontiers in Psychology*, 10, Article 1406.
- 14 Cardoso, R.C. (2021). Neurolaw and the neuroscience of free will: An overview. *SCIO. Revista de Filosofia*, (21), 55–81.
- 15 Morse, S.J. (2025). Criminal responsibility reconsidered. *Criminal Law and Philosophy*, 19, 315–329. <https://doi.org/10.1007/s11572-023-09702-7>
- 16 Brown, C.M.L. (2024). Neurorights, mental privacy, and mind reading. *Neuroethics*, 17, Article 34.
- 17 D'Ávila Lopes, A. M., Smart, S., & Komamura, K. (Eds.). (2025). *Neurolaw: Legal Impacts of Neurotechnology*. Porto Alegre: Livraria do Advogado.
- 18 Tiutcheva, E.S. (2022). Pravosubektnost «elektronnogo litsa»: teoreticheskii analiz [Legal personality of an «electronic person»: Theoretical analysis]. *Teoreticheskaya i prikladnaya yurisprudentsiia*, (2), 50–58 [in Russian].
- 19 Doomen, J. (2023). The artificial intelligence entity as a legal person. *Information & Communications Technology Law*, 32(3), 277–287.
- 20 Solum, L.B. (1992). Legal personhood for artificial intelligences. *North Carolina Law Review*, 70(4), 1231–1287.

Information about the author

Kusbekov Duman Karibekovich — Candidate of Philosophical Sciences, Master of Laws (LL.M.), Associate Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Higher School of Journalism and Social Sciences, Department of Philosophy, Astana, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0003-3447-6210>

L.A. Umirzakova*, R.A. Aykenova, M.A. Idrissova

Turan-Astana University, Astana, Kazakhstan

(E-mail: lyazat_aman@mail.ru, ryskeldy.aykenova@mail.ru, mapruza_2015@mail.ru)

Philosophical reflection on religious media discourse in the digital space of Kazakhstan

The article presents a philosophical analysis of religious media discourse in the digital space of Kazakhstan, focusing on its ideological, axiological, and socio-cultural dimensions. The study investigates how religious meanings, values, and interpretations are constructed, mediated, and disseminated through contemporary digital media, as well as how they influence public consciousness and the formation of collective identity. Special attention is given to the interrelationship between religion, media technologies, and social reality, as well as to the ethical responsibility of media actors when representing religious content in the public sphere. The empirical basis of the study consists of media texts on religious topics published by state and international mass media. The methodological framework is based on the philosophy of religion, social philosophy, and communication theory; the study employs methods of hermeneutic interpretation, axiological analysis, and critical reflection. The results demonstrate that digital media function not merely as channels of information transmission but also as active agents that shape value orientations and influence interreligious relations. The article emphasizes the role of media in rethinking the boundaries between the sacred and the secular and substantiates the need for a critical philosophical and ethical approach to religious discourse in the context of digital transformation.

Keywords: philosophy of religion, religious media discourse, digital media, public consciousness, values, ethical responsibility, socio-cultural analysis, media technologies, ethical approach, communication theory.

Introduction

In contemporary philosophical discourse, religion is increasingly examined not only as a system of beliefs and practices, but also as a dynamic socio-cultural phenomenon shaped by historical, technological, and communicative contexts. The philosophy of religion emphasizes the role of meaning-making, values, and worldview orientations in the formation of religious consciousness, paying particular attention to the ways in which religious ideas are interpreted, transmitted, and transformed within society. In this regard, media space becomes a significant environment where religious meanings are articulated, negotiated, and contested.

From the perspective of the philosophy of media and social philosophy, digital media function not merely as neutral channels of information, but as active agents that participate in the construction of social reality. Media representations of religion influence public understanding of the sacred, ethical norms, and interfaith relations, shaping collective identities and value systems. Therefore, the analysis of religious media discourse requires a philosophical approach that integrates hermeneutic interpretation, axiological reflection, and ethical evaluation. Such an approach makes it possible to reveal the deeper worldview foundations and socio-cultural implications of religious communication in the digital space of Kazakhstan. The development of Internet communication has radically changed the forms of representation of religion in the public space. Media discourse as a result and means of human cognitive activity is a complex system of meanings that reflects ideological attitudes, cultural codes and social expectations.

Cognitive linguistics offers effective tools for analyzing the semantic organization of media texts: conceptual metaphors, frames, scenarios, evaluative vocabulary. In the context of religious diversity in Kazakhstan and the active presence of religious topics in online media, it is especially important to understand what cognitive models are used to form a positive or negative perception of religious groups and phenomena.

This knowledge can be used to develop media literacy, counteract hate speech and strengthen interfaith harmony.

In the Kazakh socio-cultural context, the study of religious media discourse through the prism of cognitive linguistics allows us to identify hidden mechanisms for the formation of attitudes towards religion at the level of mass consciousness for a number of reasons:

- religious diversity in modern Kazakhstan, approximately 70 % of the country's population identifies with Islam, but a significant part of citizens belong to other faiths: Orthodoxy, Protestantism, Buddhism, Ju-

* Corresponding author's e-mail: lyazat_aman@mail.ru

daism and so on. In such a socio-cultural context, media representation of religion acquires critical importance as a factor influencing public attitudes, the level of interfaith dialogue and the formation of an atmosphere of mutual respect.

- the study of religious discourse in the media allows not only to analyze the degree of representation of various faiths in the information space, but also to identify the methods of their representation, interpretation and evaluation, determined by the editorial policy, cultural codes and ideological context. It helps to identify factors that promote or hinder the formation of religious tolerance and sustainable interfaith interaction.

- Kazakhstan proclaims its commitment to the principles of religious tolerance and strives to strengthen interfaith harmony. In this regard, the analysis of media discourses allows us to reveal problem areas in the information representation of religious issues and offers solutions for the formation of a more inclusive and respectful media discourse. Empirical data obtained in the framework of such studies can be used to improve media policy and professional training of specialists working with religious topics.

- given the influence of the media on public consciousness, it is important to understand what images of religion are constructed in media texts, what their semantic load is and what influence they have on the perception of religion as a social and cultural institution. Analysis of discursive practices allows us to identify potential distortions, stigmatizing images and manifestations of religious discrimination as well as to develop recommendations for improving the quality of information content.

- special attention in such studies is given to the protection of believers' rights and prevention of social conflicts on religious grounds. Identification of manipulative or biased strategies for presenting information about religious groups can contribute to a more objective and ethically verified approach in the work of the media.

- it is also necessary to take into account the dynamics of digital media development and changes in the socio-political situation that requires regular updating of analytical data. Constant monitoring of religious discourses allows tracking new trends, adapting methodological approaches and forming sustainable scientific conclusions.

International experience demonstrates a variety of approaches to the study of religious discourses. Thus, in Western Europe and the United States, the focus is on issues of religious pluralism, the role of media in the stigmatization of individual faiths and mechanisms for countering radicalization through digital channels. In regions with high conflict potential (Syria, Iraq), research focuses on the identification of media role in promotion of extremism, analyzing hate speech and covering conflict incidents related to religious topics. These practices are considered within the framework of an interdisciplinary approach that combines media communications, religious studies, sociology and cultural studies.

As for Kazakhstan, existing studies identify a number of key issues: the need to strengthen religious tolerance, combat the spread of extremist ideas through digital platforms and the need for systematic monitoring of religious content in the media. Based on it, the analysis of media discourses on religious topics is a necessary step towards the formation of a balanced and constructive information environment.

Therefore, the aim of the study is to identify and describe the cognitive mechanisms underlying the formation of religious discourse in Kazakhstani online space with an emphasis on the analysis of concepts, metaphors, frames and evaluative strategies implemented in religious media texts. In order to reach the aim, we put several objectives:

- to systematize the theoretical approaches of cognitive linguistics to discourse analysis;
- to highlight relevant concepts, frames and metaphors in religious media texts;
- to analyze lexical, syntactic and stylistic means of the representation of religious meanings;
- to identify evaluative strategies and ideological implications;
- to interpret the influence of cognitive models on the formation of public perception of religion;
- to offer recommendations for neutralizing negative discursive practices in the media.

Research methods and materials

Two main strategies are used in the framework of linguistic analysis:

- 1) grammatical-lexical analysis aimed at studying the lexical semantic and syntactic characteristics, structural models and pragmatic functions of language tools in media texts;
- 2) semiotic analysis of visual content including the interpretation of visual codes, images, typography and punctuation that form religious discourse.

Corpus linguistics methods are implemented with the use of the Sketch Engine platform that allows for frequency and contextual analysis of key vocabulary to identify stable collocations, thematic patterns and pragmatic implications.

The empirical base of the study includes primary data array that are text materials of a religious orientation, collected from Kazakhstani Internet resources (news sites, blogs, forums) through targeted content analysis. Secondary data array is a corpus of relevant texts processed in the Sketch Engine program and analyzed from the cognitive discursive features point of view, comparison of official and user discourse (state media and commentary activity).

Results and discussion

1. Discourse analysis of media texts, criteria for selecting materials for research and description of the formed corpus of texts

Discourse analysis is a set of analytical methods designed to interpret texts and statements created within the framework of speech activity of people in certain cultural historical and socio-political conditions. This methodology is used to study discursive practices that can reveal deep socio-cultural and political processes.

The theoretical basis for the analysis of religious media texts in the Kazakhstani Internet space is the fundamental provisions developed by both classics and modern representatives of discourse analysis. This area of research is interdisciplinary in nature, integrating methodological approaches and analytical tools from linguistics, sociology, philosophy, anthropology and other humanities.

Among the key thinkers who influenced the formation and development of the methodology of discourse analysis Michel Foucault [1], Gilles Deleuze [2], Pierre Bourdieu [3], Bruno Latour [4] and Jürgen Habermas [5] take a special place. Their concepts allowed us to form an idea of discourse as a socio-cultural practice in which language acts not only as a means of communication, but also as a mechanism of power, identity and institutional control. In this study, a particular attention is paid to the approaches developed within the framework of critical discourse analysis. Teun Adrianus van Dijk [6], Norman Fairclough [7] and Ruth Wodak [8] made significant contributions to this field. Their works provide a methodological reference for studying how religious meanings, ideologies and social positions are represented, legitimized or, on the contrary, criticized through language and media texts.

The study of discursive strategies in Kazakhstan began relatively recently and begins to gain momentum. In the work of Satybaldina G.K., it is concluded»... all analyzed newspaper materials are either official news in nature or cover traditional, religious holidays. Issues related to religion are little covered in the media examined» [9].

A. Altaikyzy in her research work «Content Analysis of the Media in the Study of the Problem of Religion in Kazakhstan» states that the religious factor in the Kazakhstani communication space can be considered both in the religious studies and in the political sphere. The article also identifies the main trends in the coverage of religious issues in Kazakhstani media. At the same time, the most popular topics of online publications in the context of religion are religious terrorism, extremism and radicalism and the ban on wearing the hijab [10].

Begalinov A.S., Begalinova K.K. «Discourse of Religious Identity in Secular Kazakh Society» emphasize that for multi-confessional secular Kazakhstan, in which a large number of religious beliefs and trends have historically developed, it is critically important to define religious self-identity [11].

The scholars A. Amrebaev A. Bizhanov, E. Burova examine the role of religion in modern society of Kazakhstan and attempt to understand the phenomenon of religiosity through sociological and political science methods. These authors research various semantic contexts that influence political decision-making in the field of spiritual development of society in the context of socio-economic and political transformation [12].

The analysis of religious media discourse in the Internet space of Kazakhstan was conducted based on a comprehensive discourse analytical approach, combining grammatical, semantic, pragmatic, rhetorical and semiotic levels of analysis. This approach allowed us to identify key linguistic and communicative features of the presentation of religious topics in media texts.

Particular attention was paid to genre differences: news texts, analytical publications and entertainment formats demonstrated different language strategies and degrees of interpretation of religious content. Advertising and journalistic texts resort to more emotionally charged vocabulary and visual means of influence, while news texts resort to a formalized and neutral presentation of information.

For the empirical part of the analysis, a specialized corpus of media texts touching on religious issues was formed published in the period 2022-2024 in ten leading online media of Kazakhstan: *zakon.kz*, *tengrinews.kz*, *kazinform.kz*, *nur.kz*, *sputnik.kz*, *dknews.kz*, *lada.kz*, *azattyq.org*, *liter.kz* and *time.kz*. The selection of sources was carried out based on the Brand Analytics rating that takes into account the level of citation in social networks and audience engagement. The differences between state and private media, thematic and regional portals, socio-political publications and tabloids as well as international agencies represented in Kazakhstan were taken into account [13].

In order to form the corpus, keywords were used determined on the basis of Google Trends analytics on the topics of «religion», «Islam», «Christianity» that allowed us to take into account the most relevant and socially significant areas of discourse. Search queries were conducted manually, taking into account the semantic field and contextual relevance. Below the list is given in Table 1.

Table 1

Leaders Search Queries in Google Trend

Leaders Search Queries in Google Trends by categories (18.03.2023-18.03.2024)		
«Religion and faith»	«Islam»	«Christianity»
religious	1.prayer	1.orthodox
prayer	2.fatiha	2.our father
faith	3.surah	3.monastery
horoscope	4.muslim	4.bible
tarot	5.islam	5.baptism
soul	6.mosque	6.jesus
zodiac signs	7.hijab	7.pope
dhikr	8.quran	8. icon
mantra	9.verse	9. Patriarch
affirmations	10.Allah	10. cathedral

The total number of articles selected for analysis was 144. The resulting corpus contains 74,277 words.

Linguistic processing and analysis of texts were carried out with the use of the Sketch Engine platform (<https://www.sketchengine.eu>) that provides wide opportunities for corpus analysis: from frequency and collocation analysis to studying grammatical patterns and data visualization. Using the Corpus Query language, Keywords, Part-of-Speech tagging and Collocations tools, it was possible to establish characteristic lexical patterns, typical grammatical constructions and frequency associations related to religious topics.

The semiotic component of the analysis included an assessment of the visual accompaniment of publications: images, typography, graphic elements and punctuation markers. These elements were considered as significant components of media discourse, complementing and strengthening its verbal level.

In total, the obtained data allow us to talk about the specifics of representation of religion in the media space of Kazakhstan that is formed under the influence of genre affiliation, media policy of the publication, cultural contexts and current socio-political conditions. The identified linguistic and discursive patterns serve as a basis for further interpretations and comparisons within the framework of religious studies and cognitive linguistic analysis.

2. Discursive strategies and tactics in the creation of media texts about religion

2.1 Types of religious media discourse in the Internet space of Kazakhstan

One of the key types of religious media discourse in the Internet space of Kazakhstan is the official state discourse that is implemented through various media platforms, including both state and commercial mass media (hereinafter referred to as media).

According to the theoretical provisions of Teun van Dijk, bureaucratic discourse is an instrument of dominance, control and manipulation, actively used by state structures in public communication [14].

The results of the text corpus analysis indicate the dominance of the «control and security» strategy, in which religion is interpreted through the prism of state regulation and national security. It is manifested, firstly, in the formalization of language, including the active use of legal and specialized vocabulary: «... issues of deradicalization of individuals who found themselves among the adherents of radical ideology ...» [15]. Secondly, in the refusal of the media to take the initiative in the formation of the agenda: journalists often broadcast official press releases without significant reworking or editorial rethinking. An example is

the uniform coverage of the opening of a new mosque in the capital of Kazakhstan, Astana, in which the Akorda press release was reproduced in many sources.

	Details	Left context	KWIC	Right context
1	nur.kz	Mega Silk Way.	В церемонии открытия мечети	приняли участие религиозные представители
2	azattyq.org	сь на нас в соцсетях	Назарбаев открыл мечеть	в столице, камень которой заложил за день до
3	inform.kz	КАЗИНФОРМ - В столице открылась новая	мечеть	В торжественной церемонии открытия
4	tengrinews.kz	захстане и Центральной Азии мусульманской	мечети	, передает корреспондент Tengrinews.kz.
5	informburo.kz	Нурсултан Назарбаев открыл главную	мечеть	в столице Мечеть построили за счёт от
6	sputnik.kz	ждей, гроз и морозов.	Самую большую мечеть	в Центральной Азии открыл Назарбаев - фото
7	time.kz	процветало".	На церемонии открытия мечети	помимо религиозных деятелей из разных стр

Illustration 1. A screenshot of the Sketch Engine program with a concordance (a list of all uses of a given word in context) on the topic of the opening of a new mosque

The characteristic features of the official religious discourse include the active use of the passive voice that conceals specific decision-makers and gives the narrative an «impersonal» character. «*The religious organization was registered by the Ministry of Justice of the Republic of Kazakhstan*», the use of lexemes that emphasize loyalty to the state and the need to comply with legal norms. For example, during the VII Congress of Leaders of World and Traditional Religions, the media actively quoted the speeches of the participants: «*It is accredited to the Kazakh government that having freed itself from the yoke of the atheistic regime, now offers the path of civilization that unites politics and religion...*» [16]. «*... expressed support for the policy of the leadership of Kazakhstan and also noted the special role of the Congress of Leaders of World and Traditional Religions in the development of interfaith and intercivilizational dialogue*» [17]. Citation of government representatives regulating the religious sphere as a way of giving authority to the information reported is often used in the event of a public discussion on a sensitive topic: «Students' appearance must correspond to the standards of business style accepted in society» in accordance with order No 26 [18]. The introduction of terms related to the concept of secularism, reflecting the constitutional position of Kazakhstan, regular coverage of meetings of officials and spiritual leaders, forming an image of equal treatment of all faiths, for example: «The Akimat of Astana told where ice holes for winter swimming will be equipped during the celebration of the Baptism of the Lords ...» [19].

Lexico-grammatical analysis conducted with the use of Sketch Engine revealed the most frequent N-grams, including bureaucratic language and formulas (sequences of 2-3-4 words) in the formed corpus of texts that allows us to identify some stable expressions and idioms that are encountered frequently. Due to the impressive number of texts in the corpus, broader patterns are revealed such as discursive strategies (Table 2).

Table 2

List of N-grams* most frequently encountered in the generated text corpus by frequency of use

N-gram	Frequency of use
Leaders of world and traditional religions	79
Spiritual Administration of Muslims of Kazakhstan	54
State control in the field of religion	38
President of Kazakhstan Kassym-Jomart Tokayev	25
For administrative offences of the city	24
For distributing religious materials	22
Law of the republic of Kazakhstan	22
Destructive religious movement	22
Department for Combating Extremism	21

Directorate of Religious Affairs	20
Interview with the Chief Imam	18
Religious activities and religious associations	15
Uniting politics and religion	15
In the press service of the regional department	14
Made a decision to fine	12
Legislation of the Republic of Kazakhstan on religious policy	10
Ознакомление с материалами дела review of the case file	7
About administrative offences	6
Fined for religious statuses in	6

*N-gram is a sequence of n elements (sounds, syllables, words or symbols) that appear in a text in a row.

These stable linguistic constructions confirm the presence of a stable discursive strategy aimed at supporting state ideology, legitimizing institutions of power and reducing the potential for religious autonomy in the media space.

Thus, it can be stated that the official institutional approach in the religious media discourse of Kazakhstan forms a vertical meaning, where the state interpretation of religious processes and events dominate.

Table 3 shows other types of religious discourses with their main characteristics: genre, institutional framework, thematic focus, functions and communicative features.

Table 3

Typology of religious discourses in the media space of Kazakhstan

Type of discourse	Description and sources	Key strategies and features	Citation /Content Examples	Functions and influence
Traditionalist	Official resources of the Spiritual Administration of Muslims of Kazakhstan (SAMK): islam.kz, muftyat.kz, azan.kz etc.	- normatization: «pure faith» - historization and legitimization - opposition to non-traditional movements - support for the authority of the SAMK -high sacralization of vocabulary	«The Spiritual Administration is the only legitimate source of Islamic knowledge in Kazakhstan». A true Muslim must perform namaz as taught by Imam Abu Hanifa».	Stabilization, ideological continuity, prevention of radicalism, support of state policy
Critical/Oppositional	Independent blogs, Telegram, You Tube, human rights publications	- criticism of the state's religious policy - appeal to human rights - counter-discursive vocabulary - emotionality and polemics - presentation of alternative Islamic directions	«How can a state be secular if it decides what a religious girl should wear?» Freedom of conscience is not just the right to visit a mosque».	Visualize tension, alternative view on religious politics, indicator of pluralism
Commercial and neutral-entertainment	Lifestyle media, social networks, You Tube, Tik Tok, Instagram	Religion as part of culture and everyday life - situational religiosity -interviews and conversations with imams - emphasis on holidays, fashion, family - use of «soft» images and quotes	«How to Celebrate in style Eid al-Fitr in Style», «Fashion and Hijab: Islamic Modesty trends», «Ramadan Gift Sets».	Normalization of religion in a secular society, reduction of tensions, popularization of traditions
Pseudo religious and conspiracy	Anonymous Telegram-channels, You Tube, Marginal blogs, Comments	- eschatology, mythologization of events - conspiracy theories -anti-system and populism - categorical, hostile language - pseudoscientific references,	«5G is a preparation for the coming of Antichrist»; Mufti serve the system, but not to Allah»; «Islamic DNA can-	Threat to media literacy, radicalization, undermining trust in institutions

		esotericism	not be modified»	
User-friendly (interactive)	Comments in the media, social networks, forums	- emotional reactivity - memes, satire - groupthink - shallow or distorted references - polarization of opinions	«Everyone has the right to believe as they want!», «All who are against mosques are enemies of the people!» Meme: «When you post, but no one likes it, Jahannam is near».	Democratization of religious debate, but also an increase in conflicts and radical positions

As noted, religious discourse is a complex and multilayered communicative phenomenon, covering a wide range of forms, functions and contexts. Depending on the goals, addressees and institutional frameworks, religious discourses can differ significantly in structure, content and pragmatics. The proposed typology of religious discourses demonstrates the diversity of forms in which religious communication is carried out. Each type has its own set of genres, strategies and communicative goals that indicate the high adaptability of religious discourse to various social, cultural and historical conditions. Understanding of these differences is important for religious studies, for practitioners interacting with religious communities and serves as an analytical tool for further research in the field of religious linguistics and socio-communicative practices.

Identification of relevant concepts, frames and metaphors in religious media texts of the Internet space of Kazakhstan

Within the framework of cognitive linguistic analysis of religious media discourse in the Internet space of Kazakhstan, the task of identification of key concepts, frames and metaphors that form the semantic core of media texts is of particular importance. Religious discourse, possessing a high degree of conceptual saturation is fertile ground for identifying stable cognitive structures that reflect mental models of perception of religious realities in society.

Based on the analysis of relevant materials (news articles, blogs, interviews, comments on religious topics), concepts were identified that are implemented within certain frames are cognitive structures that organize knowledge about religion and set the interpretation of events and metaphorical understanding of religious topics play an important role in the formation of the emotional and evaluative background of the discourse. Table 4 illustrates the key concepts, frames and metaphors that are actively used in religious media texts of Kazakhstan.

Table 4

Conceptual frame model of representation of religious meanings in Internet discourse of Kazakhstan

CONCEPTS	FRAMES	RELIGIOUS MEANINGS — METAPHORS
tradition	traditional religious	«pillars of faith» «spirituality center»
spirituality	state	«gold path» «light of truth»
radicalism	destructive religious	«wave of destruction» «darkness of the abyss»
peace and harmony	universal	«bridge of peace» «bright path»
universal	liberal	«oasis of peace»
religious tolerance	oasis of peace	«oasis of peace» «border world»

The table contains six main concepts that represent important elements of the religious picture of the world, such as «tradition», «spirituality», «radicalism» and others. These concepts interact with various frames including such models as «state frame», «traditional religious frame» and «destructive religious frame». These frames set the context in which the presentation of religious phenomena and the formation of certain meanings in media text occur.

Each frame has special metaphors that help to model the perception of religious topics in society. For example, «state frame» may actively use the metaphor of « the state lens » that symbolizes stability and development, while the «destructive religious frame» may use the metaphor of « the corrosive lens of religious discourse » that personifies the dangers of radicalism and extremism.

Such model reflects the interaction of concepts, frames and metaphors that contribute to the formation and dissemination of a certain religious discourse in the Internet space of Kazakhstan, influencing the public perception of religion.

Thus, the religious media discourse in the Internet space of Kazakhstan is structured through a number of stable concepts, frames and metaphors that perform cognitive, axiological and pragmatic functions. Their identification allows to understand deeper the mechanisms of meaning generation and ideological representation of religion in the public sphere.

These examples from media resources of Kazakhstan demonstrate the active use of concepts, frames and metaphors in religious discourse. It demonstrates the desire of the media to form a certain perception of religion in society, balancing between maintaining the secular nature of the state and respect for religious traditions. Further research of these aspects will allow to understand deeper the mechanisms of influence of media discourse on public consciousness in Kazakhstan.

Lexical syntactic and stylistic means of representation of religious meanings in online media discourse in Kazakhstan

In the religious media discourse operating in the online space in Kazakhstan, a specific linguistic representation of religious meanings is observed, realized through a set of lexical, syntactic and stylistic means. These linguistic mechanisms form the cognitive image of religion in the mass consciousness, influencing the perception, interpretation and evaluation of religious phenomena. Table 5 presents the linguistic means used in the religious media discourse of Kazakhstan to represent religious meanings. The analysis covers three key sources: Kazislam.kz, Muftyat.kz and Muslim.kz. For each of them, characteristic lexical means, syntactic features, stylistic devices are identified and examples from publications with dates are given.

Table 5

Linguistic means of representation of religious meanings in religious media discourse in Kazakhstan

Source	Lexical means	Syntactic features	Stylistic devices	Examples (publication date)
Kazislam.kz	Religious vocabulary: tawhid, umma, shirk	Simple narrative constructions with modality	Rational persuasive style, terminology	«Islam is a religion of mercy and justice»(04/04/2024)
Muftyat.kz	Cultural and linguistic markers: culture, morality	Participial and adverbial participial phrases, nominalization	Pastoral style, appeal to the authority (ayats, hadiths)	«Faith is spiritual wealth»(03/12/2024)
Muslim.kz	Arabism: ibadat, dua, hadith	Compound sentences with evaluative vocabulary	Publicistic style, imagery, emotional coloring	«The heart of Muslim is the home of Iman and patience» (02/25/2024)

The analysis of the data in Table 5 shows that each of considered sources uses specific linguistic means to convey religious meanings.

Kazislam.kz predominantly uses religious terminology such as tawhid, ummah, shirk that emphasizes the theological focus of the content. Syntactically, simple narrative constructions with modal elements prevail that contributes to a clear and convincing presentation of thoughts. Stylistically, a rational persuasive approach is noticeable with an emphasis on terminology that corresponds to the informational and educational function of the resource.

Muftyat.kz integrates cultural and linguistic markers such as madeniet (culture), imandylyq (spirituality), reflecting the connection of religious concepts with national values. The syntax is characterized by the use of participial and adverbial participial phrases as well as nominalization that gives the texts an official and businesslike tone. Stylistically, the pastoral style prevails with frequent references to authoritative sources as verses and hadiths that increase the audience's trust to the presented material.

Muslim.kz is distinguished by its active use of Arabisms, such as *ibadat*, *dua*, *hadith* that emphasize the authenticity and deep religious roots of the content. Syntactically, the texts are saturated with complex sentences with evaluative vocabulary that contributes to the expression of emotional coloring. Stylistically, the journalistic style with vivid imagery and emotionality dominates and makes the materials more attractive to a wide audience.

Thus, the lexical syntactic and stylistic features of religious media discourse in the online space of Kazakhstan reflect the strategy of balance between secular and religious values and serve as a tool for formalizing the «correct» perception of religion. Due to lexical marking, syntactic categoricalness and stylistic imagery, stable cognitive models of religious identity, security and spirituality are constructed, adapted to the socio-political context of the country.

Evaluative strategies and ideological implications in the religious media discourse of Kazakhstan

Within the framework of cognitive linguistic analysis of religious media discourse in the Internet space of Kazakhstan, the important role is played by evaluative strategies and ideological implications that largely determine the perception of religious topics and phenomena in society. Evaluative strategies in this context are related to how religious ideas and practices are presented, what positive or negative attributions are attributed to them and how it relates to the value orientations of various social groups.

Evaluative strategies in religious media texts in Kazakhstan are used to create a positive or negative image of religious phenomena and groups. The evaluation can be both explicit and hidden and it often reflects the position of the author of the text regarding the religious topics under consideration:

- *positive assessment*: in the context of official religious texts as well as texts supporting the traditional religious culture of Kazakhstan, positive assessments of religious values such as «spirituality», «submission» and «harmony» are often used. These terms usually describe Islamic practice as something that strengthens society and contributes to its stability. The use of such assessments is intended to strengthen social solidarity and the perception of religion as a fundamental element of public order;

- *negative assessment*: on the contrary, in texts criticizing radical or destructive forms of religiosity such as extremism or radicalism, terms with negative connotations are actively used, for example, «terrorism», «radicalism», «threat», «extremist ideology». These expressions focus attention on the threats that come from certain religious practices and affect the security of society. The goal of such texts is to form a negative image of such phenomena and create an emotional rejection of extremist views.

Ideological implications are expressed in how certain assessments of religious practices and studies can implicitly support or undermine existing ideological and political structures. In the religious media discourse of Kazakhstan, several ideological directions can be identified that can influence the perception of religion in society: *state ideology*: texts that support the official state line are usually dominated by the ideology of stability and security. Religion is presented as an important tool for maintaining social harmony and strengthening traditional values in this case.

The use of the term «peace» in combination with Islam or other traditional religions emphasizes the role of religious teachings in the formation of a peaceful and stable society: conflict of ideologies: in the media discussing religious extremism, a clash of traditional religious values and radical currents is often observed. These texts particularly emphasize the contrast between «traditional», «peaceful» Islam and the «radical» form of religiosity associated with extremism.

The ideological implication is to present traditional religious practice as safer and more stable, in contrast to radical forms that are perceived as a threat; criticism of Western values: some media texts also criticize Western liberal values such as freedom of religion or secularism, which are perceived as threats to traditional values. Phrases such as «destruction of morality», «loss of traditions» are used in these texts, emphasizing the ideological position of opposition to the influence of Western models on religious perception in Kazakhstan.

As a result of the cognitive linguistic analysis of religious media discourse in the Internet space of Kazakhstan, key concepts, frames and metaphors reflecting the features of the representation of religious meanings were identified. The use of grammatical lexical and semiotic analysis as well as corpus linguistics methods with the use of the Sketch Engine platform allowed us to conduct a frequency and contextual analysis of vocabulary, identify stable collocations and pragmatic implications. The empirical base of the study, including religious text materials from Internet resources of Kazakhstan allowed us to conduct a discourse analysis of media texts and describe the formed corpus of texts. Therefore, discursive strategies and tactics in the creation of media texts about religion as well as evaluative strategies and ideological implications in the reli-

gious media discourse of Kazakhstan were determined. The prevailing discourses in the information space of Kazakhstan were analyzed.

Conclusion

The study demonstrates that religious media discourse in the digital space of Kazakhstan should be understood as a complex philosophical phenomenon that reflects broader processes of meaning formation, value transmission, and worldview construction. Media texts addressing religious topics not only inform audiences, but also participate in shaping ethical orientations, collective perceptions of religious diversity, and attitudes toward the sacred in the public sphere.

From a philosophical perspective, the growing influence of digital media on religious communication highlights the necessity of ethical responsibility and critical reflection in the representation of religious issues. The results of the study confirm that a philosophically grounded analysis of media discourse contributes to a deeper understanding of socio-cultural dynamics and interfaith relations in contemporary society. This approach may serve as a theoretical foundation for educational, informational, and cultural initiatives aimed at fostering dialogue, tolerance, and reflective engagement with religious diversity in Kazakhstan.

Based on the results obtained, the study of discourses in media texts in the online space is a contribution to understanding how modern technologies and media formats influence the construction of religious ideas and discourses in society.

However, it is recommended to conduct further research to update the data and expand the understanding of the problem that is connected with the rapid development of information technologies and the dynamic change of social and political events.

The identified discursive strategies and tactics can be used to develop educational programs aimed at increasing media literacy of the population and developing critical perception of religious information on the Internet.

Analysis of ideological implications in religious media texts provides valuable information for government agencies and politicians when forming policies in the field of religious communication and regulation of Internet content.

Understanding of the cognitive features of religious discourse helps to improve intercultural dialogue and prevent conflicts on religious grounds.

In order to deepen the understanding of religious media discourse in Kazakhstan, it is recommended to include more sources in the analysis:

- 1) a promising area of research will be the analysis of discourses in various formats, such as audio and video recordings for a more complete coverage of religious discourse in the digital space;
- 2) take into account changes in user behavior, preferences, and the evolution of media formats that influence the construction of religious discourses;
- 3) conduct a comparative analysis of religious media discourse in Kazakhstan and other Central Asian countries to identify regional characteristics and general trends;
- 4) integrate methods of sociology, psychology and cultural studies for a more comprehensive analysis of the influence of religious discourse on public consciousness and behavior;
- 5) increase the validity of the relevance of the selected research objects by increasing the sample size.

Additional automated methods of collecting and analyzing data from the online space, such as web scraping and corpus linguistics technologies can be used to achieve this goal. Such methods allow researchers to process a large amount of data for a short time and provide a more representative sample. The authors' study was conducted on the Sketch Engine platform, but the competing TermoStat platform can also be used. The use of both programs will significantly facilitate the solution of linguistic problems due to the hybrid technology of text corpus analysis. If automated methods are used, the collected data should correspond to the objectives of the study and do not contain errors. It is also necessary to take into account the limitations associated with the availability and quality of data in the virtual space, such as limited access to certain sources and the possibility of data distortion due to the influence of various factors, such as search and filtering algorithms. Thus, the study lays the foundation for further in-depth research and practical initiatives in the field of cognitive linguistics aimed at understanding and developing religious media discourse in Kazakhstan.

Acknowledgements

The article was prepared within the framework of the Grant scientific project AP 19680020 «The study of the ethical conceptsphere of the people and thinkers of the past through approaches, principles, methods of Cognitive-ethical linguosynergetics-new humanitarian knowledge», with the financial support of the Ministry of Science and Higher Education.

References

- 1 Фуко М. Археология знания / М. Фуко; пер. с фр. М.Б. Раковой, А.Ю. Серебрянниковой. — СПб.: Гуманитарная академия, 2004. — С. 121–135.
- 2 Høstaker R. A different society altogether: What sociology can learn from Deleuze, Guattari, and Latour / R. Høstaker. — Cambridge: Cambridge Scholars Publishing, 2014. — 236 p.
- 3 Bourdieu P. Language and symbolic power / P. Bourdieu. — Polity Press, 1991. — 302 p.
- 4 Latour B. On recalling ANT / B. Latour // The Sociological Review. — 1999. — Vol. 47. — pp. 15–25.
- 5 Habermas J. (1981). The theory of communicative action: Reason and the rationalization of society Vol. 1. / J. Habermas. — Boston: Beacon Press, 1984. — 562 p.
- 6 Van Dijk T.A. Principles of critical discourse analysis / T.A. Van Dijk // Discourse and Society. — Vol. 4(2). — 249–283 p.
- 7 Fairclough N. Critical discourse analysis: The critical study of language / Fairclough N. — London: Routledge, 2013. — 608 p.
- 8 Methods of critical discourse analysis / Eds. R. Wodak, M. Meyer. — Sage Publications, 2001. — 200 p.
- 9 Сатыбалдина Г.К. Освещение вопросов религии в казахстанских СМИ (газеты: «Казахстанская правда», «Литер»; январь-май 2010 г.) / Г.К. Сатыбалдина // Сборник материалов конференции «СМИ в системе политических институтов: теория и практика». — Астана, 2010.
- 10 Алтайқызы А. Контент-анализ СМИ при изучении проблемы религии в Казахстане / А. Алтайқызы // Вестник КазНУ. Серия Религиоведение. — 2019. — № 3(19). — С. 48–54.
- 11 Бегалинов А.С. Дискурс религиозной идентичности в светском казахстанском обществе / А.С. Бегалинов, К.К. Бегалинова // Большая Евразия: развитие, безопасность, сотрудничество. — 2019. — № 2-2. — С. 546–548.
- 12 Амребаев А. Роль религии в современном ценностно-смысловом пространстве Казахстанского общества: политолого-социологические оценки / А. Амребаев, А. Бижанов, Е. Бурова // Центральная Азия и Кавказ. — 2018. — № 4 (21). — С. 90–106.
- 13 Yakunin K. KazNewsDataset: Single country overall digital mass media publication corpus / K. Yakunin, R. Mukhamediev, Y. Kuchin, R. Musabayev, T. Buldybayev, S. Murzakhmetov, Z. Meirambekkyzy // Data. — 2021. — Vol. 6, No. 3. — Art. 31.
- 14 Ван Дейк Т. Дискурс и власть: Репрезентация доминирования в языке и коммуникации / Т. Ван Дейк; пер. с англ. — М.: Книжный дом «ДИБРОКОМ», 2013. — 344 с.
- 15 Возрождение исламской богословской школы против экстремизма и терроризма — эксперт. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.zakon.kz/6014083-vozhrozhdeniia-islamskoi-bogoslovskoi-shkoly-protiv-ekstremizma-i-terrorizma-ekspert>
- 16 Папа Римский поблагодарил Казахстан за гостеприимство. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://ru.sputnik.kz/20221001/papa-rimskiy-poblagodaryl-kazakhstan-za-gostepriimstvo-28108647>.
- 17 Токаев о радикализме и сепаратизме: Важно давать правильные ориентиры нашей молодежи. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://time.kz/news/politics/2022/11/08/tokaev-o-radikalizme-i-separatizme-vazhno-davat-pravilnye-orientiry-nashej-molodezhi>
- 18 Лаханулы Н. «Посадите за парту». Ученицу в хиджабе после месяца споров пустили в школу [Электронный ресурс] / Н. Лаханулы. — Режим доступа: <https://rus.azattyq.org/a/32089006.html>
- 19 Крещенские купания: где и когда в Астане можно окунуться в прорубь (15 января 2025). — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.gov.kz/memleket/entities/astana/press/news/details/918293?lang=ru>

Л.А. Өмірзақова, Р.А. Айкенова, М.А. Идрисова

Қазақстанның цифрлық кеңістігіндегі діни медиа дискурсты философиялық тұрғыдан түсіну

Мақалада Қазақстанның цифрлық кеңістігіндегі діни БАҚ дискурсы философиялық талданған, оның идеологиялық, аксиологиялық және әлеуметтік-мәдени өлшемдеріне баса назар аударылды. Зерттеуде діни мағыналардың, құндылықтардың және түсіндірмелердің қазіргі заманғы цифрлық БАҚ арқылы қалай құрылатыны, делдалдығы және таратылатыны, сондай-ақ олардың қоғамдық сана мен ұжымдық

жеке бастың қалыптасуына қалай әсер ететіні қарастырылды. Дін, БАҚ технологиялары және әлеуметтік шындық арасындағы өзара байланысқа, сондай-ақ БАҚ субъектілерінің қоғамдық салада діни мазмұнды ұсыну кезіндегі этикалық жауапкершілігіне ерекше назар аударылады. Зерттеудің эмпирикалық негізі ұлттық және халықаралық БАҚ-та жарияланған діни тақырыптардағы БАҚ мәтіндерінен тұрады. Зерттеудің әдіснамалық негізі дін философиясына, әлеуметтік философияға және коммуникация теориясына негізделген; зерттеуде герменевтикалық түсіндіру, аксиологиялық талдау және сыни ойлау әдістері қолданылды. Нәтижелер цифрлық БАҚ-тың тек ақпарат беру арналары ретінде ғана емес, сонымен қатар құндылық бағдарларын қалыптастыратын және дінаралық қатынастарға әсер ететін белсенді агенттер ретінде де әрекет ететінін көрсетеді. Мақалада қасиетті және зайырлы арасындағы шекараларды қайта қарастыруда БАҚ-тың рөлі атап өтілген, сондай-ақ цифрлық трансформация жағдайында діни дискурстағы сыни философиялық және этикалық көзқарастың қажеттілігі негізделді.

Кілт сөздер: дін философиясы, діни БАҚ дискурсы, цифрлық БАҚ, қоғамдық сана, құндылықтар, этикалық жауапкершілік, БАҚ технологиясы, этикалық көзқарас, коммуникация теориясы.

Л.А. Умирзакова, Р.А. Айкенова, М.А. Идрисова

Философское осмысление религиозного медиадискурса в цифровом пространстве Казахстана

В статье представлен философский анализ религиозного медиадискурса в цифровом пространстве Казахстана с акцентом на его идеологические, аксиологические и социокультурные измерения. Исследование направлено на изучение того, как религиозные смыслы, ценности и интерпретации конструируются, опосредуются и распространяются посредством современных цифровых медиа, а также как они влияют на общественное сознание и формирование коллективной идентичности. Особое внимание уделяется взаимосвязи религии, медиатеchnologies и социальной реальности, а также этической ответственности субъектов медиaprостранства при представлении религиозного контента в публичной сфере. Эмпирическую базу исследования составили медиатексты религиозной тематики, опубликованные государственными и международными средствами массовой информации. Методологическая основа работы опирается на философию религии, социальную философию и теорию коммуникации, в исследовании применяются методы герменевтической интерпретации, аксиологического анализа и критической рефлексии. Результаты показывают, что цифровые медиа выступают не просто как каналы передачи, но и как активные агенты, формирующие ценностные ориентации и влияющие на межрелигиозные отношения. В статье подчеркивается роль медиа в переосмыслении границ между сакральным и светским, а также обосновывается необходимость критического философско-этического подхода к религиозному дискурсу в условиях цифровой трансформации.

Ключевые слова: философия религии, философия религии, религиозный медиа дискурс, цифровые медиа, общественное сознание, ценности, этическая ответственность, социокультурный анализ, медиа технологии, этический подход, теория коммуникации.

References

- 1 Foucault, M. (2004). *Arkheologiya znaniia* [The archaeology of knowledge]. (M.B. Rakova, A.Y. Serebryannikova, Trans.). Saint Petersburg: Gumanitarnaia akademiia [in Russian].
- 2 Hostaker, R. (2014). *A different society altogether: What sociology can learn from Deleuze, Guattari, and Latour*. Cambridge: Cambridge Scholars Publishing.
- 3 Bourdieu, P. (1991). *Language and symbolic power*. Polity Press.
- 4 Latour, B. (1999). On recalling ANT. *The Sociological Review*, 47, 15–25.
- 5 Habermas, J. (1984). *The theory of communicative action: Reason and the rationalization of society*. Boston: Beacon Press
- 6 Van Dijk, T.A. (1993). Principles of critical discourse analysis. *Discourse and Society*, 4(2), 249–283.
- 7 Fairclough, N. (2013). *Critical discourse analysis: The critical study of language*. London: Routledge.
- 8 Wodak, R., Meyer, M. (Eds.). (2001). *Methods of critical discourse analysis*. Sage Publications.
- 9 Satybaldina, G.K. (2010). Osveshchenie voprosov religii v kazakhstanskikh SMI (gazety: «Kazakhstanskaia pravda», «Liter»; yanvar-mai 2010 g.) [Coverage of religious issues in Kazakhstan's media (Newspapers: «Kazakhstan Truth», «Literary», January-May 2010)]. *Sbornik materialov konferentsii «SMI v sisteme politicheskikh institutov: teoriia i praktika» — Proceedings of the Conference “Mass Media in the System of Political Institutions: Theory and Practice”* [in Russian].
- 10 Altaikyzy, A. (2019). Kontent-analiz SMI pri izuchenii problemy religii v Kazakhstane [Content analysis of mass media in studying the problem of religion in Kazakhstan]. *Vestnik Kazakhskogo Natsionalnogo Universiteta. Seriya Religiovedenie — Bulletin of the Kazakh National University. Religious Studies Series*, 3(19), 48–54 [in Russian].

- 11 Begalinov, A.S., & Begalinova, K.K. (2019). Diskurs religioznoi identichnosti v svetskom kazakhstanskome obshchestve [Discourse of religious identity in secular Kazakhstanian society]. *Bolshaya Evraziya: razvitiye, bezopasnost, sotrudnichestvo — Greater Eurasia: Development, Security, Cooperation*, (2-2), 546–548 [in Russian].
- 12 Amrebaev, A., Bizhanov, A., & Burova, E. (2018). Rol religii v sovremennom tsennostno-smyslovom prostranstve Kazakhstanskogo obshchestva: politologo-sotsiologicheskie otsenki [The role of religion in the modern value-semantic space of Kazakhstanian society: political and sociological assessments]. *Tsentralnaya Aziya i Kavkaz — Central Asia and the Caucasus*, (4), 90–106 [in Russian].
- 13 Yakunin, K., Mukhamediev, R., Kuchin, Y., Musabayev, R., Buldybayev, T., Murzakmetov, S., & Meirambekkyzy, Z. (2021). KazNewsDataset: Single country overall digital mass media publication corpus. *Data*, 6(3), Article 31.
- 14 Van Deik, T. (2013). *Diskurs i vlast: Reprezentatsiya dominirovaniya v yazyke i kommunikatsii* [Discourse and power: Representation of dominance in language and communication]. Moscow: Knizhnyi dom «LIBROKOM» [in Russian].
- 15 Vozrozhdeniye islamskoi bogoslovskoi shkoly protiv ekstremizma i terrorizma — ekspert [Revival of the Islamic theological school against extremism and terrorism — expert]. *www.zakon.kz*. Retrieved from <https://www.zakon.kz/6014083-vozhrozhdeniya-islamskoi-bogoslovskoi-shkoly-protiv-ekstremizma-i-terrorizma-ekspert> [in Russian].
- 16 Papa Rimskii poblagodaryl Kazakhstan za gostepriimstvo [Pope Francis thanked Kazakhstan for hospitality]. *ru.sputnik.kz*. Retrieved from <https://ru.sputnik.kz/20221001/papa-rimskiy-poblagodaryl-kazakhstan-za-gostepriimstvo-28108647.html> [in Russian].
- 17 Tokaev o radikalizme i separatizme: Vazhno davat pravilnye orientiry nashei molodezhi [Tokaev on radicalism and separatism: It is important to give the right guidelines to our youth]. *time.kz*. Retrieved from <https://time.kz/news/politics/2022/11/08/tokaev-o-radikalizme-i-separatizme-vazhno-davat-pravilnye-orientiry-nashej-molodezhi> [in Russian].
- 18 Lakhanuly, N. (2022). «Posadite za partu». Uchenitsu v khidzhabe posle mesiatsa sporov pustili v shkolu [«Seat her at the desk». A student in a hijab was allowed to school after a month of dispute]. *rus.azattyq.org*. Retrieved from <https://rus.azattyq.org/a/32089006.html> [in Russian].
- 19 (2025). Kreshchenskie kupaniya: gde i kogda v Astane mozno okunutsiya v prorub [Epiphany bathing: where and when in Astana you can dip into an ice hole]. *www.gov.kz*. Retrieved from <https://www.gov.kz/memleket/entities/astana/press/news/details/918293?lang=ru> [in Russian].

Information about the authors

Umirzakova Lyazzat — Candidate of Philosophical Sciences, Professor, Department of Psychology and Social-Humanitarian Disciplines, Humanities and Law Faculty, Turan-Astana University, Astana city, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-7525-4625>

Aykenova Ryskeldy — Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Department of Psychology and Social-Humanitarian Disciplines, Humanities and Law Faculty, Turan-Astana University, Astana, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0001-7204-3315>

Idrissova Mapruza — Senior Lecturer of the Department of Language Communication and Translation Studies, Humanities and Law Faculty, Turan-Astana University, Astana, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-8030-1289>

D.G. Shormanbayeva, A.K. Mukanova*, A.V. Sivodedova, A.Kh. Nokerbekova

Abylkas Saginov Karaganda Technical University, Karaganda, Kazakhstan
(E-mail: yasmina-dinara@mail.ru, kudasel26@mail.ru, akayota@mail.ru, asiko2386@gmail.com)

The Impact of Digitalization on the Axiological Dispositif of Contemporary Kazakhstan Society

The article investigates how digitalization alters the axiological dispositif in contemporary Kazakh society, how it restructures production, circulation, and sanctioning of values via digital infrastructure and platforms. Values themselves are analyzed through the lens of M. Foucault's ideas, in particular through the heuristic framework of his concept of dispositif, which allows values to be interpreted as a heterogeneous network of discourse, institutions, infrastructures, expertise, and control techniques. It is established that digitalization reconstructs this network through three operators: visibility, measurability, and speed. It is demonstrated that the digital environment increasingly links norms and values to procedural literacy and correct digital behavior. The key mechanism is datafication, which translates trust, reputation, and competence into metrics and ratings, as well as multilayered publicity (vertical, horizontal, algorithmic), which turns visibility into a moral resource. Separately, the platform morality, the hybridization of tradition and modernity, and the competition among different norms (family, market, religious) are considered. The findings include a new term, «platform citizen,» developed from the effect of digitalization on the axiological dispositif in Kazakh society, who lives within a regime of discipline and reputational vulnerability.

Keywords: digitalization, axiological dispositif, Michel Foucault, governmentality, datafication, algorithmic ranking, platform morality, visibility, reputation, Kazakhstan.

Introduction

Digitalization in Kazakhstan is frequently associated with accelerated service provision, enhanced administrative operations, increased transparency, and expanded access to educational resources, markets, and information. From a humanities viewpoint, digital transformation transcends mere technological upgrades, fundamentally altering societal perceptions of what constitutes appropriate, valuable, normal, or dangerous. Consequently, digitalization warrants consideration not solely as a process of value alteration driven by the internet, but as a transformation in the mechanisms by which digital infrastructures and platforms shape the generation, distribution, and validation of normative values. In this capacity, digitalization functions as a structural component of contemporary social existence, modifying the methodologies through which everyday life is governed. By strengthening the principles of datafication, algorithmic ranking, and platform-based publicity, digitalization deeply influences daily social practices. It broadens possibilities for surveillance and self-surveillance, accelerates moral sanctions — from reputational damage to the phenomenon of *cancel culture* — and translates trust into profiles and measurable statistics. Additionally, it sets new norms of *procedural virtue*, where being considered «proper» increasingly involves being legible to and compliant with digital systems.

The context in Kazakhstan amplifies the importance of these issues. On the one hand, society continues to rely heavily on traditional axiological foundations, including the family, collective reputation, respect for elders, cultural memory, and religiously informed norms of everyday life. On the other hand, the state's modernization efforts and market-driven approach favor values such as efficiency, competence, competitiveness, and ongoing self-improvement.

Digitalization redefines how tradition and modernity, along with collective norms and personal autonomy, are balanced. Consequently, the axiological field becomes simultaneously more governable — through interfaces, regulations, and metrics — but also more conflict-ridden due to virality, affective polarization, and reputational conflicts.

This article aims to outline how digitalization reshapes the value system of modern Kazakhstan society by highlighting the main actors involved in this change.

* Corresponding author's e-mail: kudasel26@mail.ru

The unique contribution of this study is its view of digital transformation as a particular mechanism for creating normative order. This approach shows how technological solutions develop into moral standards, with morality increasingly serving as a technology to regulate everyday life.

Methods

Methodologically, this study is grounded in Michel Foucault's concept of the *dispositif*, understood as a heterogeneous network of discourses, institutions, norms, forms of expertise, material infrastructures, and technologies of governance that collectively produce regimes of truth, normative orders, and modes of subjectivation [1].

The axiological *dispositif* is conceptualized as the set of mechanisms through which values become socially effective, that is, institutionalized, translated into social practices, legitimized, and transformed into criteria of social recognition.

Digitalization is interpreted as a transformation of the *dispositif*'s operating conditions through three principal operators: 1) visibility (the expansion of publicity and observability); 2) measurability (datafication and metric-based evaluation); 3) the speed of normative circulation (algorithmic dissemination and virality).

The analytical framework is built upon Foucault's triadic relationship of «power/knowledge/subjectivation,» within which the study examines how digital practices construct legitimate moral discourses and shape models of «normal» behavior.

The units of analysis are the principal nodes of the *dispositif* — education, the family, the labor market, religious networks, public services, and the media. Within these domains, the study identifies mechanisms of inclusion and exclusion, boundaries of social acceptability, and modes of value legitimization.

Additionally, discourse analysis is employed to reconstruct dominant moral repertoires and identify competing normative grammars operating within contemporary Kazakhstan society [2].

Results

From the perspective of Foucault's concept of the *dispositif*, values are most appropriately understood as a network of heterogeneous mechanisms through which certain norms become self-evident, others remain contested, and still others are rendered unacceptable or prohibited.

The *dispositif* comprises:

- **discourses** (the languages through which society constructs and interprets itself);
- **institutions** (such as schools, the family, bureaucracy, the market, and others);
- **material infrastructures** (including architecture, media environments, and related material settings);
- **forms of expertise** (psychologists, religious authorities, analysts, legal professionals, and other experts);
- **technologies of measurement and control** (rankings, testing systems, performance metrics, and reporting mechanisms).

Accordingly, the **axiological dispositif** may be defined as the complex of practices and technologies through which values are produced, distributed, legitimized, and embodied in everyday social behavior.

Within this analytical framework, digitalization functions as a factor that fundamentally restructures the logic of the *dispositif* by transforming three key parameters: **visibility, measurability, and the speed of normative circulation**. Consequently, the impact of digitalization on the axiological *dispositif* of contemporary Kazakhstan society should be understood as a reorganization of the **power-knowledge regimes** through which values acquire social effectiveness [3].

Foucault distinguished between classical disciplinary power and its later form, which he conceptualized as a «**governmentality**» mode of governance operating through norms, statistics, security, and the regulation of processes rather than through the direct control of individuals alone [4]. Digitalization significantly reinforces this form of governmentality. The state, market actors, and digital platforms increasingly govern not through direct commands but through architectures of choice, data infrastructures, and predictive models. As a growing proportion of social interactions is transferred to digital environments, appropriate behavior is increasingly defined through compliance with procedural requirements — submitting applications on time, completing forms correctly, verifying one's identity, and providing the required data. This development gives rise to a new moral anthropology: a *good* citizen is one who can successfully navigate digital systems, whereas a *bad* citizen is one who repeatedly falls outside established procedures and protocols.

This transformation is particularly significant in Kazakhstan because of the state's historical role as the principal integrative force of social cohesion. In a multilingual society characterized by regional diversity, the administrative and infrastructural sphere has traditionally served as the «social glue» binding society together. Digitalization reinforces this function by transforming bureaucratic procedures into digital interfaces, interfaces into everyday habits, habits into social norms, and norms into values. This process produces a distinctly Foucauldian effect: governance increasingly speaks the language of ethics, while ethics becomes articulated through the language of governance. For example, *responsibility* is increasingly understood as the capacity to generate accurate and reliable digital traces. Rather than replacing traditional moral codes, digitalization adds a new layer of **procedural virtue** to the existing moral order.

One of the principal consequences of digitalization is **datafication**, which may be defined as the translation of qualitative phenomena — such as respect, trust, reputation, competence, piety, and citizenship — into quantitative data, including indicators, metrics, and rankings. From a Foucauldian perspective, this process reinforces **normalizing power**, whereby what is measurable becomes comparable, and what is comparable becomes hierarchical. Hierarchy, in turn, motivates individuals to attain higher social positions, while such motivation gradually and almost imperceptibly evolves into self-discipline and self-surveillance.

This transformation manifests itself at several levels.

1. Educational level. The value of *education* is increasingly expressed through measurable indicators, while knowledge itself is valued insofar as it can be rendered legible, assessed, and certified [5].

2. Labor market. Competencies are translated into digital profiles, résumé management systems, course rankings, recommendation algorithms, and digital traces of project-based activities. As a consequence, strategies of *self-investment* become increasingly widespread, whereby an effective individual is expected to continuously improve professional qualifications and demonstrate such development through digital credentials and online achievements [6].

3. Social reputation. Likes, views, followers, and online reviews have become a new currency of social recognition. Reputation is no longer confined to local communities but increasingly assumes a platform-based character, becoming potentially mass, permanent, and anonymous [7].

As a result, values such as **dignity, success, and respect** acquire measurable forms. This gives rise to a fundamental paradox: moral qualities are no longer validated through long-term interpersonal interaction but through rapidly interpretable digital indicators. Consequently, the very structure of trust is transformed. Increasingly, trust is placed not in the individual but in the individual's digital profile, and not in a person's biography but in its digital representation.

Foucault described the **Panopticon** as a model of power in which the mere possibility of observation produces discipline even in the absence of an actual observer [8]. Digitalization creates a considerably more complex configuration, where surveillance is exercised not only by institutions but also by other users, digital platforms, and algorithmic systems. This gives rise to a multilayered regime of visibility encompassing **vertical visibility** (state information systems, surveillance cameras, and digital identification), **horizontal visibility** (social media, messaging platforms, and local online communities), and **algorithmic visibility** (what digital systems prioritize, rank, recommend, or conceal).

The axiological implications of this transformation are profound: **visibility itself becomes a moral category**. Increasingly, *normality* means **appearing** to be morally appropriate rather than **being** morally appropriate. Individuals are expected to avoid suspicious behavior and minimize reputational risks. Within Kazakhstan society, where honor, public reputation, respect, and social approval have traditionally occupied a central place, digitalization reinforces long-established mechanisms of shame and recognition while transferring them into digital environments, where public disgrace may become instantaneous, large-scale, and viral.

As a consequence, the axiological balance shifts. The value of **privacy** increasingly yields to the values of **security, convenience, and social acceptability**. Individuals learn to live under conditions of anticipated observation, proactively editing their identities, speech, and public positions. Thus, the subject is not merely subjected to social norms but actively produces itself as a normative subject through digital technologies of self-regulation.

Furthermore, digitalization transforms not only governance and measurement but also the production of meaning itself. Whereas moral norms were traditionally established by institutions such as schools, families, and religious authorities, an increasing proportion of normative frameworks is now generated on digital platforms, where values compete for public attention. This process gives rise to a distinctive form of **platform morality**, characterized by emotionality, narrativity, personalization, and commercialization.

Emotionality implies that values function primarily through emotional responses, such as indignation, pride, shame, or empathy. **Narrativity** means that moral norms increasingly take the form of storytelling through individual cases, scandals, and public exposés. **Personalization** reflects the tendency for ethical norms to be embodied and communicated through identifiable individuals, including influencers, opinion leaders, and experts. **Commercialization**, in turn, signifies that virtue itself increasingly becomes an element of personal branding and, consequently, an economic asset.

Digital platforms therefore accelerate the **hybridization of tradition and modernity**. On the one hand, traditional values acquire new channels and forms of representation; on the other hand, they increasingly operate according to the communicative logic of digital platforms. Within the logic of the *dispositif*, this means that normative codes are reconfigured according to media technologies, while technology itself becomes the hidden foundation upon which morality is constructed.

In Kazakhstan, the family remains one of the central nodes of the **axiological dispositif**, transmitting norms of respect, duty, marriage, and parenthood across generations. Digitalization transforms family life in two principal directions. The first is the intensification of visibility and social control. Family norms receive reinforcement through networked publicity, whereby conceptions of «proper» family behavior are disseminated through social media posts, videos, and online discussions, while deviations may become subjects of public condemnation. The second direction is the expansion of individual autonomy and the emergence of alternative life trajectories. Digital environments provide access to alternative lifestyles, psychological discourses, educational opportunities, and professional networks, thereby expanding the space of individual choice. At the same time, this process intensifies competition among normative authorities: the family promotes one set of norms, digital platforms another, the labor market a third, and religious discourse yet another.

Religion constitutes another major axiological factor in Kazakhstan that is undergoing significant transformation under the influence of digitalization. Online environments make religious knowledge more accessible while simultaneously rendering it increasingly fragmented. Short-form videos, quotations, online consultations, individual mentors, and digital debates contribute to the emergence of what may be described as **micro-theology**, in which religious norms are formed within networked contexts characterized by competition among multiple religious authorities.

Digitalization also strengthens **pastoral power**. According to Foucault, pastoral power is a form of governance derived from the Christian pastoral tradition, in which authority is concerned with the salvation, well-being, and everyday life of each individual rather than merely ensuring obedience. It combines **individualization** — care for each person — with **totalization** — oversight of the community as a whole [9]. Under conditions of digitalization, pastoral power increasingly operates through remote and technologically mediated forms of guidance and supervision.

As conflicts among competing religious interpretations intensify, expert classification and regulatory mechanisms assume greater importance. Consequently, distinguishing «authentic» spirituality from «dangerous» religious movements increasingly becomes a matter of media governance and public policy.

Sacredness itself becomes increasingly mediated. Religious practices and sacred sites are incorporated into digital maps, photographic narratives, video reports, and bloggers' travel routes, thereby enhancing their public visibility and integrating them into the attention economy. As a result, spirituality may be strengthened as a marker of social identity while simultaneously becoming vulnerable to profanation and symbolic devaluation.

Overall, digitalization reshapes the contours of the **axiological dispositif** of Kazakhstan society through the reinforcement of **governmentality** and **datafication**, relocating values into regimes of digital publicity and thereby transforming morality into a technology of governance, while technology itself increasingly assumes the character of morality.

Discussion

Foucault suggested that a *dispositif* develops in response to a range of historical and social challenges. In Kazakhstan society, several key issues have shaped the current network of values.

1. The post-Soviet break and the search for new legitimacy. After the Soviet Union collapsed, values no longer relied on a single ideological base. Society faced competing discourses — national-cultural, market-driven, religious, technocratic, and liberal-legal — that sought to legitimize different perspectives. The *dispositif*'s role was to maintain social cohesion, balancing diversity without allowing it to fragment society.

2. Modernization as a political and administrative goal. In Kazakhstan, modernization is more than an economic initiative; it's a normative goal emphasizing discipline, competence, governance, measurability, and efficiency — focusing on education, professionalism, digitalization, and global competitiveness.

3. National identity as the foundation of social cohesion. In a multiethnic, multilingual context, national identity acts as a social glue. Shared culture, language, and history foster common values, turning a diverse population into a unified political and cultural community.

4. Religious revival and moral regulation. Religion has resurfaced as both a source of moral values and a potential source of social risks. While religiosity can foster social cohesion, extremist expressions can cause significant harm. In the current Kazakhstani context, religion plays a vital role within a broader network of shared values.

5. The ethics of success and justice. The market economy encourages a morality centered on success, stressing responsibility, entrepreneurship, and competition. Simultaneously, it heightens the demand for justice, including social protection, institutional integrity, and anti-corruption efforts. The societal framework sustains these competing values in a dynamic and often tense balance.

Primarily, this framework functions to normalize societal values. In Kazakhstan, several key value axes guide this normalization process:

1) The tradition–modernity axis. Tradition and modernity are frequently portrayed as mutually opposing forces. From the perspective of the *dispositif*, however, their institutional interdependence is of greater significance. Tradition provides the moral foundation of modernization by ensuring symbolic continuity, legitimacy, and cultural coherence. Modernity, in turn, prevents tradition from becoming a static cultural artifact by enabling the renewal of its forms without sacrificing its essential substance. This interaction gives rise to a hybrid normative model: individuals are expected to be modern without losing their cultural identity, and traditional without becoming socially obsolete.

2) The collective solidarity–individual responsibility axis. Neoliberal **governmentality**, in the Foucauldian sense, operates by encouraging individuals to assume responsibility for their own lives. In Kazakhstan, this orientation is reflected in the high social value attached to education, entrepreneurship, and career mobility. Simultaneously, however, powerful collectivist institutions — including the family, kinship networks, and regional communities — continue to shape everyday life. As a consequence, a dual normative expectation emerges: individuals are required to be independent and competitive while never becoming entirely autonomous. This tension is particularly evident in decisions concerning marriage, career choice, and public behavior. Within this context, the *dispositif* produces discipline through two complementary mechanisms: a **market mechanism** («achieve, succeed, prove yourself») and a **moral-kinship mechanism** («do not disgrace your family, do not betray collective expectations, observe established norms»).

3) The sacred–secular axis. Contemporary Kazakhstan society demonstrates a growing significance of both religious and quasi-religious forms of moral regulation, ranging from everyday practices of piety to the sacralization of historical memory and culturally significant places. From the perspective of the *dispositif*, the sacred performs three essential functions: **a)** it establishes normative standards of appropriate everyday conduct; **b)** it provides a shared moral language through which social values are articulated; and **c)** it distinguishes traditional forms of spirituality from radical religious interpretations. Consequently, the sacred becomes incorporated into a broader network of governance and regulation.

It is important to recognize that the internal contradictions of the *dispositif* constitute an essential structural feature rather than a deficiency. A *dispositif* is never fully harmonious; on the contrary, it derives its productive capacity from social tensions and continuously transforms them into new forms of regulation. Rather than eliminating conflicts, the *dispositif* structures the ways in which they are experienced, interpreted, and resolved within society.

Conclusion

Digitalization is altering the value systems in Kazakhstan, fundamentally changing how values are expressed, validated, debated, and legitimized. In the period preceding widespread digital adoption, moral standards were primarily maintained through established institutions and localized systems of reputation. The digital sphere has introduced a new power structure, organized around interfaces, metrics, and algorithms designed to capture user attention. Within this evolving paradigm, both ideology and technology are significant drivers. Elements that can be quantified, presented, disseminated, or recorded as digital data tend to acquire greater perceived reality, credibility, and normative authority.

This digitalization has resulted in substantial modifications to the axiological framework within Kazakhstan society.

One notable shift is the increased emphasis on measurability. Values are now frequently validated through quantifiable indicators, and abstract concepts such as dignity and success are often articulated in metric terms. Consequently, an individual's moral standing can be perceived as a dynamic, continuously updated metric.

Secondly, visibility has increased significantly, transforming morality into a more public display. This evolution positions values as subjects of attention management, which may intensify social anxiety and the risk of reputational damage.

Thirdly, the influence of platform-based normalization is growing. Norms are now generated, shared, and sustained as digital content, effectively reconstituting moral regulation into a techno-social system governed by digital platforms.

Fourth, digitalization speeds up the blending of tradition and modernity. Instead of disappearing, traditional values operate within the digital realm, driven by the logic of digital representation and competition for attention in the attention economy.

Fifth, digitalization introduces a new layer of social stratification. Digital skills become a moral indicator of normalcy, and social inequality takes on an axiological aspect, as access to digital technologies and skills increasingly influences social recognition, legitimacy, and respect.

The cumulative outcome of these transformations is the emergence of a distinctive social subject—the platform citizen. This individual is expected to be procedurally competent in order to function effectively within digital institutions, reputationally cautious to avoid becoming the target of viral public condemnation, visually compliant with prevailing standards of digital publicity, and committed to lifelong learning in response to the rapid obsolescence of knowledge and professional competencies. The platform citizen therefore exists within a dual regime characterized simultaneously by discipline and risk.

Acknowledgements

The article was prepared within the framework of the scientific project under the grant AP25795571 «Socio-Cultural Factors of Transformation of Kazakh Society in the Context of Global Trends of Modernity» (2025-2027) (Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan).

References

- 1 Foucault M. Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings, 1972–1977 / ed. C. Gordon. — New York: Pantheon Books, 1980. — P. 194–228.
- 2 Йоргенсен М.В. Дискурс-анализ. Теория и метод / М.В. Йоргенсен, Л.Дж. Филлипс; пер. с англ.; 2-е изд., испр. — Харьков: Изд-во «Гуманитарный центр», 2008. — 352 с.
- 3 Сокулер З.А. Методология гуманитарного познания и концепция «власти-знания» Мишеля Фуко / З.А. Сокулер // Философия науки. — М., 1998. — Вып. 4. — С. 174–182.
- 4 Foucault M. Governmentality / M. Foucault; ed. G. Burchell, C. Gordon, P. Miller // The Foucault Effect: Studies in Governmentality. — London: Harvester Wheatsheaf, 1991. — P.87–104.
- 5 Sauder M. The Discipline of Rankings: Tight Coupling and Organizational Change / M. Sauder, W.N. Espeland // American Sociological Review. — 2009. — Vol. 74, No. 1. — P.63–82.
- 6 Van Dijck J. The Platform Society: Public Values in a Connective World / J. Van Dijck, T. Poell, M. de Waal. — New York: Oxford University Press, 2018.
- 7 Marwick A.E. Status Update: Celebrity, Publicity, and Branding in the Social Media Age / A.E. Marwick. — New Haven; London: Yale University Press, 2013. — 368 p.
- 8 Фуко М. Надзирать и наказывать: Рождение тюрьмы / М. Фуко; пер. с фр. В. Наумова. — М.: Ad Marginem Press, 2015. — 416 с.
- 9 Foucault M. The Subject and Power / M. Foucault // Critical Inquiry. — 1982. — Vol. 8, No. 4. — P. 777–795.

Д.Г. Шорманбаева, А.К. Муканова, А.В. Сиводедова, А.Х. Нокербекова

Қазіргі қазақстандық қоғамның аксиологиялық диспозитивіне цифрландырудың ықпалы

Мақалада цифрландырудың қазіргі қазақстандық қоғамның аксиологиялық диспозитивін қалай трансформациялайтыны, сондай-ақ оның цифрлық инфрақұрылымдар мен платформалар арқылы құндылықтарды өндіру, айналымға енгізу және санкциялау үдерістерін қалай қайта құратыны зерттеледі. Құндылықтардың өзі М. Фуконың идеялары тұрғысынан, атап айтқанда, оның «диспозитив» концептісінің эвристикалық шеңбері арқылы талданады. Бұл тәсіл құндылықтарды дискурстардың, институттардың, инфрақұрылымдардың, сараптамалық білімдердің және бақылау техникаларының гетерогенді желісі ретінде түсіндіруге мүмкіндік береді. Цифрландыру бұл желіні үш негізгі оператор — көру, өлшеу және жылдамдық арқылы қайта құратыны анықталды. Цифрлық орта нормалар мен құндылықтарды процедуралық сауаттылықпен және цифрлық ортадағы дұрыс тәртіппен барған сайын тығыз байланыстыратыны көрсетіледі. Бұл үдерістегі негізгі механизм — датафикация, яғни сенім, бедел және құзыреттілік ұғымдарын метрикалар мен рейтингтерге айналдыру. Сонымен қатар көпдеңгейлі жариялылық (вертикалды, горизонталды және алгоритмдік) көруді моральдық ресурсқа айналдырады. Зерттеуде платформалық мораль, дәстүр мен модерндіктің гибридтенуі, сондай-ақ әртүрлі нормалардың (отбасылық, нарықтық және діни) өзара бәсекелестігі жеке қарастырылады. Зерттеу нәтижесінде цифрландырудың қазақстандық қоғамның аксиологиялық диспозитивіне ықпалының нәтижесінде қалыптасып келе жатқан жаңа тұлғалық модель — «платформалық азамат» сипатталады. Ол тәртіпке бағыну және репутациялық осалдық режимінде өмір сүреді.

Кілт сөздер: цифрландыру, аксиологиялық диспозитив, Мишель Фуко, үкіметтілік, датафикация, алгоритмдік ранжирлеу, платформалық мораль, көру, бедел, Қазақстан.

Д.Г. Шорманбаева, А.К. Муканова, А.В. Сиводедова, А.Х. Нокербекова

Влияние цифровизации на аксиологический диспозитив современного казахстанского общества

В статье исследуется, как цифровизация трансформирует аксиологический диспозитив современного казахстанского общества, как она перенастраивает производство, циркуляцию и санкционирование ценностей через цифровые инфраструктуры и платформы. Сами ценности анализируются через призму идей М. Фуко, в частности, с помощью эвристической рамки его концепта диспозитива, который позволяет интерпретировать ценности как гетерогенную сеть дискурсов, институтов, инфраструктур, экспертиз и техник контроля. Устанавливается, что цифровизация перестраивает эту сеть по трём операторам: через видимость, измеримость и скорость. Демонстрируется, что цифровая среда всё более интенсивно связывает нормы и ценности с процедурной грамотностью и корректным цифровым поведением. Ключевым механизмом выступает датафикация, переводящая доверие, репутацию и компетентность в метрики и рейтинги, а также многослойная публичность (вертикальная, горизонтальная, алгоритмическая), превращающая видимость в моральный ресурс. Отдельно рассматриваются платформенная мораль, гибридизация традиции и современности, конкуренция различных норм (семейных, рыночных, религиозных). Итогом исследования становится описание новой фигуры «платформенного гражданина», возникающего в результате влияния цифровизации на аксиологический диспозитив казахстанского общества, живущего в режиме дисциплины и репутационной уязвимости.

Ключевые слова: цифровизация, аксиологический диспозитив, Мишель Фуко, правительственность, датафикация, алгоритмическое ранжирование, платформенная мораль, видимость, репутация, Казахстан.

References

- 1 Foucault, M. (1980). *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings, 1972–1977*. C. Gordon (Ed). New York: Pantheon Books.
- 2 Iorgensen, M.V., & Phillips, L.J. (2008). *Diskurs-analiz. Teoriia i metod* [Discourse Analysis: Theory and Method] (2nd ed.). Kharkiv: Izdatelstvo «Gumanitarnyi tsentr» [in Russian].
- 3 Sokuler, Z.A. (1998). Metodologiya gumanitarnogo poznaniia i kontseptsii «vlasti-znaniia» Mishelia Fuko [Methodology of the humanities knowledge and Michel Foucault's concept of «power-knowledge»]. *Filosofii nauki — Philosophy of Science*, (4), 174–182. Moscow [in Russian].

- 4 Foucault, M. (1991). Governmentality. G. Burchell, C. Gordon, & P. Miller (Eds.), *The Foucault Effect: Studies in Governmentality* (pp. 87–104). London: Harvester Wheatsheaf.
- 5 Sauder, M., & Espeland, W.N. (2009). The Discipline of Rankings: Tight Coupling and Organizational Change. *American Sociological Review*, 74(1), 63–82.
- 6 Van Dijck, J., Poell, T., & de Waal, M. (2018). *The Platform Society: Public Values in a Connective World*. New York: Oxford University Press.
- 7 Marwick, A.E. (2013). *Status Update: Celebrity, Publicity, and Branding in the Social Media Age*. New Haven; London: Yale University Press.
- 8 Fuko, M. (2015). *Nadzirat i nakazyvat: Rozhdenie tiurny* [Discipline and Punish: The Birth of the Prison] (V. Naumov, Trans.). Moscow: Ad Marginem Press [in Russian].
- 9 Foucault, M. (1982). The Subject and Power. *Critical Inquiry*, 8(4), 777–795.

Information about the authors

Shormanbayeva Dinara — PhD, Head of the Department of Social-Humanitarian Disciplines and Assembly of People of Kazakhstan, Abylka Saginov Karaganda Technical University, Karaganda, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0003-2583-0329>

Mukanova Assel — PhD, Senior Lecturer of the Department of Social-Humanitarian Disciplines and Assembly of People of Kazakhstan, Senior Researcher, Department of Science and Innovation, Abylka Saginov Karaganda Technical University, Karaganda, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-0002-2651>

Sivodedova Anastasia — Master of sociology, Senior Lecturer of the Department of Social-Humanitarian Disciplines and Assembly of People of Kazakhstan, Abylka Saginov Karaganda Technical University, Karaganda, Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0002-7031-5334>

Nokerbekova Assiya — Lecturer of the Department of Social-Humanitarian Disciplines and Assembly of People of Kazakhstan, Abylka Saginov Karaganda Technical University, Karaganda, Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0002-1270-4737>